

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

İBN ATİYYE’NİN EL-MUHARRERÜ’L-VECÎZ ADLI
TEFSİRİNDE PEYGAMBER KISSALARINI
YORUMLAMA METODU

Mehmet Halil ÜZÜMCÜ

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKBAŞ

MARDİN-2021

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

İBN ATİYYE’NİN EL-MUHARRERÜ’L-VECÎZ ADLI
TEFSİRİNDE PEYGAMBER KISSALARINI
YORUMLAMA METODU

Mehmet Halil ÜZÜMCÜ

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKBAŞ

MARDİN-2021

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerim'i en doğru şekilde anlama kaygısı, vahyin ilk muhatabı olan Hz. Muhammed (sav) ve İslâm'ın ilk nesli olan ashâb-ı kirâm ile başlamış ve günümüze değin devam etmiştir. Kuşkusuz bu gayret, insanlar var oldukça devam edecektir. Yüce Allah (cc), her insanı farklı fitrat, kabiliyet ve melekelerle sahip şekilde yaratmıştır. Bu şekilde yaratılan insanların, farklı zaman ve mekânlardaki olaylara karşı tepkileri ve anlayışları da tabi ki aynı olmayacaktır. Belirli bir zamana ve mekâna münhasır olmayan Kur'ân, mana olarak donuk değil dinamik bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı zaman ve mekân değişse de onun ifadelerinden çok farklı ve zengin mana ve yorumların tezahür ettiği görülmektedir. Kuşkusuz bu durum sadece zaman, mekân ve insan üçlüsünden de kaynaklanmamaktadır. Burada asıl pâyenin sahibi, tüm zaman ve mekânlara hitap edebilecek kapasiteye sahip, nice ilim ve hikmetleri hâvî Kur'ân-ı Kerim'dir.

Kur'ân'ı anlama çabalarından birinin yansıması olan bir eser de çalışmamızın konusu olan *el-Muharrerü'l-Vecîz* tefsiridir. Bu eserin müellifi olan İbn Atıyye aslen Endülüslüdür. Endülüs, önceleri tahsil amacıyla Kâhire, Bağdat, Dımaşk, Mekke ve Medine gibi ilim merkezlerine yapılan seyahatlar sayesinde İslâmî ilimlerde belli bir noktaya ulaşmış ve özellikle hicri beşinci ve altıncı yüzyıllarda İslâm dünyasında ilmin merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde Endülüs'te İslâmî ilimlerle ilgili birçok âlim yetişmiş ve İslâm dünyasını etkileyen çok önemli eserlere imza atılmıştır. Tefsir ilminde de önemli bir yere ekole sahip Endülüs'te Bakî b. Mahled'in *et-Tefsirü'l-Kebîr*'i, İbn Ebû Tâlib el-Kaysî'nin *Tefsirü'l-Kur'ân*'ı, İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz*'i ve Kurtubî'nin *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* gibi çok önemli tefsirler kaleme alınmıştır.

Biz de bu önemli tefsir kaynaklarından birisi olan İbn Atıyye'yi ve en önemli eseri olan *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı eserini, peygamber kıssalarına dair yorumlar açısından ele almaya çalışacağız. Daha önce yapılan çalışmalardan da istifade ederek müfessirimizi ve tefsirini detaylıca inceleyip

tanıttıktan sonra asıl konumuz olan İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz* adlı tefsirinde meşhur bazı peygamberlerin kıssalarını nasıl yorumladığını ortaya koymaya çalışacağız. Kıssalarla ilgili âyetlerin tamamının değil, özellikle ihtilaflara konu olmuş bazı meselelerin İbn Atıyye tarafından nasıl tefsir edildiğini, yararlandığı kaynakları, üslûbunu ve bunları yorumlama metodunu tespit ve tahlil etmeye çalışacağız.

Çalışmamızın başından sonuna kadar yönlendirmeleriyle destek veren değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKBAŞ'a, kaynak kitapların çeviri ve anlaşılmasında istifadeler ettiğim muhterem babam Ramazan ÜZÜMCÜ'ye, tezin tashihinde bana yardımcı olan dostum Abdülhakim AKYEL'e ve bu zorlu süreçte bana katlanan eşim ile çocuklarıma çok teşekkür ederim.

Mehmet Halil Üzümcü

Mardin – 2021

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iv
ÖZET.....	1
SUMMARY	2
KISALTMALAR LİSTESİ.....	3
GİRİŞ	4
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	4
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	5
3. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	6
BİRİNCİ BÖLÜM	8
İBN ATIYYE EL-ENDELÜSÎ’NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ	8
1.1. İbn Atıyye’nin Hayatı.....	8
1.1.1. Yaşadığı Dönem	8
1.1.2. Doğumu, Nesebi, Yetiştirilmesi ve Vefatı.....	10
1.2. İbn Atıyye’nin İlmî Kişiliği ve Eserleri.....	11
1.2.1. İlmî ve Akîdevî Yönleri	11
1.2.2. Hocaları.....	16
1.2.3. Öğrencileri	18
1.2.4. Eserleri	19
1.3. Hakkında Yapılan Akademik Çalışmalar	23
1.3.1. Ülkemizde Yapılan Çalışmalar	23
1.3.2. Yurtdışında Yapılan Çalışmalar.....	25
1.4. Tefsir İlmi Açısından el-Muharrerü’l-Vecîz	27

1.4.1. Tefsirin Adı.....	27
1.4.2. Tefsirin Yazılış Tarihi.....	27
1.4.3. Tefsirin Yazılış Amacı.....	28
1.4.4. Metodu, Özellikleri ve Tefsir ilmindeki Yeri	29
1.4.5. Kaynakları.....	32
İKİNCİ BÖLÜM.....	36
İBN ATIYYE’NİN PEYGAMBER KISSALARINI YORUMLAMA METODU ...	36
2.1. Kıssa Kavramı (القصة).....	36
2.2. Kur’ân’da “Kıssa” ile İlişkili Kavramlar.....	38
2.2.1. Nebe’ (نبأ).....	38
2.2.2. Hadis (حديث).....	38
2.2.3. Mesel (مثل).....	39
2.2.4. Haber (خبر).....	39
2.3. Peygamber Kıssalarının Mâhiyeti ve Tasnîfi	40
2.3.1. Genel Olarak Kur’ân Kıssalarının Tasnifi	41
2.3.2. Mâhiyeti İtibari ile Kur’ân Kıssaları.....	42
2.3.3. Edebî Açıdan Kıssalar	43
2.4. İbn Atıyye’nin Tefsirinde Peygamber Kıssaları ve Tartışmalı Konular	44
2.4.1. Hz. Âdem Kıssası	44
2.4.2. Hz. Nûh Kıssası	63
2.4.3. Hz. İbrâhim Kıssası.....	70
2.4.4. Hz. Yûsuf Kıssası	85
2.4.5. Hz. Mûsâ Kıssası	96
2.5. İbn Atıyye’nin Peygamber Kıssalarını Yorumlama Yöntemi	113
2.5.1. Kur’ân’a Bütüncül Yaklaşımı ve İlgili Ayetlerden İstifade Etmesi	113
2.5.2. Hadislerden İstifade Etmesi	115

2.5.3. Sahâbe ve Tâbiîn Görüşlerinden İstifade Etmesi.....	116
2.5.4. Kıraat Farklılıklarına Değınmesi	117
2.5.5. Dilsel Tahliller Yapması.....	118
2.5.6. Şiirle İstişhatta Bulunması	120
2.5.7. Sahibini Zikretmeden Bazı Görüşleri Nakletmesi	121
2.5.8. Diğer Müfessirlerlerin Görüşlerinden İstifade Etmesi.....	122
2.5.9. Kelamî ve Fıkhî Tahliller Yapması	123
2.5.10. İsrâiliyat Türü Rivâyetlere Yer Vermesi	125
2.5.11. Rivâyetleri Eleştiriye Tabi Tutması	126
2.5.12. Muhtemel Soruları Gündeme Getirmesi ve Cevap Araması	127
2.5.13. İhtılaflı Konuları ve Farklı Görüşleri Serd Etmesi	128
2.5.14. Kıssalardan Dersler Çıkarması	128
SONUÇ	130
KAYNAKÇA.....	133
ÖZGEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

İbn Atıyye'nin el-Muharrerü'l-Vecîz Adlı Tefsirinde Peygamber Kıssalarını Yorumlama Metodu

Mehmet Halil ÜZÜMCÜ

Mardin Artuklu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

2021: 146 Sayfa

İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı eseri dönemin ilim merkezi olan Endülüs'te miladi 12. yüzyılda kaleme alınmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in anlaşılmasına katkı sağlayan bu eserde İbn Atıyye, çeşitli konular ile ilgili görüşlerini ortaya koymakta; tefsir, kıraat, hadis, kelâm, fıkıh, Arap dili ve tarih alanlarındaki yetkinliğini bu eserinde göstermektedir.

Bu çalışmada, Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen meşhur bazı peygamberlerin kıssalarının İbn Atıyye tarafından nasıl yorumlandığı, hangi yöntem ve üslupla bu kıssaların tefsir edildiği tespit ve tahlil edilmektedir. Çalışma bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, önemi, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verilmekte; birinci bölümde İbn Atıyye el-Endelüsî'nin hayatı, ilmî kişiliği, eserleri ve *el-Muharrerü'l-Vecîz*'in tefsir ilmi açısından önemi üzerinde durulmakta; ikinci bölümde ise İbn Atıyye'nin peygamber kıssalarını yorumlama metodu ele alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler

İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, tefsir, Endelüsî, peygamber kıssaları

SUMMARY

Master Thesis

The Method of Interpreting the Stories of the Prophet in Ibn Atıyya's Interpretation of al-Muharrerü'l-Vecîz

Mehmet Halil ÜZÜMCÜ

Mardin Artuklu University

Graduate Education Institute

Department of Basic Islamic Sciences

2021: 146 Pages

Ibn Atıyye's work named *al-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz* was written in Andalusia, where was the science center of the period, in the 12th century. In this work that contributes to the understanding of the Quran, Ibn Atıyye reveals his views on various issues; he demonstrates his competence in the fields of interpretation, recitation, hadith, kalam, fiqh, Arabic language and history in this work.

In this study, how Ibn Atıyye interpreted the stories of some famous prophets mentioned in the Holy Quran, and with which method and style these stories were interpreted and analyzed. The study consists of an introduction and two parts. In the introduction part, information is given about the subject, purpose, importance, method and sources of the research; In the first part, the life of Ibn Atıyye al-Endelüsî, his scientific personality, his works and the importance of al-Muharrerü'l-Vecîz in terms of the science of tafsir are emphasized; In the second part, the method of Ibn Atıyya's interpretation of the stories of the prophets is discussed.

Key words

Ibn Atıyye, *al-Muharrerü'l-Vecîz*, commentary, Andalusian, prophet stories

KISALTMALAR LİSTESİ

(sav) : Sallallâhu aleyhi ve sellem

(as) : Aleyhisselâm

(cc) : Celle celâlûhu

b. : Bin (oğlu)

bkz. : Bakınız

s. : Sayfa

c. : Cilt

ö. : Ölümü

h. : Hicrî

Hz. : Hazreti

m. : Miladî

vb. : Ve benzeri

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ty. : Tarih yok

yy. : Yüzyıl

Ünv. : Üniversitesi

Fak. : Fakültesi

Dr. : Doktor

Dnş. : Danışman

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Peygamberler, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu kazanması için Allah (cc) tarafından görevlendirilmiş elçilerdir. Onların en önemli vazifeleri insanları tevhid ve âhiret inancına davet etmek, iyiliği öğretilip kötülükten uzaklaştırmaya çalışmaktır. Kuşkusuz peygamberler bu görevlerini yaparlarken Kur’ân-ı Kerîm’de “*Andolsun onların (peygamberlerin) kıssalarında akıl sahipleri için ibretler vardır.*”¹ buyrulduğu üzere insanlar için en güzel örnek olmuşlardır.

Peygamberler, Allah (cc) tarafından aynı amaçla ve aynı vazife çerçevesinde görevlendirilmiş olan kişilerdir. Zamanları, mekânları ve yaşamları farklı olmakla birlikte hepsinin ana gayesi, tevhid inancını ikâme etmek ve bu doğrultuda insanları eşref-i mahlûkat seviyesine yükseltmek amacıyla eğitmektir. Allah (cc) bu örnek şahsiyetlere Kur’ân-ı Kerîm’de çokça yer vermiş ve onların hikâyelerinden bir kısmını bölümler halinde insanların istifadesine sunmuştur. Ayetlerde daha çok ibretlik yönlerine işaret edilerek sunulan peygamber kıssalarının akışındaki boşlukları doldurup kıssaları bir bütün halinde sunmak ve insanoğlunun doğasında var olan merak dürtüsünü gidermek amacıyla bazı müfessirlerin özellikle İsrâiliyat kaynaklı haberlere başvurdıkları bilinen bir durumdur. Ancak bu tavır, bazen istenmeyen sonuçlara yol açmış, aslı astarı olmayan nice rivayetin tefsirlere girmesine neden olmuştur. Bu durumun bir neticesi olarak da zaman zaman Kur’ân’ın peygamber kıssalarıyla vermek istediği mesajlar geri planda kalmış, işin özünden uzaklaşmıştır.

Tarihi süreç içerisinde peygamber kıssalarına yönelik yaklaşımların müfessirler arasında farklılık arz ettiği, bazı müfessirlerin kıssalara dair mesnetsiz rivayetlere mesafeli yaklaştığı hatta bazılarının bu durumu sert bir şekilde eleştirdiği bilinmektedir. Bu yönüyle dikkat çeken müfessirlerden biri de Endülüslü âlim İbn Atıyye’dir. Bu çalışmada, onun *el-Muharrerü’l-Vecîz* adlı eserinde, Kur’ân’da en çok zikredilen bazı peygamberlerin kıssaları çerçevesindeki görüş ve düşünceleri

¹ Yûsuf 12/111.

tespit edilmeye çalışılacak, bu kıssaları yorumlama metodu ve yaklaşım tarzındaki farklılıklar ortaya konacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

İbn Atıyye, Endülüs'ün en parlak dönemlerini yaşadığı miladî on birinci yüzyılda Gırnata'da (Granada) dünyaya gelmiştir. Gırnata bu dönemde Endülüs'ün diğer şehirleri gibi medreselerin çokça bulunduğu ve İslâmî ilimlerin revaçta olduğu bir şehirdir. Başta büyük bir âlim olan babası olmak üzere dönemin en büyük âlimlerinden tefsir, kıraat, hadis, kelâm, fıkıh, Arap dili ve tarih gibi dersleri alarak bu alanlarda kendisini son derece iyi yetiştirmiştir.² İbn Teymiye, Ebû Hayyân, İbn Haldûn, Suyûtî, Zehebî, Nübâhî ve İbn Ferhûn gibi büyük âlimler, İbn Atıyye'nin müfessirliği hakkında övgü dolu ifadeler kullanmışlardır.³ Her ne kadar bazı âlimler (İbn Hacer el-Heytemî, Şevkanî gibi) tarafından Mutezilî görüşleri olduğu iddiasıyla eleştirilmiş olsa da böyle olmadığı muteber bazı âlimler tarafından tespit edilmiş ve bu iddialar çürütülmüştür.⁴

Araştırmamızın ana kaynağını oluşturan İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz* adlı eseri, tefsir ilmi geleneği içinde önemli bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. İbn Atıyye gibi Endülüs ekolünün önemli âlimlerinden birisinin görüş ve düşüncelerini tespit edip peygamber kıssalarını yorumlamadaki metodunu ve diğer bazı müfessirlerden farkını ortaya koymak tefsir ilmi açısından önem arz etmektedir. Zira Kur'ân-ı Kerim'de peygamber kıssaları çok önemli bir yere sahip olduğu gibi bu konudaki yorumlarda da müfessirlerler arasında yaklaşım farklılığı öne çıkmaktadır.

² Abdulhamit Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, c. 19, s. 339.

³ Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", c. 19, s. 338; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahrü'l-Muhîr*, Darü'l-Fikr, Beyrut, h. 1420, c.1, s. 20; Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed ez-Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübela*, Muessesetü'r-Risâle, ty, c. 19, s. 588; İbrâhim b. Ali b. Muhammed, İbn Ferhûn, Burhaneddin el-Ya'merî, *Ed-Dibâcû'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb*, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ty, s. 174-175; Suyûtî, Buğyetü'l-Vu'ât, el-Mektebetü'l-Asriyye, Lübnan, ty, c. 2, s. 73; Ebü'l-Hasan Ali b. Abdillâh, Nübâhî, *Târihu Kudâti'l-Endelüs*, Dârü'l-Afâki'l-Endelüs, Beyrut, 1983, s. 109.

⁴ Abdülvehhâb Fâйд, "Menhecü İbn Atıyye fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm", el-Heyetü'l-Amme, Kahire 1973, s. 221-222; el-Muhaymid, Yâsîn Câsim, ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye fî Tefsiri İbn Atıyye, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001, s. 43.

3. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Araştırmaya dair genel bilgilere yer verilen giriş kısmı akabinde iki bölüm olarak planlanan çalışmanın ilk bölümü İbn Atıyye'nin hayatı, eserleri ve ilmî şahsiyeti hakkında olacaktır. Çalışmanın mihverini oluşturun ikinci bölümde ise İbn Atıyye'nin peygamber kıssalarını yorumlama metodu, seçilen örnekler üzerinden tespit ve tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada tüm peygamber kıssaları değil Kur'ân'da en çok öne çıkan ve dikkat çeken Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrâhim, Hz. Yûsuf ve Hz. Mûsâ peygamberlerin kıssaları bağlamında İbn Atıyye'nin yorumları tespit ve tahlil edilecektir. Bu yapılırken de -çalışmanın sınırlılığı gereği- bu peygamberlerin hayatlarının tamamı değil, dikkat çeken, hakkında ihtilaf bulunan ve farklı yorumlara medâr olan olaylar üzerinden gidilecektir. Böylece İbn Atıyye'nin bu peygamberlerin hayat hikâyelerinde dikkat çeken unsurlara dair yorumları üzerinden metodu tespit edilmeye ve diğer müfessirlerden farklı yönleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmadaki temel kaynağımız İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı eseridir. Müfessirin hayatı ve eserleri hakkındaki bilgilerin tespiti için öncelikle Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nden ve genelde Endülüs özelde ise İbn Atıyye hakkında yapılmış olan çalışmalardan istifade edilecektir. Bu eserlerden bazıları şöyledir:

Muhammed Abdullah İnân el-Mısıfî'nin *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs'ü*, Dabbî'nin *Buğyetü'l-Mültemis fî Tarihî Ricali Ehli'l-Endelüs'ü*, Dâvûdî'nin *Tabakâtü'l-Müfessirîn'i*, Ebû Hayyân'ın *el-Bahrü'l-Muhî'ti*, Fâyid Abdülvehhâb'ın *Menhecü İbn Atıyye fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Kerîm'i*, Gırnatî'nin *el-İhâta fî Ahbari Gırnata'yı*, Abdulkerîm Hatîb'in *el-Kasasü'l-Kur'ânî fî Mantûkihî ve Mefhûmihî'yi*, Heytemî'nin *el-Fetâvâ'l-Hadisiyye'yi*, İbn Atıyye'nin *Fihrisu İbn Atıyye'yi*, İbn Ferhûn'un *Ed-Dîbâcû'l-Müzheb'i*, İbn Hâkân'ın *Kalâidü'l-İkyân'i*, Muhaymid'in *ed-Dirâsâtü'n-Nahviyye fî Tefsiri İbn Atıyye'yi*, Muşinî'nin *Medresetü't-Tefsir fî'l-Endelüs'i*, Nübâhî'nin *Târîhu Kudâti'l-Endelüs'ü*, Suyûtî'nin *Tabakatü'l-Müfessirîn* ile *Buğyetü'l-Vu'ât'i*, Zehebî'nin *Et-Tefsir ve'l-Mufessirun'u*, Şemseddin Zehebî'nin

Siyeru A'lami'n-Nubelâ'yı, Muhammed Kutub'un *Menhecü'l-Fenni'l-İslâmî*'yi ve Zürkanî'nin *Menahilü'l-İrfan fî Ulumi'l-Kur'ân'ı*.

Konumuzla bağlantılı olması hasebiyle İslâm Tarihi ve Tefsir Usûlü alanındaki bazı eserlerden ve Kur'ân kıssaları hakkında yazılmış olan kitaplardan da istifade edilecektir. Bunlara örnek olarak editörlüğünü Mehmet Özdemir'in yaptığı *İslâm Tarihi I*, İsmâil Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usûlü*, Ömer Çelik'in *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, Muhsin Demirci'nin *Tefsir Usûlü*, Mustafa Öztürk'ün *Kur'ân Kıssalarının Mâhiyeti* ve İdris Şengül'ün *Kur'ân Kıssaları Üzerine* adlı eserleri verilebilir.

Son olarak yararlanacağımız bazı akademik çalışmalar da şunlardır: Amannisa Âlimoğlu'nun *İbn Atıyye el-Endelüsî'nin Tefsirde İbn Cerîr et-Taberî'ye Yönelttiği Eleştiriler*, Yunus Ekin'in *Endülüs Tefsir Geleneği*, İdris Erdem'in *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz* Adlı Eserinin Dil Özellikleri ve Mustafa Şentürk'ün *İbn Atıyye el-Endelüsî ile Tabresî'nin Kur'ân'a Yaklaşımları* adlı çalışmaları.

Tezimizin yazımı, enstitünün belirlemiş olduğu yazım kuralları gözetilerek yapılacaktır. Ayet ve hadislerin mealleri ile eser isimleri italik olarak yazılacaktır. Arapça kökenli kelime, eser ve yazarların isimlerinin Latin harfleriyle yazımında TDV *İslâm Ansiklopedisi* esas alınacaktır. Çalışmamızda yararlanacağımız âyetlerin mealleri Diyanet İşleri Başkanlığına ait resmî bir site olan “<https://kuran.diyanet.gov.tr/>” adresinden alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN ATIYYE EL-ENDELÜSÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. İbn Atıyye'nin Hayatı

1.1.1. Yaşadığı Dönem

İbn Atıyye'nin yaşadığı döneme (h.481-541/m.1088-1147) bakıldığında, bu dönemde Endülüs'te Murâbıtlar Devleti'nin varlığı göze çarpmaktadır. Murâbıtlar Devleti, Endülüslü İbn Atıyye'nin doğumundan 2 yıl sonra yani 1090 yılında Endülüs'e girmiş ve İbn Atıyye'nin ölüm tarihi olan 1147'de de yıkılmıştır.⁵

Murâbıtlar Devleti, kökleri itibariyle Sanhace Berberileri'nin Lemtûne koluna dayanılarak kurulmuştur. Devletin kurulmasına vesile olan ilk liderleri Fakih Abdullah b. Yâsîn (ö.h. 451) ve kendisine tabi olanlar; ilk başlarda bir müddet Senegal yakınlarındaki bir adada inşa ettikleri bir “ribat”ta yaşadıkları için “Murâbitûn (Murâbıtlar)” olarak adlandırılmışlardır. “Lemtûne” ismine nisbetle “ed-Devletü'l-Lemtûniyye”, mensupları yüzlerini bir peçeyle (lisâm) örttükleri için “el-Mütelessimûn” diye de adlandırılmaktadır.⁶

Kastilya (Castilla) ve Aragon krallıkları, Endülüs'teki Tuleytula (Toledo) şehrini 1085 yılında işgal ettiğinde Murâbıtlar Devleti'nin başında Yûsuf b. Taşfin (ö.h. 500) adındaki hükümdar bulunuyordu. Bu sırada Murâbıtlar Devleti kuruluşlarını tamamlamış olup merkezleri de Merakeş şehri idi. Ülkenin sınırları Atlas Okyanusu'ndan Cezayir'e kadar Kuzey Afrika'nın büyük çoğunluğuna hükmeden bir imparatorluk haline gelmişti. İşgalden dolayı zor duruma düşen Endülüs Müslüman emirlikleri Murâbıtlar'dan yardım istediler. Bunun üzerine Yûsuf

⁵ Muhammed Abdullah İnân el-Mısrî, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hânicî, Kâhire h. 1417, c. 2, s. 298; İrfan Aycan, Nahide Bozkurt, Hasan Kurt, Mehmet Özdemir, İbrâhim Sarıçam, Editör Mehmet Özdemir, *İslâm Tarihi I*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2012, s. 335-336; İsmâil Yiğit, “Murâbıtlar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006 c. 31, s. 152-155.

⁶ el-Mısrî, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, c. 2, s. 299,301; Özdemir ve diğerleri, *İslâm Tarihi I*, s. 335-336; Yiğit, “Murâbıtlar”, c. 31, s. 152-155.

b. Taşfin, Cezîretülhadrâ'nın (Algeciras) kendisine verilmesi şartıyla Endülüs'e geçti (479/1086). İşbiliye (Sevilla), Gırnata, Mâleka (Malaga) ve Batalyevs'ten (Badajoz) gelen Endülüs kuvvetlerinin katıldığı ordusuyla Zellâka'da (Sacralias) Kastilya kralına karşı büyük bir zafer kazandı (12 Receb 479 / 23 Ekim 1086). Bu zafer, Endülüs sınırları içinde meydana geldiği için toprak kazanılması mümkün olmamıştır. Ancak Endülüs Müslümanları için büyük bir tehdit kaynağını oluşturan Kastilya ordusunun yenilgiye uğratılması Müslümanları çok sevindirmiş ve eski özgüvenlerini kazanmalarını sağlamıştır. Uzun bir süredir galibiyete hasret kalan Endülüs Müslümanlarını yok olmaktan kurtaran Yûsuf b. Taşfin, bu zaferle güneye doğru ilerleyen Hristiyan yayılmasını da bir süre için durdurmuştur. Abbâsî Halifesi Muktedî Biemrillâh (ö.h. 487) bu zaferi sebebiyle Yûsuf b. Taşfin'e "Emîrül-müslimîn" ve "Nâsirüddin" unvanlarını vermiştir.⁷

Yûsuf b. Taşfin, Endülüslü emirlere düşman karşısında birleşmelerini tavsiye ederek Mağrib'e geri döndü. Fakat Endülüslü emirlerin tekrar birbirleriyle mücadeleye girmesi üzerine bunu fırsat bilen Hristiyanlar hücumlarına yeniden başladılar. Yûsuf, birbirlerine düşen ve muahliflerine karşı Kastilya Krallığı'ndan yardım isteyen Endülüs emirlerinin topraklarını fukahânın da teşvikiyle yaptığı askerî seferler sonucu ellerinden aldı. Bu zaferler sayesinde anlaşma yapılan Sarakusta Hûdîler'i hariç Endülüs'teki Müslüman emirliklerin bütün toprakları Murâbıt ülkesine katılmış oldu ve Endülüs'ün tamamı Murâbıtlar Devleti'ne bağlı bir vilâyet haline getirildi.⁸

Murâbıtlar'ın Hristiyanlarla olan ilişkileri, dâhilî istikrarlarına bağlı olarak inişli-çıkışlı bir şekilde seyretmişti. İstikrarın devam ettiği ilk yirmi beş yıl, Hristiyanlara karşı başarılı mücadeleler verilmişti. Murâbıtlar'ın geri kalan otuz yıllık süresi içinde ise ortaya çıkan dâhilî istikrarsızlık ve karışıklıklar, hâricî ilişkileri de olumsuz yönde etkiledi. Bu sebeplere ek olarak Kuzey Afrika'da Murâbıtlar'a muhalif bir hareket olarak ortaya çıkan Muvahhidler'in gün geçtikçe güçlenmesi, Murâbıtlar'ın Endülüs'teki kuvvetlerinin bir kısmını Kuzey Afrika'ya

⁷ el-Mısırî, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, c. 2, s. 322-328; Özdemir ve diğerleri, *İslâm Tarihi I*, s. 335-336; Yiğit, "Murâbıtlar", c. 31, s. 152-155.

⁸ el-Mısırî, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, c. 2, s. 372; Özdemir ve diğerleri, *İslâm Tarihi I*, s. 336; Yiğit, "Murâbıtlar", c. 31, s. 152-155.

sevk etmesine sebep oldu. Bunun sonucunda da Endülüs'teki Murâbıt hâkimiyeti de zamanla zayıfladı.⁹

1.1.2. Doğumu, Nesebi, Yetiştirilmesi ve Vefatı

Bazı tabakat kitaplarına göre İbn Atıyye 481/1088 yılında doğmuştur¹⁰. Bazılarında ise 480/1087 yılında doğduğu belirtilmektedir.¹¹ Doğum yeri Gırnata (Granada)'dır.¹² İbn Ferhûn'un (ö.h 799) verdiği bilgiye göre dedesi Atıyye b. Hıfâf, Gırnâta yakınlarındaki Kuneynile köyünden gelip Gırnâta'ya yerleşmiştir.¹³

Müellifin adı hakkında kaynaklarda bazı ihtilaflar olsa da genelde şu şekilde yer almaktadır: Abdulhakk b. Gâlib b. Atıyye b. Abdurrahmân b. Gâlib İbn Abdırâuûf b. Temmâm b. Abdillâh b. Temmâm b. Atıyye b. Hâlid b. Atıyye b. Halid b. Hıfâf b. Eslem b. Mektum el-Muhâribî.¹⁴

Meşhur künyeleri İbn Atıyye ve Ebû Muhammed'dir. Meşhur lakabı ise el-Gırnatî'dir.¹⁵ El-Âllame, el-İmam, Şeyhü'l-Müfessirîn, el-Endelüsî gibi lakapları da vardır.¹⁶

Soyu, Endülüs'ün fethi için bu ülkeye gelen Arap ordusu komutanı Atıyye b. Hâlid b. Haffâf el-Muhâribî'ye dayanmaktadır. Atıyye'nin dedelerinin Rebîa veya Mudar kabilesine mensup olduğu kaydedilmektedir.¹⁷ Mudar kabilesine mensup olması daha muhtemeldir. Nitekim İbn Atıyye'de dedelerinin Mudarî olduğunu söylemektedir.¹⁸ Kendisine kadar bu aileden pek çok âlim ve idareci yetişmiştir. Babası Gâlib b. Abdurrahman (ö.h 518), Endülüs'te dönemin önde gelen muhaddis

⁹ Özdemir ve diğerleri, *İslâm Tarihi I*, s. 336-337.

¹⁰ Muhammed Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *Et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Mektebetu Vehb, Kahire, ty, c. 1, s. 170; Ebû Cafer Ahmed b. Yahya el-Endelüsî Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis fî Tarihi Ricali Ehli'l-Endelüs*, Darü'l-Katibi'l-Arabiyye, Kahire, 1967, s. 389.

¹¹ Suyûtî, *Tabakatü'l-Mufessirin*, Mektebetü Vehbe, Kahire, s. 61; Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, c. 19, s. 588.

¹² Muhammed b. Abdullah b. Said Es-Salmanî el-Lavş el-Asl el-Gırnatî, *el-İhata fî Ahbari Gırnata*, Darü'l-Kütübî'l-İlmîyye, Beyrut, h. 1404, c. 3, s. 412.

¹³ İbn Ferhûn, *Ed-Dîbâcû'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb*, s. 174-175

¹⁴ Gırnatî, *el-İhata fî Ahbari Gırnata*, c. 3, s. 412.

¹⁵ İbn Ferhûn, *Ed-Dîbâcû'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb*, s. 174.

¹⁶ Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubela*, c. 19, s. 588; İbn Atıyye Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib el-Muhâribî, *Fihris-u İbni Atıyye fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s.14.

¹⁷ Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s.14.

¹⁸ İbn Atıyye, *Fihrisu İbni Atıyye*, s. 60; Birişık, "İbn Atıyye el-Endelüsî", c. 19, s. 338.

ve fakihlerindendir.¹⁹ İbn Atıyye'nin dedelerinden âlim ve zâhid olan Abdurrahman b. Gâlib b. Temmâm b. Atıyye el-Muhâribî fıkıh alanında meşhur olmuştur.²⁰

Dedelerinden Gâlib b. Abdirraûf b. Temmâm'ın ilim için Mısır-Şam-Mekke taraflarına yolculuk yaptığı rivayet edilmektedir.²¹ 529/1134 yılında Meriye (Almeria) kadılığına tayin edilen İbn Atıyye burada yaklaşık on iki yıl süre görev yapmıştır.²² İlk yılları Hristiyanlara karşı parlak zaferlerle geçen Murâbitlar'ın zamanla zayıflaması ve Hristiyanlar karşısında üst üste yenilgiler almaları üzerine Muvahhidler, 540 (1146) yılının sonlarında Murâbitlar Devleti'ni ortadan kaldırmıştır. 541'de (1147) Muvahhidler, Endülüs'ün tamamını ele geçirince İbn Atıyye'nin Endülüs'teki konumu da sarsılmıştır. Meriye halkının kendisini zındıklıkla itham edip hakkında şikâyetle bulunması sebebiyle Muvahhidler tarafından Meriye'deki görevinden alınarak 541 yılı başında Mürsiye'ye kadı olarak tayin edilmiştir.²³ Ancak İbn Atıyye Mürsiye'ye de giremeyince bu defa Batı Endülüs'teki Lûrka'ya (Lorca) gitmek zorunda kalmış ve 25 Ramazan 541'de (28 Şubat 1147) burada vefat etmiştir.²⁴

1.2. İbn Atıyye'nin İlmî Kişiliği ve Eserleri

1.2.1. İlmî ve Akîdevî Yönleri

İbn Atıyye'nin yaşadığı dönemde Kurtuba (Cordoba), Mürsiye (Murcia) ve İşbîliye (Sevilla) gibi Gırnata (Granada) da bir ilim merkeziydi ve burada çok sayıda medrese bulunmaktaydı. İbn Atıyye, ilme son derece önem veren bir aile içinde büyümüştür. Babası Gâlib b. Abdurrahmân (ö.h. 518), Gırnâta'da medresesi bulunan dönemin önemli muhaddis ve fakîhlerindendir. Bu yüzden o, daha çok küçük yaşta ilim öğrenmeye başlamıştır. Kendisi de bir ifadesinde bu durumu; “Babam beni küçükken çoğu gece birkaç kez uyandırır ve “Sevgili oğlum! Şu bilgiyi şu bölüme,

¹⁹ İbn Atıyye, *Fihrisu İbni Atıyye*, s. 60; Birişik, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, c. 19, s. 338.

²⁰ İbn Atıyye, *Fihrisu İbni Atıyye*, s. 60.

²¹ İbn Atıyye, *Fihrisu İbni Atıyye*, s. 62.

²² Birişik, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, c. 19, s. 338

²³ Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye fı Tefsiri 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*, s.75

²⁴ Birişik, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, c. 19, s. 338-340

bu bilgiyi ise diğer bölüme yaz!” diyerek ikâz ederdi”²⁵ diyerek ifade etmiştir. Bu derece ilme düşkün bir ailede yetişen İbn Atıyye daha küçük yaştan itibaren keskin ve pratik zekâsı, ilme merakı ve kitaplara düşkünlüğü ile tanınmıştır.²⁶

İlk eğitimini doğduğu yer olan Gırnata’da babasının yanında alan İbn Atıyye, burada bulunan diğer birçok âlimden ders görmüş ve daha on iki-on üç yaşlarında iken iyi bir seviyeye ulaşmıştır.²⁷ Daha sonra Kurtuba, İşbîliye, Mürsiye, Belensiye (Valencia) ve Ceyyân (Jean) gibi şehirlere giderek buralardaki hocalardan da dersler almıştır. Buralarda çeşitli kitaplara ait icâzetler almış ve gidemediği yerlerdeki birçok âlimden de kitabet yoluyla icâzetler elde etmiştir.²⁸

İbn Atıyye, babasından birçok defa İmam Mâlik’in (ö.h. 179) *Muvattâ*’sını, değişik rivayetleriyle birçok defa İmam Buhârî’nin (ö.h. 256) *Sahîh*’ini, Müslim b. el-Haccâc en-Neysâbûrî’nin (ö.h. 261) *Kitabü’l-Müsnedi’s-Sahîh*’ini ve Ahmed b. Şuayb en-Nesâî’nin (ö.h. 303) *Kitabü’s-Sünen*’ini okumuştur. Ayrıca tefsir, hadis fıkıh, dil, edebiyat, tarih ve başka alanlarda da birçok kitap okuduğu rivayet edilmiştir.²⁹

Genellikle İbn Atıyye’nin Endülüs dışına çıkmadığı rivayet edilmektedir. Ömer Rızâ Kehhâle’nin, İbn Atıyye’nin doğuya seyahat ettiğini söylemesi³⁰ babasıyla onu karıştırmamasından kaynaklanmış olmalıdır; çünkü babasının tahsil için Kuzey Afrika, Mısır, Şam ve Hicaz’a seyahat ettiği rivayet edilmektedir.³¹ Bununla birlikte ilim yolculuklarının (rihle) oldukça önemli olduğu Endülüs’te, İbn Atıyye’nin niçin Endülüs’ün dışına çıkmadığına dair tahminler yapılmıştır. Yaşadığı dönemde bölgenin durumunun karışık olması ve Müslümanların da cihad halinde olmaları

²⁵ Dabbî, *Buğyetü’l-Mültemis fî Tarihi Ricali Ehli’l-Endelüs*, s. 389; İdris Erdem, İbn Atıyye’nin “*el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsiri’l-Kitâbi’l-Azîz*” Adlı Eserinin Dil Özellikleri, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi 2014, s. 26.

²⁶ İbn Atıyye, *Fihrisu İbni Atıyye*, s. 60-64; *Kalâidü’l-İkyân ve Mehâsinü’l-A’yân*, Mektebetü’l-Menâr, Mısır 1989, c. 3, s. 636; Erdem, *İbn Atıyye’nin “el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsiri’l-Kitâbi’l-Azîz” Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 26.

²⁷ İbn Atıyye, *Fihrisu İbni Atıyye*, s. 60-64; Birişik, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, c. 19, s. 338-340

²⁸ İbn Atıyye, *Fihrisu İbni Atıyye*, s. 60-64; Birişik, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, c. 19, s. 338-340

²⁹ İbn Atıyye, *Fihrisu İbni Atıyye*, s. 60-64.

³⁰ Ömer b. Rıza Kehhâle (ö.h. 1408), *Mu’cemü’l-Mü’ellifin*, Mektebü’l-Musenna, Beyrut ty, c. 5, s. 93.

³¹ Birişik, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, c. 19, s. 338-340; İbn Atıyye, *Fihrisu İbni Atıyye*, s. 62.

sebebiyle İbn Atıyye'nin Endülüs dışına çıkamadığı belirtilmektedir.³² İbn Atıyye'nin yaşadığı dönemde Endülüs'e hâkim olan Murâbitlar Devleti'nin zayıf bir durumda olması ve Hristiyanlarla sürekli savaş halinde olmaları buna sebebiyet teşkil etmiş olabilir. Nitekim İbn Atıyye'nin Hristiyanlarla yapılan savaşların çoğuna da aktif olarak katıldığı rivayet edilmiştir. Bunlara 503 (m. 1109) yılında Talabîre (Talavera) Savaşı ile 511'de (m. 1117) Sarakusta'nın (Zaragoza) savunması gibi savaşlar örnek verilebilir.³³

İbn Atıyye'nin biyografisi hakkında talebeleri, çağdaşları ve sonraki dönem âlimleri tarafından yazılan eserlerde dehâ derecesinde zeki ve idrakı yüksek bir insan olduğu belirtilmiştir. Fıkıh, tefsir ve Arap dilinde imam, hâfız, edip, şâir, bid'atlardan uzak duran bir kişi, görüşleri selef-i sâlihîne uygun, âdil bir kadı, cesur ve atılgan bir kimse olarak söz edilmektedir.³⁴ İbn Ferhûn (ö.h. 799), Mâlikî mezhebinin önde gelen âlimlerini tanıttığı *ed-Dîbâcû'l-Müzheb'de* İbn Atıyye'nin biyografisine yer vermiştir.³⁵ Nübâhî (ö.h. 792) ise *Târîhu Kudâti'l-Endelüs* adlı eserinde onun fıkıhçılığına ve dinî hükümlere olan vukûfiyetine dikkat çekmiştir.³⁶ Hayatına dair eserlerin çoğunda onun hadisçiliğine de işaret edilmiştir. Feth b. Hâkân el-Kaysî (ö.h. 529), Abdülbâkî el-Yemânî (ö.h. 743) ve Süyûtî (ö.h. 911) ise eserlerinde onun dilciliği üzerinde durmuştur.³⁷ İbn Atıyye'nin şöhreti daha çok *el-Muharrerü'l-Vecîz* adlı tefsirinden kaynaklanmaktadır. Çeşitli konularla ilgili görüşlerini bu eserinde ortaya koymuş; tefsir, kıraat, hadis, kelâm, fıkıh, Arap dili ve tarih sahalarındaki yetkinliğini bu eserinde göstermiştir. Süyûtî'nin de belirttiği gibi İbn Atıyye tefsirinde özellikle Arap dili ve kurallarından ustaca yararlanmıştır.³⁸ Müfessirliği hakkında İslâm âlimleri övgü dolu ifadeler kullanmış ve bu ilimde kendisinden önceki âlimleri geride bıraktığını ileri sürmüşlerdir.³⁹

³² Amannisa Âlimoğlu, *İbn Atıyye el-Endelüsî'nin Tefsirde İbn Cerîr Et-Taberî'ye Yöneltiği Eleştirileri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi 2016, s. 27-41; Mustafa İbrahim Muşinî, *Medresetu't-Tefsir fi'l-Endelüs*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1986, s. 55-56.

³³ Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", c. 19, s. 338.

³⁴ İbn Ferhûn (ö.h. 799), *ed-Dîbâcû'l-Müzheb*, c. 2, s. 57.

³⁵ İbn Ferhûn (ö.h. 799), *ed-Dîbâcû'l-Müzheb*, c. 2, s. 57-59.

³⁶ Nübâhî, *Târîhu Kudâti'l-Endelüs*, s. 109.

³⁷ Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", c. 19, s. 338.

³⁸ Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 61; Suyûtî (ö.h. 911), *Buğyetü'l-Vu'ât*, c. 2, s. 73.

³⁹ Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", c. 19, s. 338-340.

İbn Teymiyye (ö.h. 728) de *el-Muharrerü'l-Vecîz*'i, hadisleri kullanma ve bid'atlardan uzak durma bakımından Zemahşerî'nin tefsirinden daha üstün kabul etmektedir.⁴⁰ İbn Hacer el-Heytemî (ö.h. 974) ise onun görüşlerini Mutezile ile ilişkilendirmekte ve İbn Arafe el-Mâlikî'den alıntı yaparak, İbn Atıyye'nin tefsirinde Zemahşerî'nin (ö.h. 538) *el-Keşşâf* indakilerden çok daha zararlı Mutezilî görüşlerin bulunduğunu söylemektedir.⁴¹ Abdülvehhâb Fâйд (ö. 1997) ise İbn Hacer'in bu eleştirilerini üç madde şeklinde çeşitli delillerle çürütmektedir.⁴²

Yâsîn Câsim el-Muheyimîd de (ö.m. 2017) onun fikhî açıdan Mâlikî ve itikatta ise Eş'arî olduğunu söylemiştir. İbn Atıyye'nin *el-Fihrist*'inde Mutezilî eserleri okuduğuna dâir bir bilginin bulunmaması ve takipçilerinin de sünnî oldukları nazar-ı itibâre alınarak onun ehl-i sünnet yolunda olduğu ifade edilmiştir. Yâsîn Câsim, çalışması esnasında İbn Atıyye'nin eserinde Mutezilî görüşlere rastlamadığını söylemiş, onun hakkında söylenen bu iddiaların anlaşılır olmadığını belirtmiştir.⁴³

Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö.h. 745), *el-Bahrü'l-Muhît* adlı tefsirinin mukaddimesinde İbn Atıyye ile Zemahşerî'yi karşılaştırmıştır. Ebû Hayyân'a göre İbn Atıyye tefsir âlimlerinin en büyüklerindendir. Kaynaklardan aldığı bilgileri tenkit süzgecinden geçirerek bazı görüşleri onaylamakta bazılarını da eleştirerek mantikî yorumlar yapmaktadır. Ona göre Zemahşerî ve İbn Atıyye güneş gibi meşhur olmuş, tefsir ilmine dâir eser yazan en büyük müfessirlerden olup bu ilme büyük katkılar sağlayan ve bu alanda önemli emekler harcamış çok değerli âlimlerdendir. Her iki âlim de tefsir ilminde otorite ve söz sahibi olmuş, kendi dönemleri ile sonraki müfessirleri bu alanda etkilemişlerdir. İkisinin de tefsirlerine bakıldığında Arap olmadıkları halde onların nesir, nazım, rivayet ve aklî ilimlerinde ne kadar eşsiz oldukları, edebî ilimlerde ne derecede mâhir oldukları hemen göze çarpmaktadır. Ayrıca belâgat, i'râb, fesahât ve beyân ilimlerinde de söz sahibidirler.⁴⁴

⁴⁰ Takyuddin Ebû'l-Abbâs, İbn Teymiyye, *Mukaddimetu fî Usûli't-Tefsir*, s. 37-38; Daru Mektebetü'l-Hayat, Beyrut 1980; Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", c. 19, s. 338.

⁴¹ Heytemî, İbn Hacer, *el-Fetâvâ'l-Hadisîyye*, Darü'l-Fikr, ty, s. 172.

⁴² Fâйд, "Menhecü İbn Atıyye fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm", s. 221-222; Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", c. 19, s. 338-340.

⁴³ el-Muheyimîd, *ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye fî Tefsiri İbn Atıyye*, s. 43.

⁴⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, c.1, s. 20.

İbn Haldûn (ö.h. 808) da İbn Atıyye'nin müfessirliğini beğenen âlimlerdendir. Ona göre İbn Atıyye tefsirinde kendisine kadar gelen bütün tefsirlerden yararlanarak tefsir mirasını özetlemiş, doğruya en yakın bilgileri ortaya koymuştur.⁴⁵ Zehebî (ö.h. 748), İbn Atıyye'yi "Marifeti geniş, edebiyatı güçlü ve birçok ilimde mutahassıs bir âlim" şeklinde tavsîf etmektedir.⁴⁶

Suyûtî (ö.h. 911); İbn Zübeyr el-Gırnatî'ye (ö.h. 708) dayanarak İbn Atıyye'yi "Tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında marifet sahibi; Arap dili ve edebiyatına ileri derece vâkıf, basiretli, geniş marifetli ve güçlü bir fakih" olarak tanıtmıştır. Ayrıca *Kalâidü'l-İkyân'a* dayanarak İbn Atıyye'yi "Nesir, şiir ve inşa ilimlerinde de kalem sahibi, parlak zekâyâ sahip bir ilim adamı" olarak tavsîf etmiş⁴⁷ ve "Kudvetü'l-Müfessirîn" sıfatıyla anmıştır.⁴⁸

İbn Ferhûn (ö.h. 799), İbn Atıyye'yi tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı alanlarında âlim olarak tanıtmış ayrıca ilme âşık, kitap tedarik etme ve bu kitapları okumada çok gayretli biri olarak tarif etmiştir.⁴⁹ Nübâhî (ö.h. 792) de İbn Atıyye'nin Arap dili ve nahiv alanında otorite sahibi, aynı zamanda meşhur bir fakih, iyi bir edebiyatçı ve şâir olduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁰ Kehhâle (ö.h. 1408) ise İbn Atıyye'yi fıkıh, hadis, tefsir, nahv, Arap dili ve edebiyatında âlim ve otorite sahibi birisi olarak tarif etmiştir.⁵¹

Bütün bu âlimlerin görüşlerinden de anlaşılıyor ki, İbn Atıyye'yi Mutezilî olarak eleştirenler, bu konuda ona haksızlık etmişlerdir. Peygamber kıssaları özelinde yaptığımız araştırmada direkt olarak Ehl-i Sünnet'e muhalif ve Mutezile'ye ait görüşlerin tasvip edildiğine rastlamadığımızı söyleyebiliriz. *El-Muharrerü'l-Vecîz* tefsirinde araştırma yaptığımız beş peygamberin kıssalarında iki yerde Mutezilî görüşlerin sadece nakledildiği görülmektedir. İbn Atıyye, Hz. İbrâhim kıssasındaki Hz. İsmâil'in kurban edilmesi hadisesinde Hz. İbrâhim'in rüyasının aynı şekilde gerçekleşmemesi sebebiyle "fiilin neshi" ile ilgili hem Ehl-i Sünnet'in hem de

⁴⁵ Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", c. 19, s. 338.

⁴⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 19, s. 588.

⁴⁷ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, c. 2, s. 73.

⁴⁸ Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 60; Suyûtî (ö.h. 911), *Buğyetü'l-Vu'ât*, c. 2, s. 73.

⁴⁹ İbn Ferhûn, *Ed-Dibâcû'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb*, s. 174.

⁵⁰ Nübâhî, *Târihu Kudâti'l-Endelüs*, s. 142.

⁵¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*, c.5, s. 93.

Mutezile'nin görüşlerini, şahsi kanaatini belirtmeden nakletmiştir.⁵² Hz. Mûsâ kıssasında ele aldığı “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar”⁵³ âyeti hakkında ise Mutezile'nin ileri sürdüğü “Allah'ın kulunu affetmesinin kulunun tevbesi şartına bağlı olması” görüşünü ise kabul etmemekte, “merduttur” ifadesiyle reddetmektedir.⁵⁴

Görüldüğü üzere bazı âlimlerin İbn Atıyye'nin “Mutezilî” olduğu şeklindeki beyânatlarının gerçekliğine dair bir delilin olmadığı, bu iki misale bakarak dahi söylenebilir.

1.2.2. Hocaları

İbn Atıyye, *el-Fihrist* adlı eserinin başında, “Bu isimler, kendilerinden ilim öğrendiğim, rivayette bulunduğum ve bana icâzet veren âlimlerdir.” diyerek açıklama yapmaktadır. Bu hocaları hakkında ayrıntılı bilgiler vermekte, hangi hocasından hangi kitap ya da kitapları okuduğunu tek tek belirtmektedir.⁵⁵ Biz burada ayrıntıya girmeden sadece hocalarının isimlerini zikretmekle yetineceğiz. Burada bu kıymetli hocalarının isimlerini vermemizin nedeni İbn Atıyye'nin ilmi derinliğini bir nebze de olsa gözler önüne sermek ve Endülüs'ün ilim yönünden ulaştığı seviyeye dikkat çekmektir. Onlar hakkındaki övgü dolu ifadelerinden de anlaşıldığı kadarıyla bu hocaları son derece birikimli ve yetişmiş âlimlerdir. İbn Atıyye'nin hocaları, *el-Fihrist* adlı eserindeki sıralamaya göre şöyledir.⁵⁶

1) Babası el-Fakîh Ebû Bekr Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib İbn Atıyye (ö.h. 518).

2) el-Fakîh, el-İmam, el-Hafız Ebû Alî Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Gassânî (ö.h. 498).

3) el-Fakîh, el-Muşâver, el-Fâdıl, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ferec el-Kurtubî (ö.h. 497).

⁵² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Darü'l-Kütüb'il-İlmîyye, Beyrut, 1971, c. 4, s. 482.

⁵³ Nisâ 4/48.

⁵⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4; s. 251.

⁵⁵ İbn Atıyye, *Fihrisu İbn Atıyye*, s. 59-128

⁵⁶ İbn Atıyye, *Fihrisu İbn Atıyye*, s. 59; Erdem, *İbn Atıyye'nin “el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz” Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 37.

4) eş-Şeyh, el-Celîl, es-Sâlih, Ebû Muhammed Abdilazîz b. Abdilvehhâb b. Ebî Gâlib el-Kayravânî (ö.h. 496).

5) eş-Şeyh, el-Celîl, es-Salih, el-Mukri Ebü'l-Hasan Alî b. Halef b. Zî'n-Nûn el-Absî (ö.h. 498).

6) eş-Şeyh, el-Ecel, el-Muşâver, Ebü'l-Mutrîf Abdurrahmân b. Kâsım eş-Şa'bî (ö.h. 497).

7) el-Fakîh, el-Îmâm el-Hâfız Ebû Alî el-Hüseyin b. Muhammed b. Fîrruh es-Sadeffî es-Serkustî (ö.h. 518).

8) el-Fakîh, el-Üstâz, el-Îmâm Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed b. Halef el-Ensârî el-Mukrî (ö.h. 528).

9) el-Fakîh, el-Ecel, Sahibü's-Şûra Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Emevî (ö.h. 520).

10) el-Fakîhü'l-Ecel, el-Fâdıl, Ebû Bahr Süfyân b. el-Âsî b. Ahmed b. el-Âsî Süfyân b. İsâ b. Abdulkebir b. Saîd el-Esedî (ö.h. 520).

11) eş-Şeyh, el-Celîl, el-Mukri, Ebü'l-Hüseyin Yahya b. İbrâhim b. Ebî Zeyd el-Mursî (ö.h. 496).

12) el-Fakîhü'l-Ecel, el-Kâdî Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Abdilazîz b. Hamdîn et-Taglibî (ö.h. 508).

13) el-Fakîhü'l-Muşâver, Ebû Abdillâh Muhammed b. Futûh b. Alî b. Velîd b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Telbizî (ö.h. 498).

14) el-Fakîh, eş-Şeyhü'l-Celîl, Ebû Abdillâh Muhammed b. Mansûr b. Muhammed b. el-Fadl el-Hadramî (ö.h. 510).

15) el-Mukriü'l-Celîl Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed b. Kurz el-Ensârî (ö.h. 510).

16) el-Fakîh, el-Mukriü'l-Ecel, Ebü'l-Kâsım Halef b. İbrâhim b. Halef b. Said b. el-Hassâr, İbn Nahhâs (ö.h. 511).

17) el-Fakîhü'l-Ecel, Ebü'l-Kâsım el-Hasan b. Ömer b. Hasan b. Ömer el-Hevzenî el-İşbîlî (ö.h. 512).

18) el-Fakîh Ebû Muhammed Abdulvâhid b. İsâ el-Hemedânî (ö.h. 504).

19) el-Fakîhü'l-Celîl, Ebû Hafs, Ömer b. Halef el-Hemedânî, el-İlbîrî (ö.h. 501).

20) el-Fakîhü'l-Ecel, Ebû Câfer Ahmed b. Halef b. Abdilmelik b. Gâlib el-Gassânî el Kuley'î (ö.h. 498).

21) eş-Şeyhü'l-Celîl, el-Fakîh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Osman b. Mekhûl (ö.h. 510).

22) eş-Şeyhü'l-Fakîh Ebû Bekr Abdulbâkî b. Muhammed b. Saîd Buryâl el-Ensârî (ö.h. 502).

23) eş-Şeyhü'l-Fakîh, el-Celîl, Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman b. Halîfe b. Abdilvâhid el-Ensârî el-Mâlagî (ö.h. 508).

24) el-Fakîh, el-Kâdî, Ebû Bekr Yahya b. Muhammed b. Dureyd el-Esedî (?)

25) el-Fakîh, el-Şeyh Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Ebi'l-Asâfir el-Ceyyânî (ö.h. 504).

26) el-Fakîhü'l-Celîl, el-Kâdî, Ebû Sa'id Halûf b. Halef (ö.h. 515).

27) el-Fakîh, el-İmam, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî, el-Mazirî (ö.h. 504).

28) el-Fakîh, el-Kâdîyü'l-Ecel, Ebü'l-Hasan Sâbit b. Abdillâh b. Sâbit b. Said el-Avfî (ö.h. 514).

29) el-Fakîh, el-Üstazü'l-Ecel, Ebû Muhammed Abdillâh b. Muhammed es-Seyyid el Batlayevsî (ö.h. 521).

30) el-Fakîh, eş-Şeyhü'l-Fâdıl, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh es-Sıkkîlî (ö.h. 518).

1.2.3. Öğrencileri

İbn Atıyye, Endülüs'te yaşadığı dönemin en büyük âlim ve imamlarından sayıldığı için ilim talipleri tarafından da büyük ilgi görmüştür.⁵⁷ Endülüs'ün çeşitli bölgelerinden birçok öğrenci onun ilminden faydalanmak için yanına gelerek talebesi olmuştur. Ders aldığı pek çok âlim ve kıymetli hocaları olduğu kadar ilimde

⁵⁷ İbn Atıyye, *Fihrisu İbn Atıyye*, s. 15.

derinleşen çok sayıda talebeleri de olmuştur. Öyleki *el-Muharrerü'l-Vecîz* tefsiri hâricinde meşhur eserleri bilinmeyen İbn Atıyye'nin en büyük eseri, talebeleri olarak gösterilmiştir.⁵⁸ Talebelerinden bazıları şunlardır:⁵⁹

- 1) Hamza b. Abdilhakk b. Gâlib (oğlu) (?).
- 2) Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeyd el-Ensârî el-Endelüsî (ö.h. 584).
- 3) Abdulmelik b. Muhammed b. Mesûd b. Ebi'l-Hısâl el-Gâfikî (ö.h. 539).
- 4) Abdü'l-Mun'im b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Hazrecî (ö.h. 597).
- 5) Ebû Ca'fer Ahmed b. el-Hasan b. Ahmed b. el-Hasan el-Kudâî (ö.h. 599).
- 6) Ahmed b. Ma'd b. İsâ b. Vekîl et-Tucîbî (ö.h. 550).
- 7) Alî b. Ahmed eş-Şekûrî (ö.h. 616).
- 8) Abdullah b. Muhammed b. Abdillâh el-Hacerî (ö.h. 591).
- 9) Muhammed b. Ca'fer b. Hamîd el-Belensî (ö.h. 589).
- 10) Muhammed b. Ahmed b. Abdilmelik b. Mûsa el-Mursî (ö.h. 599).
- 11) Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed el-Kaysî el-Feylesûf (ö.h. 581).
- 12) Muhammed b. Alî b. Ruzeyn el-Ensârî (ö.h. 563).
- 13) Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî (ö.h. 575).
- 14) Ahmed b. Talha b. Ebî Bekr Muhammed el-Muhâribî el-Gırnâtî (ö.h. 539).
- 15) Ahmed b. Abdirrahmân b. Madâ b. Mühenned el-Lahmî (ö.h. 592).
- 16) Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. es-Sakr el-Ensârî (ö.h. 569).
- 17) Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Sa'id el-Ensârî (ö.h. 562).
- 18) Abdullah b. Gâlib b. Talha b. Ahmed b. Abdillâh el-Muhâribî (ö.h. 598).
- 19) Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî (ö.h. 581).
- 20) Ebû Alî Mansûr b. Humeys b. Muhammed b. İbrâhim el-Lahmî (ö.h. 596).
- 21) Ebû Ca'fer Alî b. Ahmed b. Halef el-Ensârî İbnü'l-Bâziş (ö.h. 528).

1.2.4. Eserleri

İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz* tefsirinden de anlaşılacağı üzere çok yönlü ilmî birikimi ve derinliği ile tanınmakta ise de günümüze ulaşan eserlerinin sayısı

⁵⁸ el-Muhaymid, *ed-Dırâsâtü'n-Nahviyye fî Tefsiri İbn Atıyye*, s. 39.

⁵⁹ İbn Atıyye, *Fihrisu İbn Atıyye*, s. 15-19; Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 48-50

çok fazla değildir. Şüphesiz bunun birçok nedeni olmakla birlikte öne çıkan sebepleri şöyle sıralayabiliriz:

a) İbn Atıyye'nin, çeşitli ilim dallarının olduğu bu dönemde her ilmin temel prensiplerini öğrenip daha sonra bir ilimde ihtisâslaşmak gerektiğini düşünüyor olması muhtemeldir. İbn Atıyye'ye göre bir kişi her ilimle meşgul olursa hiç bir ilimde uzmanlaşamayacak ve hiçbir ilmin inceliklerine nüfûz edemeyecektir.⁶⁰ İbn Atıyye'nin tefsirinden anlaşılacağı üzere her ne kadar o; Arap dili, fıkıh, akâid, sünnet, kıraat, tarih ve daha birçok ilimde ihtisâs sahibi olsa bile sadece tefsir ilminde eser bırakmıştır. Yalnız bu bıraktığı eser, tefsir geleneğinde çok önemli bir yer tutmuş ve daha önce belirttiğimiz gibi bu konuda uzman birçok âlimin iltifatına mazhar olmuştur.

b) İbn Atıyye'nin fazla eser telif edememesinin bir diğer sebebi olarak kadılık gibi önemli bir görevi uzun yıllar sürdürmesinin etkili olduğu söylenmektedir.⁶¹

c) Müellifin diğer âlimlere nisbeten az eser telif etmesinin bir başka sebebi de, dönemindeki siyasi çalkantılar ve bazı savaşlara bizzat katılması da olabilir.⁶²

Kaynaklarda İbn Atıyye'ye nisbet edilen iki eser mevcuttur. Bunlardan en meşhuru tefsir alanındaki *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz* isimli eseridir.⁶³ Diğer eseri ise Endülüs'teki bernâme (fihrist, fehrese) geleneğine göre kaleme aldığı *el-Fihrist* adlı tabakât kitabıdır.⁶⁴ Ayrıca İbn Atıyye'nin *el-Ensâb* adlı eleştirel bir eserinin bulunduğunu İbnü'l-Ebbâr ve Muhammed Abdullah İnan bildirmektedir.⁶⁵

1.2.4.1. el-Muharrerü'l- Vecîz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz

Endülüs'ün Zemahşerî'si olarak bilinen İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı eseri, tefsir ilminin en önemli kaynak

⁶⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c.1, s. 33.

⁶¹ Mustafa Şentürk, *İbn Atıyye el-Endelüsî ile Tabresi'nin Kur'an'a Yaklaşımları*, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi 2008, s. 38.

⁶² Yunus Ekin, “*Endülüs Tefsir Geleneği*”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3/2001, s. 255.

⁶³ Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty., c.1, s. 260; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, c. 2, s. 73; Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis fî Tarihi Ricali Ehli'l-Endelüs*, s. 389.

⁶⁴ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, c. 1, s. 260.

⁶⁵ Birişık, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, c. 19, s. 338.

eserlerinden biridir. Tefsirciliği Zemahşeri'nin *Keşşâf*'ı ile mukayese edilmiştir. Her ne kadar rivayet tefsiri olarak kabul edilse de İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/922) tefsirinde olduğu gibi şiirle istişhâda yoğun bir şekilde başvurmuştur. Bu sebeple bu tefsirin “dirâyet” yönünün de güçlü olduğu kabul edilmektedir.⁶⁶

İbn Atıyye'nin, tefsirinde lügat, nahiv, sarf, belâgat ve kıraat gibi konularla ilgili olarak başvurduğu istişhâd yönteminde Taberî'den çokça faydalandığı görülmektedir. Eserinde yer alan 1600 civârındaki şevâhidden incelemeye tâbi tutulan 400 örneğin 300 kadarı Taberî'nin tefsirinde de yer almaktadır. İbn Atıyye çoğu zaman alıntı yaptığı âlimlere hiçbir atıfta bulunmamıştır. Taberî'den naklettiği şiirleri analiz ederken onu tenkit ettiği de görülmektedir.⁶⁷

el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz'de, İbn Atıyye'nin pek çok ilim dalındaki bilgi birikimini ve ihtisâsını ortaya koyduğu görülmektedir.⁶⁸ Muellif özellikle tefsir, kıraat, hadis, kelâm, fıkıh, Arap dili ve tarih sahalarındaki yetkinliğini bu eserinde göstermiştir.⁶⁹

El-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz birçok defa basılmıştır. İlk kez Ahmed Sâdık el-Mellâh tarafından tahkik edilerek Kahire'de 1394/1974 yılında eksik bir şekilde yayımlanmıştır. Daha sonra Fas Vakıflar Bakanlığı tarafından on altı ciltlik (Muhammediye 1975-1991), Katar İslâmî İşler Bakanlığı tarafından da on dört ciltlik (Doha 1977-1991) baskıları yapılmıştır.⁷⁰ Eserin tamamı, Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed tarafından Ayasofya (İstanbul) nüshasından faydalanılarak tahkik edilmesiyle Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye yayınevi tarafından beş cilt olarak basılmıştır.⁷¹ Altıncı cildi de Cemal Talebe tarafından bu beş cildin bir fihristi olarak hazırlanmış ve eser toplam 6 cilt olarak Lübnan'da 2007 senesinde tekrar basılmıştır.⁷²

⁶⁶ Harun Ögmüş, “İbn Atıyye'nin Tefsirinin Şiirle İstişhâd Yöntemi Açısından Değeri”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 20 (2009/2), s. 77-94.

⁶⁷ Ögmüş, “İbn Atıyye'nin Tefsirinin Şiirle İstişhâd Yöntemi Açısından Değeri”, s. 77-94

⁶⁸ Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 60-61.

⁶⁹ Birişık, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, c.19, s. 339.

⁷⁰ Birişık, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, c. 19, s. 339.

⁷¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 1; Erdem, İbn Atıyye'nin “*el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*” adlı Eserinin Dil Özellikleri, s. 53.

⁷² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 134.

Ebû Zeyd Abdurrahman es-Sealibî (ö. 875/1470) *el-Muharrerü'l-Vecîz* tefsirini özetleyip bazı eklemeler de yaparak *el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsiri'l-Kur'ân* adıyla yeni bir tefsir meydana getirmiştir. Kolombiya Üniversitesi Sâmî Diller Profesörü Arthur Jeffery ise İbn Atıyye tefsirinin mukaddimesi ile başka bir eserin mukaddimesini birlikte yayımlamıştır (*Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'ân*). Fakat Jeffery, eserin mukaddimesinin pek çok yerini tahrif ettiği ve önemli hatalar yaptığı gerekçesiyle birçok ilim adamının eleştirisine maruz kalmıştır. Eser, Abdullah İsmâil es-Savî'nin tashihleriyle yeniden basılmıştır.⁷³

1.2.4.2. el-Fihrist

Bu kitap bazı kaynaklarda *el-Bernâme*⁷⁴ bazı kaynaklarda da *Fihrisu İbn Atıyye*⁷⁵ adıyla geçmektedir. İbn Atıyye bu eserini Meriye'de kadılık yaptığı 533/1139 yılında tamamlamıştır. İbn Atıyye tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, kelâm, dil ve tarih alanlarındaki kendilerinden kıraat, semâ', münâvele, icâzet ve kitâbe yoluyla eserler rivayet ettiği 30 hocasından, vefat tarihlerine göre kronolojik olarak bahsetmiştir⁷⁶

İbn Atıyye bu küçük hacimli kitabında hocalarının eserlerini, ilmî durumlarını, onlarla nerelerde görüştüğünü ve nereli olduklarını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Bazı hocalarının ilmî yönleri hâricindeki hayatlarından da bahsetmiştir. İbn Atıyye aynı zamanda bu eserinde hangi hocasından hangi kitapları okuduğunu belirtmiş, bazı ilim ve eserlere dair rivayet zincirlerine de yer vermiştir.⁷⁷

Eser, Muhammed el-Hâdi Ebû'l-Ecfân (1936/2006) ve Muhammed ez-Zâhî tarafından tahkik edilerek "*Fihrisu İbn Atıyye*" adıyla Tunus'ta basılmıştır. Ayrıca 1980'de birinci baskısı, 1983'te ise ikinci baskısı Dârü'l-Garbi'l-İslâm adlı yayınevi tarafından Beyrut'ta tekrar yayımlanmıştır. Bu baskının ön tarafına bir giriş bölümü

⁷³ Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", c. 19, s. 339.

⁷⁴ İbn Ferhûn, (ö.h. 799), *Ed-Dîbâcû'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'lmezheb*, c. 2, s. 58.

⁷⁵ İbn Atıyye, *Fihrisu İbn Atıyye*, s. 1.

⁷⁶ İbn Atıyye, *Fihrisu İbn Atıyye*, s. 69-70; Abdulhamit Birişik, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 19, s. 339; Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 54.

⁷⁷ Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", c. 19, s. 339.

eklenmiştir. Bu bölümde İbn Atıyye'nin hayatı, ilmî kişiliği, öğrencileri ve eserleriyle ilgili bilgiler mevcuttur.⁷⁸

İbn Hâkân'ın *Kalâidü'l-İkyân* adlı eserinde İbn Atıyye'ye nispet edilerek nakledilen bazı şiirler de mevcuttur.⁷⁹

1.3. Hakkında Yapılan Akademik Çalışmalar

1.3.1. Ülkemizde Yapılan Çalışmalar

Genel olarak ülkemizde çok fazla bilinmeyen ve daha önceleri hakkında yeterli kadar çalışma yapılmayan İbn Atıyye ve tefsiri *el-Muharrerü'l-Vecîz* üzerinde son yıllarda araştırmacıların dikkatlerinin yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Bu konudaki bazı araştırmaları şöyle sıralayabiliriz:⁸⁰

1) Şerafettin Bubilik, *Abdülhakk b. Gâlip b. Atıyye el-Muharibî el-Mâlik'in Hayatı ve Tefsirdeki Metodu*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş. Doç. Dr. Orhan Karmış, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.

2) İsmâil Albayrak, *İbn Atıyye ve Tefsiri el-Muharrerü'l-Vecîz*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş. Prof. Dr. İsmâil Cerrahoğlu, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

3) Enise Kutlu, *İbn Atıyye'nin el-Muharrerü'l-Vecîz İsimli Eserinde Kur'ân İlimlerine Yaklaşımı*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş. Prof. Dr. Ömer Dumlu, Dokuz Eylül Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

4) Mustafa Şentürk, *İbn Atıyye el-Endelüsî ile Tabresî'nin Kur'ân'a Yaklaşımları*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş. Prof. Dr. Ömer Dumlu, Dokuz Eylül Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

5) Enes Erdim, *Zemahşerî ve İbn Atıyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*, (Doktora Tezi), Dnş. Prof. Dr. Nasrullah Hacımüftüoğlu, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

6) Durmuş Ali Kayapınar, *İbnü Atıyye, Tefsiri ve Özellikleri* (Yayınlanmamış Doç. Çalışması), Selçuk Üniv. İlahiyat Fakültesi, 1989.

⁷⁸ Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", c. 19, s. 339.

⁷⁹ İbn Hâkân, *Kalâidü'l-İkyân*, s. 207-2015.

⁸⁰ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

- 7) İdris Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı eserinin Dil Özellikleri*", Dnş. Prof. Dr. Hüseyin Elmalı, Doktora Tezi, Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- 8) Amannisa Âlimoğlu, *İbn Atıyye el-Endelüsî'nin Tefsirde İbn Cerîr Et-Taberî'ye Yönelttiği Eleştirileri* (Yüksek Lisans Tezi), Dnş. Mustafa Altundağ, İstanbul 29 Mayıs Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- 9) Ömer Başkan, *Tefsirin Bilgi Alanlarından Biri Olarak; Anlamı Etkileyen Kıraat Farklılıklarının Tevcihi, el-Muharrerü'l-Vecîz Örneği*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.
- 10) Yasir Adel Zaynal Albayat, *Tefsirde Bağlam (Siyak) ve el-Muharrerü'l-Vecîz Örneği* (Doktora Tezi), Dnş. Prof. Dr. Ahmet Nedim Serinsu, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- 11) Arslan Karaoğlu, *el-Muharrerü'l-Vecîz ile Fethü'l-Kadîr Adlı Tefsirlerin Mukâyesesi* (Doktora Tezi), Dnş. Doç. Mehmet Demirci, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- 12) Rıfat Ablay, *İbn Atıyye Tefsirinde Kıraat Olgusu* (Doktora Tezi), Dnş. Dr. Öğr. Ü. Hacı Önen, Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- 13) Zelal Aboud, *Eseru Kelami'l-Arap fî Tevcihi et-Tahlili'n-Nahvî İnde E'lâmi'l-Mufessirîn el-Endelüsîyyîn* (İbnu Atıyye ve Ebû Hayyan Enmuzecen) (Doktora Tezi, Arapça), Dnş. Prof. Dr. Ousama Ekhtiar, Bingöl Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- 14) Ayşenur Elif ÜNAL, *İbn Atıyye'nin Tefsirinde Hz. Peygamber'e Yönelik Hitapları Ele Alış Biçimi* (Yüksek Lisans Tezi), Dnş. Doç. Esra Gözeler, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- 15) Harun Ögmüş, *İbn Atıyye'nin Tefsirinin Şiirle İstişad Açısından Değeri*, Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi 11 / 20 (Aralık 2009), s. 77-94.
- 16) Abdurrahim Kaplan, *İbn Atıyye Tefsirinde Şefaât*, Siirt Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/1 (Haziran 2020): 149-175.
- 17) Abdulmuttalip Arpa, *El-İtticâhü'l-İ'tizâlî fî Tefsiri İbn Atıyye el-Endelüsî*, The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), 2017, sayı: 64, s. 159-166.

18) Sema Çelem, *İbn Atıyye ve el-Kurtubî'nin Tefsirlerinde Hz. Nûh Kıssası Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi*, Journal of Turkish Studies, 2017, cilt: 12, sayı: 35, s. 593-608.

1.3.2. Yurtdışında Yapılan Çalışmalar

İbn Atıyye hakkında yurtdışında yapılan bazı çalışmaları da şöyle sıralayabiliriz:⁸¹

1) Abdülazîz Bedevî Züheyri, *İbn Atıyye el-Müfessir ve Mekânühû min Hayâtî't-Tefsir fî'l-Endelüs*, (Yüksek Lisans Tezi), İskenderiye Üniv. Edebiyât Fak. 1960/1380.

2) Muhammed b. Abdülazîz el-Fâlih, *Ziyâü'l-Kulûb fî't-Tefsir li Ebî Fütûh er-Râzî min Evveli Sûreti'l-En'âm ilâ Nihâyeti Sûreti'l-Enfâl âlâ En Yukârene bi Kitabi İbn Atıyye*, (Yüksek Lisans Tezi), el-Câmiâtü'l-İslâmiyye, Medine 1993/1415.

3) Alî b. Abdurrahmân b. Süleyman el-Kar'âvî, *Menhecü İbn Atıyye fî Usûliddîn*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş., Muhammed b. Abdillâh es-Semherî, Muhammed b. Suud Üniv. 29256, 1412/1996.

4) Abdülkâdir Sebîl, *ez-Zavâhiru's-Savtiyye fî Kitabi el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş., Fevzî Yûsuf el-Hâbit, 291834, Medine İslâm Üniv. 1422/2001.

5) Muhammed Abdurrahmân Muhammed Avdât, *Eserü'l-Münâkaşâti'l-Luğaviyyeti âlâ Tefsiri İbn Atıyye*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş. Dr. Ahmed Abbâs Bedevî, Câmi'atu Âli Beyt, Arap Dili Bölümü, Ürdün ty.

6) Abbâs Muhammed Şeyrûzî, *el-Bahsu'd-Dilâlî fî Tefsiri İbn Atıyye (el-Muharrerü'l-Vecîz fî-Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz)*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş. Abdü'l-Kâzım Muhsin el-Yâsirî, Câmi'atu Kûfe, Eğitim Fak., Arap Dili Bölümü, Kûfe 2001.

7) Abdülvehhâb Fâyid, *Menhecü İbn Atıyye fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Doktora Tezi), Ezher Üniv. el-Hey'etü'l-Âmme, Kahire 1973/1393.

⁸¹Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 55-56.

8) Sâlih Bâciye, *Abdülhak b. Atıyye ve Tefsiruhû el-Muharrerü'l-Vecîz*, (Doktora Tezi), Dnş., Dr. Alî Sâbî, Zeytûniye Şeriat Fak., Usûlu'd-Dîn, Tunus 1979/1399.

9) Hâlid b. Muhammed b. Sâlih b. Zürayk eş-Şehrânî, *İstidrâkâtü İbn Aşûr alâ't-Taberî ve İbn Atıyye; Dirâsetün Nazariyyetün Tatbikiyyetün*, (Doktora Tezi), Dnş., Dr. Süleymân es-Sâdık el-Bîra, Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, Usûlu'd-Dîn Fak., Kitap ve Sünnet Bölümü, Suûdî Arabistan 1431/2009-2010.

10) İbrâhîm Ahmed İsmâîl, *İbn Atıyye ve Menhecühû fî Tefsiri'l-Muharreri'l-Vecîz fî'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Doktora Tezi), Ümmü Dermân İslâm Üniv. Ürdün 2002.

11) Abdülazîz b. Muhammed b. Abdülazîz el-Halîfe, *Tercihâtü İbn Atıyye fî Tefsirihî min Evveli'l-Kitabi ilâ Süreti'l-Bakara*, (Doktora Tezi), Dnş. Abdüssemi' Muhammed Hasaneyn, Muhammed b. Suud Üniv. ty

12) Zeki Muhammed Ebû Serî', *Tefsiru İbn Atıyye min Evveli Sureti Yûnus ila Ahiri Sureti İsrâ*, (Doktora Tezi), Dnş., Muhammed el-Kay'î., Ezher Üniv., ty.

13) Abdülvehhâb Abdülâtî Abdullah, *Tahkîku Tefsiri İbn Atıyye: Min Evveli Süreti Lokmân ilâ Ahiri Süreti Kâf*, (Doktora Tezi), Dnş. el-Hüseynî Ebû Ferha, 367627, Ezher Üniv. 1402/1982.

14) Faysal b. Cemîl b. Hasan Gazâvî, *Menhecü'l-İmâm İbn Atıyye el-Endelüsî fî Arzı'l-Kırâati ve Eseru Zâlike fî Tefsirihî*, (Doktora Tezi), Dnş., Muhammed Veled Seydî Veled Habîb, Ümmü'l-Kurâ Üniv. 414408, Suûdî Arabistan 2002.

15) Emîn Yûsuf el-Basâtî, *el-İstinbât inde'l-İmâm İbn Atıyye el-Endelüsî fî Tefsirihî'l-Muharrari'l-Vecîz*, (Doktora Tezi), Dnş., Emîn Atıyye Muhammed Bâşâ, Ümmü'l-Kurâ Üniv. Usûlu'd-Dîn Fak., Kitap ve Sünnet Bölümü, Suûdî Arabistan 2008.

16) Yâsîn Câsim el-Muhaymid, *ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye fî Tefsiri İbn Atıyye*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.

17) Yâsîn Câsim el-Muhaymid, *Muvâfiku'n-Nûhâti Mine'l-Kırâati'l-Kur'âniyye Min Hilâli Tefsiri İbn Atıyye*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.

18) Abdunnâsir İsmâîl Asâf, *Cuhûdu İbn Atıyye es-Sarfîyye Ve'n-Nahviyye*, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Ürdün 1991.

19) Muhammed Hüseyin Halîl el-Militân, *ed-Dersu'n-Nahvî fî Tefsiri İbn Atıyye*, Dâru'l-Fikr, Libya 2007.

20) Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. el-Fakîh Ebî Abdillâh Muhammed b. Muhammed en-Nailî eş-Şavî, *el-Muhâkemât Beyne Ebî Hayyân ve İbn Atıyye ve 'z-Zemahşerî* (thk. Muhammed Osman), Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2009.

1.4. Tefsir İlmi Açısından el-Muharrerü'l-Vecîz

1.4.1. Tefsirin Adı

Abdulvehhâp Fâйд ve bir kısım tarihçilere göre İbn Atıyye, tefsirine herhangi bir isim koymamıştır. Lisanuddîn b. el-Hatîb'e (ö.h. 776) göre ise tefsirin ismi *el-Vecîz'dir*.⁸² Eserin ismi bazı kaynaklarda *el-Câmi'ü'l-Muharrerü's-Sahîhü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz* şeklinde de geçmektedir.⁸³ Son zamanlarda ise en çok kullanılan ismi “*el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*” şeklindedir. Bu ismi kullanan ilk kişi Molla Kâtip Halebî'dir (ö.h. 1067).⁸⁴

1.4.2. Tefsirin Yazılış Tarihi

İbn Atıyye'nin bu eserini tam olarak hangi tarihte yazmaya başladığı ile ilgili tabakat kitaplarında net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserini yazmaya muhtemelen ömrünün erken döneminde başladığını söyleyebiliriz. Zira Mecd Mekkî'nin İbn Atıyye'nin tefsirine yazdığı mukaddimesinde ed-Dabbî'den naklettiği bilgiler bunu desteklemektedir. Ona göre babası, İbn Atıyye'yi her gece birçok kez uyandırır ve ona “Kalk oğulcuğum, bu ve şu bilgiyi tefsirindeki şu bölüme yaz!” diye tembihlermiş. Bilindiği gibi İbn Atıyye hicri 481 yılında doğmuş ve babası Ebû Bekr Gâlib ise 518 yılında vefat etmiştir. Buna göre İbn Atıyye, babasının vefat ettiği sene tefsirini yazmaya başlamış olsa bile daha 37 yaşındadır. Dolayısıyla müfessirimizin daha genç bir yaşta tefsirini yazmaya başladığını söylemek mümkündür. Ayrıca bu rivayetten İbn Atıyye'nin tefsirini yazmasında babasının büyük emek ve teşvikinin olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵

⁸² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 28.

⁸³ Birişık, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, c. 19, s. 338.

⁸⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 28; Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s.81-82

⁸⁵ İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Galib, el-Muharibî, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Mukaddimetü Mecd Mekkî, c. 1, s. 2; Erdem, İbn Atıyye'nin “*el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*” Adlı Eserinin Dil Özellikleri”, s. 52.

İbn Atıyye'nin tefsirini ne zaman tamamladığı ile ilgili de kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız bu eserini uzun bir zaman diliminde bitirdiği ve onu yazarken de birçok sıkıntı ve zorluklarla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Tefsirinin mukaddimesinde bu duruma şöyle işaret etmektedir: *“Her ne kadar benim eksikliklerim olsa bile tefsirimde birçok tefsir ilminden istifade etmeye çalıştım. Gücümün yettiği kadar büyük meşşakkat ve emeklerle zamanımın çoğunu bu tefsiri yazmak için harcadım. Çünkü Allah'ın kitabının tefsiri ancak bütün ilimlerin beraberce tasrihi ile mümkün olabilmektedir. Ben de bütün gücümü sarfederek bu tefsirimi bütün varlığımın semerisi kılmaya çalıştım.”*⁸⁶

Müellifin, babası hayatta iken yazmaya başladığı bu eserini ne zaman tamamladığına gelince, kaynaklarda ve eserde bitiş tarihi de yer almamaktadır. Ancak müellifin bu eserini muhtemelen Meriye kadılığı sırasında tamamladığı tahmin edilmektedir.⁸⁷

1.4.3. Tefsirin Yazılış Amacı

İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz* adlı eserinin mukaddimesinde kendi deyimiyle “Allah'ın kitabının ilmi” olan tefsir ilmiyle iştiğal sebebini ve bu tefsirini hangi sebep ve amaçla yazdığını açıklamaktadır. Anlattığına göre kendisi ilim hayatına ilk başladığında karşısında tahsil edebileceği birçok ilmin mevcut olduğunu fark etmektedir. İlim vadilerinde gezerken selefin bütün ilimlerin en seçkin taraflarına tâlip olduklarını ve buradaki her vadide güzel makamlar elde ettiklerini görmektedir. Ayrıca bunlar, bu şerefli makamlara gelebilmek için hem irade, azim, sebat ve cehd göstermiş; hem de tatlı uykularından ve kıymetli ömürlerinden de feragat etmişler. İbn Atıyye, kendisinin de ömrünün başında bu âlimler gibi büyük cehd ve gayretlerle aynı yolda adeta koşmaya çalıştığını ifade etmektedir. Daha sonra bütün ilimlerin her birinden biraz öğrenmek yerine tek bir ilimde ihtisâslaşmanın daha makul ve daha gerekli olduğu kanaatine vardığını söylemektedir. Böyle düşünürken nefsi için bir ilim seçmeye karar verdiğini ve “İlmin şerefi, ma'lûmun şerefi nisbetindedir.” kâidesince ilimlerin en şerefli, en sağlamı, en köklüsü, en

⁸⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 34, 35.

⁸⁷ Birişık, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, c. 19, s. 338.

parlağı ve en güzelinin “Allah’ın kitabının ilmi” olması sebebiyle bu yolda yürümeye karar verdiğini ifade etmektedir.⁸⁸

Bilindiğı gibi Allah’ın kitabı, İslâm dininin temelidir. Diğer İslâmî ilimler de Kur’ân’ın hizmetkârı hükmünde ve ilkelerini ondan almaktadır. Müfessirler, Kur’ân’da geçen “*Doğrusu biz sana, taşınması zor bir söz vahyedeceğiz.*”⁸⁹ âyetinde kastedilenin “Kur’ân manalarının ilmi ve onunla amel etmek” olduğunu ifade etmişlerdir. Bunun yanı sıra Peygamberimiz’in (sav) “*İlmi yazarak kayıt altına alınız.*”⁹⁰ hadisi de İbn Atıyye’nin bu tefsirini yazmasına öncülük etmiştir. Bu yüzden “Kapsamlı, vecîz ve derlenmiş bir tefsir yazmaya karar verdim.” deyip yola çıkarak bu işe koyulduğunu anlatmaktadır.⁹¹

1.4.4. Metodu, Özellikleri ve Tefsir ilmindeki Yeri

İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*’i yazarken özellikle selef-i sâlihîn Kur’ân-ı Kerim telakkisini takip ettiğini söylemek mümkündür. Tefsirinde hangi yol ve metodu takip ettiğini ise eserinin mukaddimesinde şöyle açıklamaktadır:

“Öncelikli olarak bu eserimin vecîz (öz), câmi’ (kapsayıcı) ve muharrer (derlenmiş) olmasını istedim. Tefsir ilmi ile ilgili münazaralarda hayâlîme gelen ta’liklerden ve manaların tertibinden etkilenmekten korktum. Anlaşılması müşkil olan âyetlerin tefsirine doğrudan katkısı olan kıssalar hariç hiçbirini tefsirime almadım. Âyetlerin manalarını selef-i sâlihîn yaptığı gibi selîm Arapça’nın gerektirdiğı şekilde anlamaya çalıştım. Ehl-i rumûz ve batınî ilimlerle Kur’ân âyetlerini tefsir eden inkârcıların görüşlerinden uzak durdum ve bunların bazı lafızlarına karşı hüsnü zan besleyen âlimlerin görüşlerine karşı uyarılar yaptım.”⁹²

El-Muharrerü’l-Vecîz tefsiri genellikle rivayet tefsiri olarak kabul edilmektedir. İbn Atıyye, dilbilimsel tahliller ve şiirle istişhâdı sık sık yapmakta, hadis kaynakları ve diğer tefsirlerden aldığı rivayetleri tenkit süzgecinden

⁸⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 1, s. 35.

⁸⁹ Müzemmil 73/5.

⁹⁰ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire h. 1415, c. 1, s. 246

⁹¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 1, s. 34.

⁹² İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 1, s. 34.

geçirmektedir. Yer yer sened ve metin kritiği de yapmaktadır. Bu yüzden müellif, tefsirinde hem rivayet hem de dirâyet metodunu birlikte kullanmıştır.⁹³

Eserde âyetlerin tefsiri yapılırken bütün lafızların teker teker tefsiri yapılmamaktadır. İbn Atıyye, tefsirin mukkadîmesinde ta'lik şeklinde âyetlerin lafızlarını hükmî, nahvî, luğavî, manevî ve kıraat ile ilgili mertebelerine göre ele aldığını ifade etmektedir. Müsta'mel veya şâz olsun bütün kıraatlara yer verdiğini ve lafızların muhtemel bütün manalarını, ilmi ve gücü nisbetinde vecîz (öz) olarak ele aldığını açıklamaktadır. Birçok müfessir lafızların tahliline önem vermediği halde İbn Atıyye ayrıntılı olarak kelimelerin iştikâklarına ve bunlara karşılık değişen manalarına tefsirinde yer vermektedir.⁹⁴

İbn Atıyye, tefsirinde önce konu bütünlüğü olan âyet veya âyet gruplarını zikretmektedir. Bu âyet gruplarını oluştururken âyetlerle bu âyetlerin tefsirleri arasındaki ilişkiye de dikkat etmektedir. Daha sonra kolay, akıcı, kapalılıktan uzak ve edebî bir üslûp ile âyetin tefsirini yapmaktadır. Âyetlerle ilgili sebep-i nüzûl rivayetleri de varsa bunlara da tefsirinde yer vermeye çalışmaktadır.⁹⁵

Müellif, tefsirinde daha önce ele aldığı âyetleri tekrar yorumlamaktan kaçınmakta ve *تَقْدِمُ تَفْسِيرِهِ , مَضَى تَفْسِيرِهِ , مَرَّ تَفْسِيرِهِ , تَقْدِمُ الْقَوْلِ فِي , عَلَى مَا تَقْدِمُ* gibi ifadelerle buna işaret etmektedir.⁹⁶

İbn Atıyye'nin tefsirini yazarken genellikle izlediği metodu maddeler halinde sıralarsak;

1) Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri: Öncelikle bu yöntemi kullanmaktadır. Âyetleri tefsir ederken gerek lafızlar ve gerekse hükümler ile ilgili yorum yaparken mutlaka Kur'ân'ı bir bütün olarak ele almaktadır.

2) Kur'ân'ın sünnet ile tefsiri: Genellikle senet ve kaynak zikretmeden sadece hadisi ilk nakleden sahabiye belirtmektedir. İbn Atıyye tefsirinde yer verdiği

⁹³ Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 77.

⁹⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 34.

⁹⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 34; Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 76.

⁹⁶ Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 77.

hadislerin sıhhat durumlarına mutlaka dikkat etmektedir. Bazen lafızların manasını verirken hadislerden de istişhâta bulunmaktadır. Genellikle hadis kaynaklarından Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesaî ve İmam Mâlik'ten yararlanmaktadır.

3) Sahâbe ve tâbiîn kavli ile tefsir: İbn Atıyye rivayet yönü güçlü olan bu tefsirinde sıklıkla sahâbe ve tâbiînlerin görüşlerinden de faydalanmaktadır. En çok rivayet ettiği sahâbe ve tâbiîn şöyledir: İbn Abbâs (ö.h. 68), İbn Mes'ûd (ö.h. 32), Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö.h. 103), Hasan Basrî (ö.h. 110), Katâde b. Diame (ö.h. 117), Süddî (ö.h. 127), Mukâtil b. Süleyman (ö.h. 150), İbn Zeyd (ö.h. 182) (Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem).

4) Dilbilimsel tahliller ve şiirle istişhâd: İbn Atıyye'nin yoğun olarak başvurduğu yöntemlerdendir. Bu yöntem, tefsirinin en karakteristik özelliğini teşkil etmektedir. Hatta *el-Muharrerü'l-Vecîz* tefsirinde bu metodu çok kullandığı için tefsirinin dirâyet yönünün de güçlenmesini sağlamıştır. Bu konularda genellikle Halil b. Ahmed (ö.h. 175), Sîbeveyhi (ö.h. 180) ve Ferrâ'dan (ö.h. 144) yararlanmaktadır.

5) Kıraat farklılıkları: Müellif, varsa müsta'mel veya şâz olsun mutlaka kıraat farklılıklarını belirtmektedir. Kıraatın değişimine paralel olarak mana değişimine de değinmektedir.

6) Esbâb-ı nüzûl: Varsa nüzûl sebeplerie ve âyetlerin tefsiriyle olan bağlantılarına değinmektedir.

7) Meşhur bazı âlimlerin görüşlerine başvurma: İbn Atıyye'nin, görüşlerine en çok başvurduğu müfessir İbn Cerîr et-Taberî'dir (ö.h. 310). Bazen Taberî'nin görüşlerini eleştirdiği de görülmektedir. Taberî dışında Nakkâş (ö.h. 351), Mekkî (ö.h. 437) ve Mehdevî'nin (ö.h. 440) de tefsirlerinden sık sık istifadeler yapmaktadır.

8) Kaynağı meçhul alıntılar: قال بعضهم , قال اخرون , قال المحققون , قال فرقة , قال قوم ve قيل gibi ifadelerle görüşün sahibini belirtmeden sıkça alıntılar yapmaktadır.

9) Kelâmî tahliller: İtikatta Eşarî olan İbn Atıyye genellikle Mâtürîdî (ö.h. 333), Bâkılânî (ö.h. 403) ve Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî'den de (ö.h. 478) faydalanmıştır.

10) Fikhî tahliller: Ahkâm âyetlerinde detaylıca mezhep farklılıklarını ve delillerini de almaktadır. Amelde Mâlikî olan İbn Atıyye genellikle Mâlikî âlimlerden yararlanmıştır. Kitap olarak en çok *el-Muvatta*'dan nakillerde bulunmaktadır.

10) İsrâiliyat: İbn Atıyye çok gerekli olmadıkça İsrâiliyata başvurmaz. Kendi ifadesi “Yalnızca manası anlaşılmayan âyeti açıklığa kavuşturacaksa İsrâiliyatı kullandım.” şeklindedir. İsrâilî rivayetlere yer verdiğinde mutlaka nakleden sahâbe veya tâbiîn ismini zikretmektedir.

11) İbn Atıyye, Kur'ân kıssaları ile ilgili uzun uzadıya anlatılan, mantık dışı ve senedi zayıf rivayetlere genellikle tefsirinde yer vermemektedir.

12) Mekkî veya Medenî olgusu: Müellif, tefsirinde sûrelerin Mekkî ya da Medenî olması ile ilgili de ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ayrıca bazı sûrelerin faziletine dâir vârid olan rivayetlerden de bahsetmektedir.⁹⁷

1.4.5. Kaynakları

a) Dilbilimsel Kaynaklar

Lugat ve Nahiv ile ilgili birçok kaynaktan yararlanmaktadır. Bunun sebebi, İbn Atıyye'nin Kur'ân tefsirinde olmazsa olmazı konumunda olan i'rabü'l-Kur'ân'dır. Zaten tefsiri incelendiğinde İbn Atıyye'nin büyük bir dilci ve Arapça'ya vâkıf bir âlim olduğu hemen anlaşılmaktadır. Önemli dilbilimsel kaynakları şunlardır:⁹⁸

1. *Kitabü'l-Ayn*: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî el-Basrî (ö. 175/796)
2. *el-Kitab*: Sîbeveyh, İmâmü'n-Nûhât Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796)
3. *Me'âni'l-Kur'ân*: Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Mansûr ed-Deylemî el-Ferrâ (ö. 207/822)
4. *Mecâzü'l-Kur'ân*: Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musennâ et-Teymî el-Basrî en-Nahvî (ö. 209/824)

⁹⁷ Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 77.

⁹⁸ Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 59-71; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Mukaddimetü Mecd Mekkî, c.1, s. 4, 5.

5. *İslâhü'l-Mantuk*: Ebû Yûsuf Yakûb b. İshâk es-Sikkît (ö. 244/858)
6. *el-Muktedab*: Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 285/898)
7. *Me'âni'l-Kur'ân*: Ebû İshâk İbrâhim b. Sehl ez-Zeccâc en-Nahvî (ö. 311/923)
8. *el-İğfâl*: Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed el-Fârisî en-Nahvî (ö. 377/987)
9. *el-Mücmel fî'l-Luğa*: Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris el-Kazvînî er-Râzî (ö. 395/1004)

b) Tefsir ile ilgili Kaynakları

Tefsir kaynakları şunlardır:⁹⁹

1. *Câmi'ü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Âyi'l-Kur'ân*: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922): Yararlandığı en önemli tefsirlerdendir. Taberî'den birçok nakil yapmaktadır ancak tefsirinde senedleri hazfetmemiştir. Taberî'nin birçok görüşünden etkilenmiştir ancak birçok yerde de ona muhalefet etmektedir.¹⁰⁰
2. *Şifâü's-Sudûr*: Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Musılî, Nakkâş (ö. 351/962).
3. *et-Tahsîl li-Fevâidi Kitabi't-Tafsîl el-Câmî li Ulûmi't-Tenzîl*: Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammar el-Mehdevî (ö. 430/1038): Mağribli bir âlimdir.
4. *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî ilmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsirihi*: Ebû Muhammed, Mekkî b. Ebî Tâlib el-Endelüsî el-Kaysî (ö. 437- 1045).

c) Hadis ile ilgili Kaynaklar

Hadis kaynakları şunlardır:¹⁰¹

1. *el-Câmiu's-Sahîh*: Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870).
2. *el-Müsnedü's-Sahîh*: Ebü'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc en-Neysâbü'rî (ö. 261/874).
3. *es-Sünen*: Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/888).
4. *Kitabu's-Sünen*: Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî (ö. 279/892).

⁹⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Mukaddimetü Mecd Mekkî, c. 1, s. 4; Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 77.

¹⁰⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Mukaddimetü Mecd Mekkî, c. 1, s. 4.

¹⁰¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Mukaddimetü Mecd Mekkî, c. 1, s. 4; Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 77.

5. *Kitabu's-Sünen*: Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (ö. 303/915).

6. *el-Muvatta*: Mâlik b. Enes (ö. 179/795).

d) Fıkıh ile ilgili Kaynaklar

İbn Atıyye amelde Mâlikî mezhebine mensup olduğundan daha çok Mâlikî kaynaklardan yararlanmaktadır. En önemlileri şunlardır:¹⁰²

1. *el-Muvatta*: Mâlik b. Enes b. Ebî Amîr (İbn Mâlik) (ö. 179/795).

2. *el-Vâdiha*: Abdulmelik b. Habîb el-Mâlikî el-Endelüsî (ö. 238/852).

3. *el-Müdevvene ve'l-Muhtelita*: Sahnûn, Abdusselâm b. Sa'id el-Mağribî el-Kayravânî el-Mâlikî (ö. 240/854).

4. *el-İşrâf Alâ Mezâhibi Ehli'l-İlm fî'l-İçtimâ'i ve'l-İhtilâf*: Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim b. Munzîr en-Neysâbûrî (ö. 309/921).

5. *et-Tefrî' fî Mesâili'l-Fıkıh*: Abdullâh b. Hüseyin b. Hasan b. el-Cellâb el-Mâlikî (ö. 378/988).

e) Kıraat ile ilgili Kaynaklar

Kıraat ile ilgili kaynakları da çok sayıdadır. Bunların öne çıkanları şunlardır:¹⁰³

1. *el-Huccetu fî İleli'l-Kiraati's-Seb'a*: Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed el-Fârisî (ö. 377/987): İbn Atıyye bu âlime çok güvenmekte ve bir çok yerde ondan faydalanmaktadır. Bazı yerlerde onu tenkit ettiği de görülmektedir.¹⁰⁴

2. *el-Muhtesib fî Tebyîni Vücûhi Şevâzi'l-Kırâati ve'l-İdâh Anhâ*: Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî (ö. 392/1001).

3. *et-Teysîr*: Ebû Amr Osmân b. Sa'id ed-Dânî (ö. 444/1053).

4. *Camiü'l-Beyan fî'l-Kiraat*: Ebû Amr Osmân b. Sa'id ed-Dânî (ö. 444/1053).

f) Kelâm ile ilgili Kaynaklar

İbn Atıyye itikatta Eşarî mezhebine mensuptur. Öne çıkan bazı kaynakları şunlardır:¹⁰⁵

¹⁰² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Mukaddimetü Mecc Mekki, c. 1, s. 5; Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 67, 68.

¹⁰³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Mukaddimetü Mecc Mekki, c. 1, s. 5; Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 68, 69.

¹⁰⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Mukaddimetü Mecc Mekki, c. 1, s. 5.

¹⁰⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Mukaddimetü Mecc Mekki, c. 1, s. 5; Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 69.

1. *el-Akîde*: Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944).
2. *el-Mukni'*: Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944).
3. *el-İnsâf*: Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Eş'arî el-Bâkılânî (ö. 403/1013).
4. *el-Hidâye*: Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Eş'arî el-Bâkılânî (ö. 403/1013).
5. *et-Temhid*: Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Eş'arî el-Bâkılânî (ö. 403/1013).
6. *el-İrşâd fî'l-Kelâm*: Ebü'l-Me'âlî Abdulmelik b. Abdillâh el-Cüveynî (ö. 478/1085).
7. *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*: Ebü'l-Me'âlî Abdulmelik b. Abdillâh el-Cüveynî (ö. 478/1085).

g) Diğer Kaynakları

Diğer kaynaklarını da şöyle sıralayabiliriz.¹⁰⁶

1. *Sîratü'r-Rasûl (sav)*: Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 150/767).
2. *Acâibü'l-Bilâd*: İbrâhîm b. Kâsım (ö. 194/806).
3. *es-Sîre*: İbn Hişâm (ö. 213/834).
4. *el-Buldân*: Câhız (ö. 255/869): Mutezilî bir âlimdir.
5. *el-Emsâr*: Câhız (ö. 255/869).

¹⁰⁶ Erdem, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, s. 70, 71.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN ATIYYE’NİN PEYGAMBER KISSALARINI YORUMLAMA METODU

2.1. Kıssa Kavramı (القصة)

Kıssa kavramı Arapça ق-ص-ص kökünden türemiştir. Lugatlara baktığımızda genel olarak “Ortaya çıkmak, tabî olmak, haber vermek, takip etmek, izini sürmek, rivayet etmek, beyân etmek”¹⁰⁷ gibi anlamlara gelmektedir.

Ulûmü’l-Kur’ân ıstılâhında kıssa, “Geçmiş peygamberler, ümmetler ve mâzide meydana gelmiş olaylarla ilgili Kur’ân’da geçen haberlerdir.”¹⁰⁸ Bir başka deyişle “Kur’ân kıssaları; hayalden herhangi bir şeyin karışmadığı, vukû bulmayan şeylerin girmediği, değişmeyen mutlak hakikatler üzerine bina edilmiş, başka kıssalarda bulunmayan bir tarzda muhatabı yönlendirme ve teşvik etme unsurlarını barındıran tarihî haberler ve olaylardır.”¹⁰⁹

Kur’ân’da ‘k-s-s’(ق-ص-ص) kökünden türeyen 30 kelime geçmektedir. On dokuz yerde ‘anlatmak, beyân etmek’ (kasasnâhum, neksushum, yekussu, yekussûne, nekussanne, yekussûne, nekussu, uksus, nekussuhu, nekussu, nekussu, lâ taksus, kasasnâ, nekussu, nekussu, yekussu, kassa, kasasnâ, neksus)¹¹⁰; dört yerde karşılık (kısâs)¹¹¹; beş yerde kıssa, öykü (kasas)¹¹² ve iki yerde ise takip, izlemek (kasasan, kussîhi)¹¹³ manalarında kullanılmıştır.¹¹⁴

¹⁰⁷ Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *Müntahab min Sihâhi’l-Cevherî*, el-Mektebetü’ş-Şâmile (Basılmamış), s. 4175; Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Muhammed Abdullatif es-Sibkî, *el-Muhtar min Sihâhi’l-Lüğet*, el-Mektebetü’t-Ticâriyyetü’l-Kübra, Mısır, s. 434-435; Luvîs Ma’lûf el-Yesûî, *el-Müncid fi’l-Luğa ve’l-A’lâm*, Beyrut 1986, s. 593; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. 7, s. 74.

¹⁰⁸ Mennâ Halîl el-Kattân, *Mebâhis fi Ulûmi’l-Kur’ân*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1981, s. 306.

¹⁰⁹ Abdülkerîm el-Hatîb, *el-Kasasü’l-Kur’ânî fi Mantûkîhi ve Mefhûmîhi*, Dârü’l-Ma’rife, Beyrut, 1395/1975, s. 49.

¹¹⁰ Nisâ 4/164; Nisâ 4/164; En’âm 6/57; En’âm 6/130; A’raf 7/7; A’raf 7/35; A’raf 7/101; A’raf 7/176; Hûd 11/100; Hûd 11/120; Yûsuf 12/3; Yûsuf 12/5; Nahl 16/118; Kehf 18/13; Tâhâ 20/99; Neml 27/76; Kasas 28/25; Mü’min 40/78; Mü’min 40/78.

¹¹¹ Bakara 2/178; Bakara 2/179; Bakara 2/194; Mâide 5/45.

¹¹² Âl-i İmrân 3/62; A’raf 7/176; Yûsuf 12/3; Yûsuf 12/111; Kasas 28/25.

¹¹³ Kehf 18/64; Kasas 28/11.

¹¹⁴ Yukarıdaki sayısal verilerin elde edilmesinde “Kur’ân-ı Kerim Kelime Ezber Pro” adlı bilgisayar programından yararlanılmıştır.

Görüldüğü üzere “kıssa” kökünden kelimeler, Kur’ân’da dört değişik anlamda kullanılmıştır. Dikkat edilirse bu dört anlamdan iki tanesinin farkı, fiil-isim kiplerindeki anlam farklılığından kaynaklanmaktadır (anlatmak ve kıssa). Yani temel olarak Kur’ân-ı Kerim’de üç farklı anlamda kullanıldığı söylenebilir (anlatmak, kısâs, takip). Dolayısıyla çalışmamızın ana konusu olan “kıssa” kavramıyla ilişkili olarak Kur’ân’da yirmi dört yerde baskın olarak bu manada kullanıldığını söylemek mümkündür.

Kur’ân-ı Kerim’de “kıssa” kelimesi ve türevlerinin geçtiği bazı âyetler şöyledir:

إِنَّ هَذَا لَهُ الْقَصَصُ الْحَقُّ

“İşte bunlar gerçek **haberlerdir**.”¹¹⁵

فَأَقْصَصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

“Şimdi sen bu **kıssayı anlat**, umulur ki iyice düşünürler.”¹¹⁶

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنُ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَتْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ

“Biz bu Kur’ân’ı sana vahy etmekle (başka konular yanında) en güzel **kıssayı da anlatıyoruz**. Gerçek şu ki, sen daha önce bunları bilmiyordun.”¹¹⁷

لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَى وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

“Andolsun onların **kıssalarında** akıl sahipleri için ibretler vardır. Kur’ân, uydurulabilecek bir söz değildir; fakat o, kendinden öncekiler için onay, her şey için detaylı açıklama, iman eden toplum için bir rahmet ve bir hidâyettir.”¹¹⁸

فَلَمَّا جَاءَهُ وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقَصَصَ قَالَ لَا تَخَفْ نَجَوْتَ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ

“Mûsâ, babalarının yanına gelip de ona başından geçenleri anlatınca, “Korkma, zâlimler güruhundan kurtuldun.” dedi.”¹¹⁹

¹¹⁵ Âl-i İmrân 3/62.

¹¹⁶ A’raf 7/176.

¹¹⁷ Yûsuf 12/3.

¹¹⁸ Yûsuf 12/111.

¹¹⁹ Kasas 28/25.

2.2. Kur'ân'da “Kıssa” ile İlişkili Kavramlar

Kur'ân'da kıssa kavramı ile ilgili bazı bilgileri verdikten sonra Kur'ân'da bu kavramla ilişkili kullanılan veya bu kavrama yakın anlamlı olan bazı kavramlara göz atmak uygun olacaktır.

2.2.1. Nebe' (نَبَأٌ)

Sözlükte “haber” anlamına gelir.¹²⁰ Kur'ân'da geçmiş peygamberler ve toplumlarla ilgili haberlere ilişkin daha ziyade nebe' kelimesi ve türevleri kullanılmaktadır. Çoğulu enbâ'dır. Kur'ân'da isim olarak yaklaşık otuz¹²¹, fiil olarak ise elli yerde¹²² nebe' kelimesi veya türevleri geçmektedir.¹²³

Arap dilinde “nebe'” lafzı bir yerden çıkıp başka bir yere gitmek yahut “nebe'tü ale'l-kavmi” ifadesinde olduğu gibi “kavmin önüne çıktım” anlamında ve genellikle “haber” anlamı içeren bir isimdir. Çünkü haber de bir yerden başka bir yere ulaşma özelliğine sahiptir. Peygamberlere nebî denilmesinin sebebi de Allah'tan aldıkları bilgi ve haberleri insanlara ulaştırmalarıyla sebebiyledir.¹²⁴

2.2.2. Hadis (حَدِيثٌ)

Arap dilinde (حَدِيثٌ) kökünden gelmektedir. “Eskinin zıddı (yeni), bir şeyin vukû bulması, söz ve haber” anlamlarına gelmektedir.”¹²⁵ Kur'ân-ı Kerim'de “hadis” kelimesi genelde sözlük anlamlarına uygun olarak kullanılmıştır. Mesela, Enbiyâ 21/2. âyetteki “muhtes” kelimesi “yeni”, Talâk 65/1. âyetteki “yuhdîsü” fiili “yeni bir hal ve durum meydana getirmek” anlamındadır. Yûsuf 12/6, 21 ve 101. âyette geçen “ehâdîs” ise “rüyaya konu olan hadiseler veya haberler” anlamındadır. Buna mukabil Nisâ 4/78, 87, En'âm 6/68 ve Tahrim 66/3 gibi âyetlerde hadis ise “söz”

¹²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. 1, s. 162, ; İbrâhim Mustafa, Ahmed Ziyat, Hamid A. Kâdîr, Muhammed Neccar, *Mu'cemü'l-Vesît*, Darü'd-Da've, c. 2, s. 896.

¹²¹ Örnek olarak Bkz. Âl-i İmran 3/44; Mâide 5/27; En'âm 6/5, 34, 67; En'âm 6/34 67; A'raf 7/101, 175; Tevbe 9/70; Yûnus 10/701.

¹²² Örnek olarak bkz. Bakara 2/31, 33; Âl-i İmran 3/15, 49; Mâide 5/14, 48, 105; En'âm 6/60, 108, 143, 164; Tevbe 9/64, 94; Yûnus 10/18.

¹²³ Mustafa Öztürk, *Kur'ân Kıssalarının Mahiyeti*, Kuramer, İstanbul 2017, s. 34.

¹²⁴ Öztürk, *Kur'ân Kıssalarının Mahiyeti*, s. 35.

¹²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. 2, s. 131; İbrâhim Mustafa ve Diğerleri, *Mu'cemü'l-Vesît*, c. 1, s. 159.

manasındadır. Bu kelime Kehf 18/6, Zümer 39/23, Necm 53/59, Vâkıa 56/81 gibi birçok âyette Kur’ân’a atfen kullanılmaktadır.¹²⁶

Konumuzla alakalı olarak ise Tâhâ 20/9. âyetteki “hadisü Mûsâ”, Zâriyât 51/24. âyetteki “hadisü dayfi İbrâhîm”, Burûc 85/17. âyetteki “hadisü’l-cünûd”, Gâşiye 88/1. âyetteki “hadisü’l-ğâşiye” âyetlerinde hadis kelimesi kıssa (haber) manasında kullanılmıştır.¹²⁷

2.2.3. Mesel (مثل)

Arapça’da mesel (çoğulu emsâl) “benzemek, benzeri olmak” manasındaki müsûl kökünden türemiş bir sıfat olup “benzeyen” demektir. Misl ve mesîl de aynı anlamda kullanılır. Mesel ayrıca “sıfat, vasıf, söz, ibret ve kıssa” manalarına da gelmektedir.¹²⁸ Râgıb el-İsfahânî (ö.h. 502) meseli “açıklamak amacıyla benzeri hakkında söylenen söz” şeklinde tanımlamıştır.¹²⁹

Kur’ân’da misl, emsâl, müsâlâ, mesûlat, temâsîl gibi çeşitli türevleri yanında temessele şeklinde fiil ve darb-ı mesel (واضرب لهم مثلا) şeklinde tabirlerle yaklaşık 170 yerde geçen mesel kelimesi bazı âyetlerde “kıssa” manasında da kullanılmıştır. Mesela Zuhurf 43/8. âyetteki مثل الاولين ومضي ifadesi, “Geçmişteki kâfir toplumların kıssaları, ibretlik halleri ve feci akibetleri daha önce nâzil olan âyetlerde zikredildi” manasındadır.¹³⁰

2.2.4. Haber (خبر)

Sözlükte “bir nesneyi gereği gibi bilmek için yoklayıp sınamak, bir şeyin iç yüzünden haberdar olmak” manasına gelen hubr (hibre) kökünden türemiş bir isimdir. Terim olarak “geçmişte meydana gelen veya gelecekte vukû bulacak bir olayı bildiren söz, mâhiyeti itibariyle doğru veya yanlış olma ihtimali bulunan söz” gibi farklı şekillerde tanımlanmıştır.¹³¹ Arap dilinde kıssa, hikâye, rivayet gibi manalarda kullanılmaktadır (çoğulu: ahbâr). Bu kelime iki âyette tekil (haber), üç

¹²⁶ Öztürk, *Kur’ân Kıssalarının Mahiyeti*, s. 32.

¹²⁷ Öztürk, *Kur’ân Kıssalarının Mahiyeti*, s. 32.

¹²⁸ İsmâil Durmuş, “mesel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, c. 29, s. 290-301; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. 11, s. 610.

¹²⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi’l-Kur’ân*, Darü’l-Kalem, Beyrut h.1412, s. 758.

¹³⁰ Öztürk, *Kur’ân Kıssalarının Mahiyeti*, s. 42.

¹³¹ Yûsuf Şevki Yavuz, “haber”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, c. 14, s. 346-349.

âyette çoğul (ahbar) şeklinde geçmekte,¹³² ayrıca hubr mastarı iki âyette geçerken,¹³³ kırk küsur âyette de Allah'ın her şeyi bilmesi ve her şeyden haberdar olması manasında habîr ismi zikredilmektedir.¹³⁴

Bu kelime daha çok, “oluşu itibariyle günümüze yakın olan, yakın zamanda meydana gelen veya henüz izleri tamamen kaybolmayıp, görünen olayları anlatmak veya ibret maksadıyla hatırlatmak” için kullanılmaktadır.¹³⁵

2.3. Peygamber Kıssalarının Mâhiyeti ve Tasnîfi

Yüce Allah (cc), insanları doğru yola iletmek ve bu yolda sebatlarını sağlamak için peyderpey peygamberler göndermiştir. Bu peygamberlerin insanlara kâmil birer örnek olabilmesi ve insanların bu örneklerle itiraz etme haklarının olmaması için Yüce Allah (cc) onları beşer arasından seçerek tüm insanlığa göndermiştir.

Peygamberler, gönderildikleri ümmetlere karşı bu ağır vazifelerini ifa ederken kuşkusuz birçok meşakket ve sorunla baş başa kalmışlardır. Son peygamber Hz. Muhammed (sav) hariç, diğer peygamberler her ne kadar belirli bazı ümmetlere munhasıran gönderilmiş olsalar bile bu peygamberlerin ve ümmetlerinin başlarından geçen kıssalar ve olaylar hiç kuşkusuz tüm insanlık için birçok hikmet içeren örnekler ve derslerle doludur.

Kur'ân-ı Kerim'de peygamber kıssaları ile ilgili yapılan araştırmalara baktığımızda peygamber kıssaları özelinde yapılan bir tasniften çok Kur'ân kıssaları bağlamında yapılan değişik tasniflerin olduğunu görmekteyiz. Kur'ân'da başta peygamberler ve onların ümmetlerinin başından geçen olaylar olmak üzere bazı mü'min ve kafir kulların ibretlik hadiseleri, hikmet dolu bazı münferid olaylar ve gerçekleşmesi muhtemel temsili hikâyecikler anlatılmaktadır. Bunların konuları veya türleri açısından sınıflandırılmasında değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bu sınıflandırmalar arasında Kur'ân'ın ruhuyla bağdaşmayan bazı sınıflandırmalar da

¹³² Tevbe 9/94; Neml 27/7; Kasas 28/29; Muhammed 47/31; Zilzâl 99/4.

¹³³ Kehf 18/68, 91.

¹³⁴ Öztürk, *Kur'ân Kıssalarının Mahiyeti*, s. 37.

¹³⁵ İdris Şengül, “Kıssa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c. 25, s. 498-501.

mevcuttur.¹³⁶ Peygamber kıssalarının mâhiyetini kavramak için “Kur’ân kıssaları” ile ilgili genel kabul gören sınıflandırılmalara değinmekte fayda olacağı kanaatindeyiz.

2.3.1. Genel Olarak Kur’ân Kıssalarının Tasnifi

Muhammed Kutub şu şekilde bir sınıflandırma yapmaktadır.¹³⁷

a) Tarihî Vaki’î Kıssalar

Genelde Kur’ân kıssaları denilince akla ilk gelen kıssalardır. Bu tür kıssalar meydana gelişleri itibariyle tamamen gerçektir. Bunlarda mekân, şahıs ve olaylar birer amaç niteliğindedir. Bütün peygamber kıssaları bunlara örnek olarak verilebilir. Mûsâ (as) ile Firavun, İsa (as) ile İsrâiloğulları, Sâlih (as) ile Semûd kavmi, Hûd (as) ile Âd kavmi ve Şuayb (as) ile Medyen kavimleri v.b.¹³⁸

b) Vaki’î Kıssalar

Bu tür kıssaların beşerî bir durum için birer örnek teşkil etmesi amaçlanmaktadır. Ancak buradaki kıssalarda şahıslar birinci kısımda olduğu gibi birer amaç değil, araç hükmündedir. Bunlar da meydana gelişleri itibariyle tamamen gerçektir. Bu tür kıssalara örnek olarak Hz. Âdem’in iki çocuğunun başından geçen kıssayı verebiliriz.¹³⁹

“Onlara Âdem’in iki oğlunun haberini gerçeğe uygun olarak anlat: Hani ikisi de birer kurban sunmuşlar, birininki kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, diğerine, “Andolsun seni öldüreceğim!” dedi. O da dedi ki: “Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul eder.””¹⁴⁰

Âyetten de anlaşılacağı üzere şahıslardan ziyade meydana gelen olay amaçlanmaktadır. Zaten âyette de şahısların isimleri açık bir şekilde zikredilmemektedir.

c) Temsilî Kıssalar

¹³⁶ Şengül, “Kıssa”, c. 25, s. 498-501.

¹³⁷ Muhammed Kutub, *Menhecü’l-Fenni’l-İslâmî*, Darü’ş-Şurûk, Beyrut 1983, s. 157-158.

¹³⁸ Şengül, “Kıssa”, c. 25, s. 498-501; Kutub, *Menhecü’l-Fenni’l-İslâmî*, s. 157-158.

¹³⁹ Kutub, *Menhecü’l-Fenni’l-İslâmî*, s. 157-158.

¹⁴⁰ Maide 5/27.

Bu tür kıssalar bizzat meydana gelmemiş olsalar bile tarihte benzeri olmuş veya gelecekte meydana gelmesi mümkün olan olaylardır. İdris Şengül'e göre bu kısımda anlatılanların kıssalar grubuna dâhil edilmesinin yanlış olduğu ve "emsaller" grubuna dâhil edilmesinin daha doğru olacağı kanaatindedir.¹⁴¹ Bunlara Sâhibü'l-Cenneteyn kıssasını örnek olarak verebiliriz:

*"Onlara, misal olarak şu iki adamı anlat: Bunlardan birine iki üzüm bağı vermiş, her ikisinin de etrafını hurmalarla donatmış, aralarında da ekin bitirmiştik."*¹⁴²

2.3.2. Mâhiyeti İtibari ile Kur'ân Kıssaları

Bu hususta İdris Şengül şöyle bir sınıflandırma yapmaktadır:¹⁴³

a) Tarihî Kıssalar

Kur'ân kıssaları denilince ilk akla gelen gerçek kıssalar bunlardır. Bu tür kıssalarda tarihî olgular direk amaç olmayıp birer araç olarak telakki edilmektedir. Bunun için çoğu kıssada yer, zaman ve şahıslar zikredilmemektedir. İster tarihî unsurlar zikredilsin veya zikredilmesin bu kıssaların tamamı gerçek ve vakî olmuştur. Kur'ân'ın indirildiği zaman ve sonrasındaki tüm insanlık için birer tecrübî olay ve ibretler kaynağıdır.¹⁴⁴

Tarihî kıssaları da iki grupta incelemek mümkündür.

1) Peygamberler ve ümmetleri arasında geçen kıssalar

Tezimizin ana konusunu da teşkil edecek bu tür kıssalar Kur'ân-ı Kerim'de büyük bir yekûn teşkil etmektedirler. Kur'ân kıssalarının Kur'ân-ı Kerim'in yaklaşık dörtte birini oluşturduğunu düşünürsek "peygamber kıssaları" da tüm Kur'ân kıssalarının yaklaşık yüzde doksan dördünü oluşturmaktadır.¹⁴⁵

2) Peygamberler dışındaki şahsiyet ve hadiselerin kıssaları

¹⁴¹ Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, s. 78-79; Kutub, *Menhecü'l-Fenni'l-İslâmî*, s. 157-158.

¹⁴² Kehf 18/32.

¹⁴³ Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, s. 77-79.

¹⁴⁴ Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, s. 77-79.

¹⁴⁵ Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, s. 78-79; Mustafa Kara, *Kur'ân Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz*, İslâmî İlimler Dergisi, Çorum Çağrı Eğitim Vakfı, Bahar 2014, s. 94.

Bu tür kıssalar da tüm Kur'ân kıssalarının yaklaşık yüzde altısını oluşturmaktadır.¹⁴⁶ Bu tür kıssalara Ashâb-ı Kehf, Ashab-ı Fil ve Kârûn Kıssaları örnek olarak verilebilir.

b) Kur'ân'ın Nüzulü Esnasında Meydana Gelen Kıssalar

Adından da anlaşılacağı üzere Hz. Muhammed'e (sav) ilâhî vahyin devam ettiği döneme has olayların anlatıldığı kıssalardır. Bunlara örnek olarak Bedir, Uhud, Hendek Gazveleri ile Tebük Seferi verilebilir.¹⁴⁷

c) Gaybî Kıssalar

Âhiret (Cennet, Cehennem vb) ile ilgili kıssalar ile istikbalde vukû bulacak olaylarla ilgili kıssalardır. Bunlara örnek olarak Hz. Âdem ile Havvâ'nın cennetten çıkarılmadan önce başlarından geçen olaylar; daha vukû bulmadan Fars-Rum savaşı, Bedir Savaşı ve Mekke'nin Fethi'nden bahsedilmesi gibi örnekler verilebilir.¹⁴⁸

2.3.3. Edebî Açıdan Kıssalar

a) Uzun Kıssalar

Hz. Yûsuf, Hz. Mûsâ, Hz. İbrâhim gibi Kur'ân-ı Kerim'de uzun ve tafsilâtli bir şekilde anlatılan kıssalardır. Bu tür kıssalarda tarihî unsurları olan yer, zaman ve şahıs kavramlarına yer verilmektedir. Olaylar birbirlerine bağlı ve ayrıntılı olarak art arda anlatılmaktadır. Hatta kıssaya konu olan şahısların duygu ve düşünceleri de kıssaya yansımaktadır. Özellikle Hz. Yûsuf kıssası bu tür kıssalara en güzel örnek teşkil etmektedir.¹⁴⁹

b) Kısa Kıssalar

Bu tür kıssalar, tarihte vukû bulmuş hadiselerin kısa bir parçasının i'cazlı ve hikmetli bir şekilde ele alındığı olaylardır. Bu tür kıssalarda hadisenin kısa bir bölümü işlenmektedir. Burada amaç, en kısa yoldan istenen hadiseyi hızlı ve etkili

¹⁴⁶ Kara, *Kur'ân Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz*, s. 94.

¹⁴⁷ Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, s. 78-84.

¹⁴⁸ Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, s. 78-84.

¹⁴⁹ Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, s. 78-84.

bir şekilde okuyana arz etmektir. Bu tür kıssalara Fil Vak'ası ve Ashab-ı Uhdud kıssası örnek olarak verilebilir.¹⁵⁰

2.4. İbn Atıyye'nin Tefsirinde Peygamber Kıssaları ve Tartışmalı Konular

Burada, Kur'ân-ı Kerim'de bahsi en çok geçen ve tüm semâvî dinlerde meşhur olan Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. İbrâhim, Hz. Yûsuf ve Hz. Mûsâ'yı sırasıyla ele alacağız. Bu peygamberlerin kıssalarını uzun uzadıya anlatmak yerine özellikle ihtilaflara ve tartışmalara konu olmuş dikkat çekici bazı olayları ilgili âyetler ışığında İbn Atıyye'nin tefsirinde inceleyerek onun bu kıssaları ele alış tarzını ve yorumlama metodunu tespit ve tahlil etmeye çalışacağız.

2.4.1. Hz. Âdem Kıssası

İnsanlığın ilk atası, annesiz-babasız yaratılan ve peygamberlerin ilki olma şerefine nâil olan tek şahsiyet kuşkusuz Hz. Âdem'dir. İslâm kaynaklarında bu vasıfları sebebiyle “Ebü'l-beşer” olarak anılmaktadır.¹⁵¹

Hz. Âdem hakkındaki âyetlerde özellikle Hz. Âdem ile eşinin yaratılışı, Hz. Âdem'e isimlerin öğretilmesi, meleklerin Hz. Âdem'e secdesi, Hz. Âdem'in yasak ağaçla imtihanı ve Hz. Âdem'in Allah'tan tövbe etme yöntemini öğrenmesi kıssalarını ele alacağız. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bu kıssaların keyfiyetleri ve İbn Atıyye'nin bu kıssaları ele alış tarzı ile tefsir metoduna tafsilatlı bir şekilde değinmeye çalışacağız.

2.4.1.1. Hz. Âdem ile Eşinin Yaratılışı

Hz. Âdem'in ve ardından Havvâ'nın yaratılışı diğer insanların yaratılışlarından farklı olduğu için şüphesiz tarih boyunca semâvî dinlere mensup insanların dikkatini çekmiş ve muhtelif rivayetlerle yaratılışın keyfiyeti anlatılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Âdem'in yaratılışının farklılığı “Allah nezdinde İsâ'nın durumu Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona “ol! dedi ve oluverdi”¹⁵² âyetiyle açık bir şekilde belirtilmiştir.¹⁵³

¹⁵⁰ Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, s. 78-84.

¹⁵¹ Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, c. 1, s. 358-363.

¹⁵² Âl-i İmrân 3/59.

¹⁵³ Bolay, “Âdem”, c. 1, s. 358-363.

Kur'ân-ı Kerim, sahîh hadisler ve güvenilir İslâm kaynaklarına göre Hz. Âdem'in topraktan yaratıldığı hususunda ihtilaf bulunmamaktadır. Konuyla ilgili âyet ve hadislerden anlaşıldığına göre bu yaratma belli bir süreç içinde meydana gelmiştir. Ancak bu yaratmanın ilâhî kudretin tesiri olmaksızın doğal bir tekâmülle gerçekleştiği anlaşılmamalıdır. Kur'ân âyetlerinde de bu ilâhî kudretin etkisine özellikle temas edilmiştir. Tîn Sûresi'nde “Biz insanı en güzel biçimde yarattık”¹⁵⁴ buyrulduğu üzere Hz. Âdem herhangi bir başka canlıdan tekâmül sûretiyle değil, topraktan ve tamamıyla bağımsız bir canlı türünün ilk atası olarak yaratılmıştır. Diğer canlıların aksine mükellef ve bunun için gerekli manevî ve maddî kabiliyetlerle donatılmış mükemmel bir varlık olarak yaratıldığı, tartışmaya yer vermeyecek şekilde açıklanmıştır.¹⁵⁵

Hz. Havvâ'nın yaratılışının keyfiyeti ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de herhangi bir mâlûmat bulunmamaktadır. Ancak Nisâ 4/1, A'râf 7/189 ve Zümer 39/6 âyetlerinde geçen “insanların tek bir nefisten yaratıldığı ve eşinin de bu nefisten yaratıldığı” şeklindeki ifadeler, Havvâ'nın da Âdem'den yaratıldığını detaya girmeden açıklamaktadır. Hadiste geçen “Havvâ'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı”¹⁵⁶ şeklindeki ifade, yukarıdaki âyetlerin tefsirini yapmaktadır. Yahudi ve Hristiyan kaynaklarından nakledilen bilgiler de hadisteki mâlûmata paraleldir.¹⁵⁷

Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın yaratılışının keyfiyeti ile ilgili olarak Bakara Sûresi 2/30, Hicr Sûresi 15/26 ve 28 ile Nisâ Sûresi 4/1. âyetlerinin İbn Atıyye tarafından yapılan tefsirlerini irdelemeye çalışacağız.

a) Bakara Sûresi 2/30. Âyet

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

(Hani rabbın meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.” demişti. Onlar, “Biz seni eksiksiz bilirken ve durmadan övgü ile tenzih ederken orada fesat

¹⁵⁴ Tîn 95/4.

¹⁵⁵ Bolay, “Âdem”, c. 1, s. 358-363.

¹⁵⁶ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, Darü Tavki'n-Necât, Dimaşk h. 1422, c. 7, s. 26.

¹⁵⁷ Bolay, “Havvâ”, c. 16, s. 542-545.

çıkarmak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?” dediler. Allah “Şüphe yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim.” buyurdu.)

İbn Atıyye bu âyeti ele alırken tefsirinin karakteristik özelliği olan zengin Arap dilinin kaide ve kurallarıyla başlamaktadır. Ayetin başında mukadder bir “واذكر” fiilinin bulunduğunu, “رَبُّكَ” ifadesinde ise Hz. Peygamber’e yönelik bir taltifin olduğunu yani şanınin yüceltildiğini ifade etmektedir.¹⁵⁸

Müfessir, İbn Sabit’in rivayet ettiği bir hadisten yararlanarak senet zikretmeksizin âyetteki الْأَرْضِ kelimesinin tefsirini yapmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: “Bu âyetteki “arz”dan kasıt Mekke’dir. Çünkü arz, buradan yayılmıştır. Bazı nevilerin helâk olan kavimlerinin merkezi burasıydı. Nûh, Hûd ve Salih peygamberlerin kabirleri de Kâbe’deki “Makam” ve “Rükün” arasındadır.” Bu hadisi araştırdığımızda Taberî (ö.h. 310), İbn Kesîr (ö.h. 774) ve Suyûtî’nin (ö.h. 911) de, metinleri biraz farklı da olsa senetleriyle beraber tefsirlerinde buna yer verdikleri görülmektedir.¹⁵⁹ Ancak bu hadis Kütûbî’s-Sitte ve diğer hadis kaynaklarında mevcut değildir. İbn Kesîr de hadisin mürsel olduğunu ve senedinde zayıflık bulunduğunu belirtmektedir.¹⁶⁰

İbn Atıyye’ye göre âyette geçen جَاعِلٌ kelimesi; خَالِقٌ (yaratacağım) ya da فَاعِلٌ (yapacağım) anlamlarına, خَلِيفَةٌ kelimesi ise “yerini alan” anlamına gelmektedir.¹⁶¹ Ona göre خَلِيفَةٌ’nin ism-i fâil ya da ism-i mefûl manasında olması muhtemeldir. Müfessir, Hz. Âdem’in bu ifadeyle tavsif edilmesinin sebebi olarak her neslinin bir önceki neslinin yerini alması ile ilgili Hasan-ı Basrî’nin (ö.h. 110) bir görüşünü aktarmakta ve insanlardan önce cinlerin yeryüzünde yaşadığına dair İbn Abbâs’tan (ö.h. 68) nakledilen bir rivayete yer vermektedir. Buna göre Hz. Âdem’den önce de cinler yeryüzünde yaşamışlardı. Fesatlık yaptıklarından ve kan döktüklerinden dolayı

¹⁵⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c.1, s. 116.

¹⁵⁹ Ebû Cafêr, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Camîu’l-Beyan an Te’vili Âyi-l-Kur’ân*, Mekke ty, c.1, s. 448; Ebû’l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Tefsir’ül-Kur’âni’l-Âzim*, Daru Tayyibe, Riyat h. 1420, c. 1, s. 217; Abdurrahman b. Ebibekir, Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, Darü’l-Fikr, Beyrut ty, c. 1, s. 113.

¹⁶⁰ İbn Kesîr, *Tefsir’ül-Kur’âni’l-Âzim*, c. 1, s. 217.

¹⁶¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c.1, s. 116-117.

bir melek kabilesi tarafından öldürölüp, kalıntıları da denizlerdeki adalara ve dağların tepelerine atılmıştır. Onların yerine de Hz. Âdem ve soyu yaratılmıştır.¹⁶²

İbn Atıyye, meleklerin gaybı kesinlikle bilemeyeceklerini ve bu kâidenin bütün melekler için geçerli olduğunu ifade etmektedir. Buna delil olarak da “*O’nun sözünün önüne geçmezler, sadece O’nun emriyle hareket ederler.*”¹⁶³ âyetini göstermektedir. İbn Atıyye, bu genel kâideye rağmen meleklerin Hz. Âdem ve soyunun gelecekte yapacakları kötü amellerden bahsetmeleri hakkında birkaç görüşten bahsetmektedir.¹⁶⁴

a) Kadı Ebûbekir b. Tayyib’e (Bâkıllanî) (ö.h. 403) göre meleklerin Hz. Âdem hakkında önceden haberleri olmadan bunu bilmeleri mümkün değildir.¹⁶⁵

b) İbn Zeyd’e (ö.h. 182) göre bu bilgiyi Allah (cc) onlara bildirmişdir.¹⁶⁶

c) Ahmet b. Yahya Sa’leb’e (ö.h. 291) göre melekler; daha önce yaşayıp da kan döküp fesat çıkaran cinlerin durumunu bildikleri için Hz. Âdem ve soyunun da bunlara benzeyeceklerini tahmin etmişlerdir.¹⁶⁷

d) İbn Atıyye, meleklerin Hz. Âdem ile ilgili itirazî bir serzenişte bulunmalarının üç nedeni olabileceğini ifade etmektedir. Bunlar şöyledir: “Yeryüzünde Allah’a (cc) halife olacak kişinin O’na isyan edebileceğine şaşkırmaları, Allah’a isyan edecek birinin O’na halife olmasına şaşkırmaları ve buna rağmen Allah’ın (cc) ona halifelik vb. nimetler verecek olması.”¹⁶⁸

İbn Atıyye burada meleklerin bilmediği şeylerin ne olduğu ile ilgili bazı ihtilaflardan bahsetmektedir. Bazı âlimlere göre “meleklerin bilmediği şey” ile “meleklerde olmayıp İblis’te olan kibir” kastedilmektedir. Katâde’ye göre ise bundan kasıt, yeryüzünde halife olacak “enbiyâ, evliya ve taât ehlidir.” Meleklerin de Hz.

¹⁶² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c:1, s. 116-117.

¹⁶³ Enbiyâ 21/27.

¹⁶⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 117, 118.

¹⁶⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 117, 118.

¹⁶⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 117, 118.

¹⁶⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 117, 118.

¹⁶⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 117, 118.

Âdem ve soyundan gelecek bu büyük insanların bilgisine sahip olmadıkları anlaşılmaktadır.¹⁶⁹

b) Hicr Sûresi 15/26. Âyet

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ

(Andolsun biz insanı şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan yarattık.)

İbn Atiyye bu âyetin tefsirinde de görüleceği üzere gerekli gördüğünde özellikle müşkil lafızları teker teker ele almaktadır. Bu lafızların lugavî manaları ile bu konudaki otoriter âlimlerin görüşlerini mantıkî çıkarımlarla irdelemektedir. Kelimelerin köklerine inerek anlam bağlantılarını en ince ayrıntısına kadar açığa çıkarmaktadır.

Müfessir, âyette geçen الانسان lafzının cins isim olduğunu ve bununla “Hz. Âdem”in kastedildiğini belirttikten sonra bu ismin Hz. Âdem ve çocuklarına verilmiş sebebi, İbn Abbâs’ın görüşüyle açıklamaktadır. Ona göre “insan” kelimesi, “nisyan” kökünden türemiştir. Hz. Âdem, Allah’a (cc) verdiği sözü unuttuğu için bu adı almıştır. Ondan sonra gelenler de onun soyundan geldikleri için aynı adı almışlardır.¹⁷⁰

Müfessire göre âyette geçen صَلْصَال kelimesi “kurumuş çamur” anlamındadır.¹⁷¹ Bir fırkaya göre çamur kurduğunda “çın çın” sesi çıkardığından (çömlek gibi) bu adı almıştır. Zira صَلْصَال, “yankılanıp tekrarlanan ses” demektir.¹⁷² Ferrâ’ya göre bu kelime, ince kum ile karışık saf çamur anlamına gelmektedir. İbn Abbâs’a göre Hz. Âdem üç şeyden yaratılmıştır. Bunlar; yapışkan çamur, yağmur sonrasında güneşte kuruyan toprağın çatlamasından oluşan çömleksi parçalar ve bataklıkta çamurdur. Mücâhid ve diğer bazı âlimlere göre صَلْصَال , kokan et veya başka bir şeyin parçası demektir.¹⁷³ Zemâhşerî’ye göre pişirilmemiş, ses çıkaran kuru

¹⁶⁹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 118-119.

¹⁷⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 358.

¹⁷¹ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, *Mu'cemü'l-Vesît*, c. 1, s. 520.

¹⁷² İbn Manzur, Muhammed b. Mukrim, Cemalüddin, *Lisanü'l-Arab*, Darü's-Sadr, Beyrut, h. 1414, c. 4, s. 450; İbrâhim Mustafa ve diğerleri, *Mu'cemü'l-Vesît*, c. 1, s. 520.

¹⁷³ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 358-359.

çamur anlamındadır.¹⁷⁴ Beğâvî de aynı görüştedir.¹⁷⁵ Âyetin devamındaki حَمًا kelimesi İbn Atıyye'ye göre “suyla karışık, kötü kokan siyah çamur” anlamındadır. Ayrıca صَلَّال ve حَمًا kelimelerinin, “birbirini gerektiren, kokmuş tek bir şey” olarak da anlaşıldığını ifade etmektedir.¹⁷⁶

İbn Atıyye, âyette geçen مَسْنُون kelimesinin anlamı hakkında birkaç görüşten bahsetmektedir. Ma'mere göre “kokmuş şey” manasındadır. Müfessir bu görüşü sarf ilmi yönünden yanlış bulmaktadır. Diğer âlimlere göre ise “pürüzsüz, düzleştirilmiş veya keskinleştirilmiş” anlamlarına gelmesi muhtemeldir.¹⁷⁷

c) Hicr Sûresi 15/28. Âyet

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ صَلَّالٍ مِّنْ حَمٍ مَّسْنُونٍ

(Hani rabbın meleklere demişti ki: “Ben şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan bir insan yaratacağım” demişti.)

İbn Atıyye, önceki âyette olduğu gibi âyetin başında اذكر kelimesinin mukadder olduğunu ve “بَشَرًا” kelimesiyle Hz. Âdem’in kastedildiğini ifade etmektedir. Bu kelimenin بَشَرَة kelimesinden türediğini ve en meşhur anlamının “cildin yüzü” anlamına geldiğini belirtmektedir.¹⁷⁸

Müfessire göre Allah (cc) bu âyette melekler için çok ilginç gelebilecek bir şeyden haber vermektedir. Hz. Âdem'i cansız ve belki de pis bir çamurdan yaratmaktadır. Melekler ise nurdan yaratıldıkları için latîf canlılardır. Onların yaratılışlarıyla karşılaştırıldığında şüphesiz bu durum melekler için çok ilginç gelmiş olabilir.¹⁷⁹

d) Nisâ Sûresi 4/1. Âyet

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا

¹⁷⁴ Zemahşerî (ö.h. 538), Ebü'l-Kasım, Mahmud b. Amr, Carullah, *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamidi't-Tenzil*, Darü'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut h.1407, c. 2, s. 576.

¹⁷⁵ Beğâvî, Mühyî's-Sünne, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd, *Meâlimü't-Tenzil fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Dârü Tayyibe h. 1417, c. 4, s. 378.

¹⁷⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 358-359.

¹⁷⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 358, 359.

¹⁷⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 360.

¹⁷⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 360.

(Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretilen yayan rabbinize itaatsizlikten sakının. Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah'a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riâyetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.)

Bu âyetin tefsirini ele alırken sadece konumuzla alakalı âyetin ilk bölümünü ele almaya çalışacağız. İbn Atiyye, âyetin başındaki يَا أَيُّهَا النَّاسُ ifadesiyle Allah'ın insanlara seslenerek yaratıcıya ve yaratılışın başlangıcına dikkat kesilmelerini istediğini ve buradaki “nefs”ten maksadın Hz. Âdem olduğunu ifade etmektedir. Buradaki “halk” ifadesinin Mücâhid ve Katâde'ye göre “icat” (yoktan var etmek) anlamına geldiğini ve “zevce” ile de Hz. Havvâ'nın kastedildiğini ifade etmektedir.¹⁸⁰

Tefsirde yer verilen İbn Abbâs, Mücâhid, Süddî (ö.h. 107) ve Katâde'nin görüşüne göre Allah (cc), Hz. Âdem'i cennette tek başına yaratmış. Sonra Hz. Âdem uyumuş ve Allah (cc), onun solundaki küçük kaburga kemiğinden de Havvâ'yı yaratmıştır. İbn Atiyye, sahih bir hadisin de bu görüşü desteklediğini ifade etmektedir. Bu hadise göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmaktadır: “Kadınlar, kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Eğer bu kemiği düzeltmek istersen onu kırarsın. İbn Atiyye'ye göre onun kırılması da boşanmadır.”¹⁸¹

Âyetin devamındaki “ikisinden birçok erkek ve kadın üretilen yayan rabbiniz” ifadesinde iki türden bahsedilmektedir; erkekler ve dişiler. İbn Atiyye'ye göre her ne kadar eşcinsellerin de zâhirî olarak farklılıkları bulunsa da, bunlar da esasında bu iki gruptan birisine dâhildir.¹⁸²

2.4.1.2. Hz. Âdem'e İsimlerin Öğretilmesi

Hz. Âdem'e öğretilen isimlerden maksadın ne olduğu ve bunun keyfiyeti, müfessirler arasında ihtilafa konu olmaktadır. Biz burada İbn Atiyye'nin bu konuyla alakalı olarak Bakara Sûresi 2/31 ve 32. âyetlerini tefsir ederken dile getirdiği kendi görüşleri ile diğer müfessir ve âlimlerden naklettiği bazı görüşlere yer vermeye çalışacağız.

¹⁸⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 3, 4.

¹⁸¹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 4; el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, c. 7, s. 26.

¹⁸² İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 4.

a) Bakara Sûresi 2/31. Âyeti

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

(*Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra bunları meleklerle gösterip "Sözünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin" dedi.*)

Burada İbn Atıyye, Allah'ın (cc) Hz. Âdem'e isimleri nasıl öğrettiği ile ilgili bir kaç ihtimalden bahsetmektedir. İlham ile öğretmiş olabileceği gibi kavli olarak yani ya bir melek vasıtası ile veya Hz. Âdem yeryüzüne inmeden -Hz. Mûsâ'da olduğu gibi- tekellüm vasıtasıyla ona isimleri öğretmiş olabileceğini belirtmektedir. Hz. Âdem'e isimleri öğretirken varlıkları ona tek tek göstererek mi ya da toplu halde mi isimlerini öğrettiği şeklindeki ihtilaftan da bahsetmekte ve ikinci görüşün daha mantıklı olduğunu belirtmektedir.¹⁸³

İbn Atıyye, Allah'ın Hz. Âdem'e hangi isimleri öğrettiği ile ilgili bir ihtilaftan da bahsetmektedir. Bazı âlimlere göre âyette geçen "isimler"den maksat, küçük-büyük bütün mahlûkâtın isimleridir.¹⁸⁴ Taberî'nin yer verdiği görüşlerin çoğunluğu bu şekildedir.¹⁸⁵ Zemâhşerî de buna benzer bir görüşe sahiptir.¹⁸⁶ Bunların; yıldızların isimleri, sadece meleklerin isimleri, sadece zürriyetinin isimleri, zürriyeti ile meleklerin isimleri, sadece bir dildeki isimler veya bütün dillerdeki isimler olabileceğini söyleyenlerin de olduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁷

İbn Atıyye, âyetin devamındaki أَنْبِئُونِي ifadesinin "bana haber verin" anlamına geldiğini ve bazı âlimlerin bu emir ifadesinden hareketle "teklîf-i mâ lâ yutâkın" (Allah'ın, kuluna kaldıramayacağı yükü yüklemesi) câiz olduğunu savunduklarını söylemektedir. Bazı müfessirlerlere göreyse bu emir teklif cihetinden ziyade, ders verme ve susturma maksadı taşımaktadır.¹⁸⁸

İbn Atıyye, Allah'ın Hz. Âdem'e isimleri nasıl öğrettiği ve sonrasında bu isimlerin meleklerle arz edilmesinin keyfiyeti hakkındaki birçok ihtilafı zikrettikten sonra konuyu şöyle özetlemektedir: Burada zâhir olan görüş şudur ki Allah (cc), Hz.

¹⁸³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 119.

¹⁸⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 119, 120.

¹⁸⁵ Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vili Âyi-l-Kur'ân*, c.1, s. 483.

¹⁸⁶ Zemâhşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavamidi't-Tenzil*, c. 1, s. 126.

¹⁸⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 119, 120.

¹⁸⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 120.

Âdem'e isimleri öğretmiş ve öğrettiği isimlerin cinslerini de müşahhas olarak ona arz etmiştir. Daha sonra meleklerle bunlar arz edilmiş ve isimlerinin ne olduğu sorusu onlara yöneltmiştir. Meleklerden cevap alınamayınca Hz. Âdem bu isimleri teker teker onlara açıklamıştır.¹⁸⁹

b) Bakara Sûresi 2/32. Âyet

قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

(“Seni tenzih ederiz! Bize öğrettiğinden başka hiçbir bilginiz yoktur. En kâmil ilim ve hikmet sahibi şüphesiz sensin” cevabını verdiler.)

İbn Atiyye'ye göre âyette geçen سُبْحَانَكَ ifadesi, “Senin öğrettiklerinin hâricinde herhangi birimizin bir bilgi sahibi olması asla mümkün değil” anlamını içermektedir.¹⁹⁰

Müfessire göre âyette geçen أَنْتَ kelimesi te'kid içindir. الْعَلِيمُ ile الْحَكِيمُ kelimelerinin manaları ise الْعَالِمُ (bilen) ve الْحَاكِمُ (hükmeden) şeklindedir. Bu iki kelimenin Kur'ân'da geçtiği şekiller, manalarına mübalağa ve çokluk anlamlarını katmaktadır. Bazı âlimlere göre ise الْحَكِيمُ kelimesi “fesadı men' eden” anlamına gelmektedir. İbn Atiyye bu görüşe delil olarak Cerîr'in (ö.h. 110)¹⁹¹ bir şiirini nakletmektedir.¹⁹²

أَبْنِي حَنِيفَةً أَحْكُمُوا سَفَهَاءَكُمْ ... إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ أَنْ أَغْضِبَا

Ey Hanife Oğulları, sefihlerinize sahip çıkın! Size kızmaktan korkuyorum.

Şiirdeki anlamında da görüleceği üzere burada “ح-ك-م” kökü “sahip çıkma, mukayyet olma, fesada düşmelerine mani olma” gibi manalara gelmektedir.

2.4.1.3. Meleklerin Hz. Âdem'e Secdesi

Kur'ân-ı Kerîm'de zâhirî olarak geçtiği üzere Allah (cc), Hz. Âdem'i yaratıp ona ruh verdiği zaman meleklerin Hz. Âdem'e secde etmelerini emretmiştir. Şeytan da kendisinin ateşten, Hz. Âdem'in topraktan yaratıldığı bahanesiyle kibirlenerek ona

¹⁸⁹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 120, 121.

¹⁹⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 121

¹⁹¹ Cerîr b. Atiyye, Emevî döneminde yaşamış bir hiciv şairidir. Bkz. Zülfikar Tüccar, “Cerîr b.

Atiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. 7, s. 412.

¹⁹² İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 122.

secde etmeyi reddetmiştir. Burada âlimler arasında en çok ihtilafa maruz kalan konu, zâhirî olarak akla gelen “secde” eyleminin Allah (cc) hâricinde ve onun tarafından yaratılmış bir mahlûka (Hz. Âdem) nasıl yapılacağıdır. Üstüne üstlük bir de bu eylemin yapılmasının hiçbir şekilde şerîk kabul etmeyen Allah (cc) tarafından emredilmesini nasıl anlamak gerekmektedir?

Bu ve buna benzer akla gelebilecek sorular, İbn Atıyye tarafından, konuyla alakalı Bakara Sûresi 2/34. âyetin tefsirinde gündeme getirilmiştir.

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

(Meleklerle, “Âdem’e secde edin” dediğimizde İblis dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu.)

İbn Atıyye’ye göre وَإِذْ ifadesi daha önceki âyetlere ma’tuftur. قُلْنَا ifadesindeki cemî sığası, “azametten” kinâyedir.¹⁹³

Daha önce de belirttiğimiz gibi İbn Atıyye, meleklerin Hz. Âdem’e secdelerinin şekli ile ilgili birçok ihtilaftan bahsetmektedir. Ona göre Arap kelâmında “secde”, tezellül ile boynu eğmektir. Cumhura göre “başın eğilerek ima ile saygı gösterilmesi” şeklindedir. Nakkâş ve diğer bazı âlimler de bu görüşü desteklemektedir. İbn Atıyye bu konuda cumhurun görüşünü desteklemekte ve buradaki âyetin secde-i kâmilî ifade etmediğini ve Hicr sûresindeki فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ¹⁹⁴ (Hemen onun için secdeye kapanın) âyetinde kastedilen secdenin de diz üstü secde olduğuna dair bir delilin bulunmadığını belirtmektedir. İbn Abbâs’a göre ise Allah (cc), meleklerin Hz. Âdem’e secdelerini emretmekte ve melekler de bu fiili yaparak Allah (cc)’a ibadet etmiş olmaktadır.¹⁹⁵

Tefsirde yer verilen Ali b. Ebi Tâlib, İbn Mes’ûd ve İbn Abbâs’ın görüşüne göre (başka bir rivayette) buradaki secde, anne-babasının Hz. Yûsuf’a olan selamlama secdesi gibidir (وَحَرُّوا لَهُ سَجْدًا).¹⁹⁶ Nakkâş’ın Mukâtil’den rivayet ettiğine göre ise meleklerin secdesi daha Hz. Âdem yaratılmadan meydana gelmiştir. Ancak

¹⁹³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 123.

¹⁹⁴ Hicr 15/29.

¹⁹⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 123, 124.

¹⁹⁶ Yûsuf 12/100. (Hepsi onun huzurunda yere kapandılar.).

İbn Atıyye'ye göre Kur'ân-ı Kerim bu görüşü reddetmektedir. Yine ona göre bütün bu görüşlerin hepsi Hz. Âdem'in şerefının yüceliğini göstermektedir.¹⁹⁷

2.4.1.4. İblis'in Cin veya Melek Olması Meselesi

İbn Atıyye, İblis'in cinlerden ya da meleklerden olması ile ilgili meşhur ihtilafı ve taraftarlarını detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Kendisi de hangi görüşü desteklediğini açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu görüşleri açıklamadan önce ihtilafın ana kaynağını oluşturan Kehf Sûresi 18/50. âyetini vermek faydalı olacaktır:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا

(Hani biz meleklerle, “Âdem’e secde edin” demiştik; İblis’ten başka hepsi secde ettiler. O cinlerdendi, rabbinin emrinden dışarı çıktı. Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve onu izleyenleri mi dost ediniyorsunuz? Oysa onlar sizin düşmanınızdır. Zalimler adına bu ne kötü bir tercih!)

Cumhura göre إِبْلِيسَ ifadesinde âyetin zâhirine göre istisnâ-i muttasıl mevcuttur. Buna göre İblis, meleklerdendi. İbn Abbâs’a göre gökyüzü ve yeryüzünün bekçisi olan bir melekti. İsmi de Azâzîl idi. İbn Atıyye de İblis’i melek olarak kabul eden bu görüşü desteklemektedir ve diğer görüşlere mesnet olabilecek delilleri çürütmeye çalışmaktadır. Ona göre âyette geçen “O cinlerdendi, rabbinin emrinden dışarı çıktı.” ifadesi, İblis’in de cinlere has bir ameli işlemesinden dolayı sadece bu konuda onlardan yani cinlerden olması manasına gelmektedir. Ya da buradaki “cin” kelimesi görünmez varlıklar anlamındadır. Çünkü sözlük anlamı itibariyle جن-ن kelimesi “gizlemek, örtmek” manalarına gelmektedir.¹⁹⁸ Taberî de bu görüşü desteklemektedir. Hatta ona göre İblis’in ateşten yaratılması, şehvet ve nesle sahip olması da melek olmasına mani değildir.¹⁹⁹

2) İbn Zeyd ve Hasan-ı Basrî’ye göre Hz. Âdem nasıl ki beşerin atası ise İblis de cinlerin atasıdır. Şehr b. Hûşeb’e göre İblis, yeryüzündeki cinlerdendi. Melekler onlarla savaş yaparak onu esir almışlardı. Taberî de bunu İbn Mes’ûd’tan rivayet etmektedir. Bu görüşü destekleyenlere göre âyetteki istisnâ, istisnâ-i munkati’dir ve

¹⁹⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 124.

¹⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, c. 13, s. 92.

¹⁹⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 124.

meleklerin Allah’a isyan etmeleri de söz konusu değildir. Bu görüşlerine destek olarak Tahrim Sûresi 20/6. âyette geçen “Allah’ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredileni yerine getiren melekler vardır.” ifadesini delil olarak göstermektedirler.²⁰⁰

Zemâhşerî ise buradaki istisnanın muttasıl ve İblis’in de binlerce melek içerisinden yaşayan bir cin olduğunu belirtmektedir. Ona göre İblis’in cin olması, istisnanın muttasıl olmasına engel teşkil etmemektedir.²⁰¹

İbn Abbâs, Süddî, Ebû Ubeyde ve diğerlerine göre “İblis” kelimesi, “eblese” kökünden türemiş olup “hayırdan uzaklaşmak, ümitsizleşmek” anlamlarını ifade etmektedir. Âyetin devamındaki وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ ifadesi, Mehdevî’nin rivayet ettiği bir fırkaya göre “kâfirlerden oldu”, Taberî’nin Ebû-l-Âliye’den (ö.h. 90) rivayetine göre ise “asilerden oldu” anlamlarına gelmektedir.²⁰²

İbn Atiyye’nin yer verdiği Taberî’nin görüşüne göre Allah (cc), İblis kıssası vesilesiyle bildikleriyle amel etmeyen (Yahudiler gibi) diğer kavimleri azarlamaktadır. Yahudiler, Hz. Muhammed (sav)’in nübüvvetini bildikleri halde, Allah’ın (cc) onlara ve seleflerine olan sınırsız nimetlerine rağmen küfre düşmektedirler. İbn Atiyye İblis’in küfre düşmesinin “cehlî” (bilmeyerek) ya da “înadî” (kasıtlı) olmasıyla ilgili iki görüşten bahsetmektedir. Ona göre küfürden önce Allah’a inandığı ve küfürden sonra Allah (cc) tarafından cennetten kovulduğu hakkında ihtilaf yoktur. İblis’in cehlî olarak küfre düştüğü iddia edilirse “O, küfre düştüğünde Allah (cc) onun ilimini ondan almıştır.”; înadî olarak düştüğü iddia edildiğinde ise “O, ilmi olmasına rağmen küfre düşmüştür.” anlamı açığa çıkmaktadır.²⁰³

2.4.1.5. Hz. Âdem ve Eşinin Yasak Ağaçla İmtihani

Hz. Âdem ile eşi Havvâ cennete yerleştirildikten sonra burada yasak ağacın meyveleri hariç diledikleri gibi Allah’ın nimetlerinden faydalanabilecekleri onlara bildirilmiştir. Allah (cc), yasak ağaca yaklaşmamaları hususunda ise onları sıkı sıkı

²⁰⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 124.

²⁰¹ Zemâhşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavamidi't-Tenzil*, c. 1, s. 127.

²⁰² İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 125.

²⁰³ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 126.

tembihlemiştir. Ancak Şeytan, ilk günahı olan Allah’a isyandan sonra işleyeceği ikinci günahın fırsatını yakalayabilmek için Hz. Âdem ve Havvâ’nın yanlış yola düşmelerine sebep olmuştur. Belki de kendisinin Allah’ın gazabına uğramasının tek sebebi olarak Hz. Âdem’i görmüş ve eline geçen intikam fırsatını kaçırmak istememiştir. Nitekim Hz. Âdem ve eşi Havvâ, yasak ağacın meyvelerinden yiyerek Şeytan’ın hilelerine mağlup olmuşlardır. Yaptıkları bu hataları sebebiyle cennetten kovulup yeryüzüne yerleştirilmişlerdir.²⁰⁴

Kur’ân-ı Kerim’de ve sahîh hadislerde bu yasak ağacın ne olduğu ile ilgili açık bir bilgi bulunmamaktadır. Diğer İslâmî kaynaklarda bu ağacın keyfiyeti ile ilgili yapılan tüm rivayetler ile Şeytan’ın bir yılan vasıtasıyla önce Havvâ’yı kandırıp ve ona yasak ağacın meyvesinden yedirmesi ve daha sonra Havvâ’nın da bu meyveden Hz. Âdem’e yedirdiği ile ilgili haberler tamamen İslâm dışı kaynaklara (İsrâiliyat) dayanmaktadır. Kur’ân ve hadislerde bunlara dair bilgiler geçmemektedir.²⁰⁵

İbn Atıyye’nin Hz. Âdem ve eşinin yasak ağaçtan yemelerine dair meseleri gündeme getirdiği âyetler şöyledir:

a) Bakara Sûresi 2/35. Âyet

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ

(“Ey Âdem! Sen ve eşin cennette otur, istediğin yerinden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz” dedik.)

İbn Atıyye’ye göre âyette geçen اسْكُنْ (ikâmet et) kelimesi emir fiilidir ancak manası emirden ziyade “ibâha” yani izin verme anlamındadır. Yani “Burada ikâmet edebilirsiniz” manasına gelmektedir.²⁰⁶

Hiz. Âdem’in mesken edindiği bu cennetin ebedî cennet mi ya da onlara hazırlanan başka bir cennet (bahçe) mi olduğu ile ilgili ihtilaflar mevcuttur. Ebedî cennet olarak kabul etmeyenlere göre şâyet orası ebedî olsaydı onların oradan hiç çıkarılmamaları gerekirdi. Bu görüşlerine delil olarak bu konuda vârit olan bazı

²⁰⁴ Tâhâ 20/117, 120, 121.

²⁰⁵ Bolay, “Âdem”, c. 1, s. 358-363; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyat*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s. 312, 313.

²⁰⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 126.

âyet²⁰⁷ ve hadisleri nakletmektedirler. İbn Atiyye'ye göre bununla ilgili deliller, dünyadaki amelin mükâfatı olarak cennete girenleri kapsamaktadır. Hz. Âdem ve eşi ise mükâfata binaen değil de ibtidâî olarak cennete yerleştirilmişlerdir. Bu nedenle oradan çıkarılmalarına mani herhangi bir delil yoktur.²⁰⁸

Râzî'nin (ö.h. 606) tefsirinde yer verdiği Ebû'l-Kâsım el-Belhî (Kâ'b'i) (ö.h. 319) ve Ebû Müslim el-İsfahânî'nin (ö.h. 322) görüşlerine göre buradaki “cennet” yeryüzünde bulunan bir bahçedir. Onlara göre Âdem ve eşinin cennetten kovulmaları, dünyadaki bu cennetten dünyadaki başka bir yere nakilleri şeklindedir.²⁰⁹ Bu iki âlim, Mutezilî görüşleriyle tanınmaktadır.²¹⁰

Âyetin devamındaki كُلَّا yani “iyiniz!” ifadesi, emir fiilidir ancak mubâhlığı ifade etmektedir. Yani “iyebilirsiniz” anlamına gelmektedir. Bu anlamın dayanağı حَيْثُ شِئْتُمَا (istediğiniz gibi) ifadesidir. مِنْهَا ‘daki zamir, الْجَنَّةِ kelimesine racidir. رَغَدًا ise, “sıkıntısız, rahat ve bolluk içindeki yaşamı” ifade etmektedir.²¹¹

İbn Atiyye'ye göre âyette geçen هَذِهِ الشَّجَرَةَ (Bu ağaca yaklaşmayınız.) ifadesindeki yaklaşmamaktan maksat “yemeyiniz” olup sedd-i zerâi'ye²¹² bir misal teşkil etmektedir. Yine ona göre الشَّجَرَةَ ifadesi “gövdesi üzerinde durabilen tüm bitkileri” kapsamakta ancak burada hangi bitkinin kastedildiği ilgili birçok ihtilaf bulunmaktadır. İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd'a göre bu ağaç, asma ağacıdır ve bu yüzden içki bize haram kılınmıştır. Yine İbn Abbâs'tan rivayet edilen başka bir rivayet ile Ebû Mâlik, Atiyye ve Katâde'ye göre bu ağaç, inek böbreğine benzeyen bir sümbüldür. Bu sümbül baldan tatlı ve kaymaktan daha yumuşaktır. İbn Cüreyc'in bazı sahâbilerden rivayet ettiğine göre ise bu ağaç incir ağacıdır. İbn Atiyye; bunların hâricinde farklı, kendi ifadesiyle zayıf birkaç rivayetten daha bahsetmekte ve burada maksadın haram kılınan ağacın tayini olmadığını ifade etmektedir. Ona göre burada inanılması gereken durum; Allah'ın, Hz. Âdem'e bu ağaca yaklaşmayı yasaklamış

²⁰⁷ Örnek olarak bkz. Bakara Sûresi 2/25 ve Âl-i İmrân Sûresi 3/15.

²⁰⁸ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 126.

²⁰⁹ Râzî, Fahrreddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Amr, *Mefâtihü'l-Ğayb*, Darû İhyai't-Turâs, Beyrût h. 1420, c. 3, s. 452.

²¹⁰ Bebek, Adil, “Kâ'bî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, c. 24, s. 27; Cebeci, Lütfullah, “İsfahânî, Ebû Müslim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c.22 s. 509.

²¹¹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 126, 127.

²¹² Şer'an sakıncalı sonuçlara götürmesi kesin veya kuvvetle muhtemel olduğunda mubah fiillerin yasaklanması anlamında fıkıh usûlü terimi (İbrahim Kâfî Dönmez, “Sedd-i Zerâi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, c. 36, s. 277.).

olması ve Hz. Âdem'in de bu ağaçtan yiyerek bu yasağa uymamış olmasıdır.²¹³ Gerçekten de bu görüşlerin hiçbirinin katî bir delile sahip olmadığı ve asıl noktanın gözden kaçırılmasına neden olabildikleri görülmektedir.

İbn Atıyye'ye göre Hz. Âdem cennette iken Allah'ın onu bir konuda uyarması, aslında bu cennetin devam etmeyeceğine delalet etmektedir. Çünkü ebedî cennette emir ve nehiyler olamaz. Âyetin sonunda geçen الظَّالِمِينَ فَتَكُونَا مِنْ الظَّالِمِينَ ifadesindeki الظَّالِمِينَ kelimesi Arapçada “bir şeyi olması gereken yere koymayan” anlamındadır. وَلَا تَقْرَبَا ifadesi vücûbî anlam taşıdığından, Allah (cc) bu emre itaat etmeyenleri zâlimlikle tavsîf etmektedir. Eğer mendûbî bir anlam taşımış olsaydı buna itaat etmeyenler zâlimlerden olmazlardı.²¹⁴

b) Bakara Sûresi 2/36. Âyeti

فَازْلَهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ

(Şeytan oradan onların ayağını kaydırды da bulundukları yerden onları çıkardı. Biz de “Birbirinize düşman olmak üzere inin! Bir zamana kadar sizin için orada yerleşecek bir yer ve ihtiyaç maddeleri vardır” dedik.)

İbn Atıyye'ye göre âyetteki فَازْلَهُمَا (kaydırdı) ifadesi burada mecazî anlamı ifade etmektedir. Çünkü gerçek “kayma” ayaklarla olur. Burada ise “görüş ve düşüncede” meydana gelmiştir.²¹⁵

Ebû Ali'ye göre فَازْلَهُمَا ifadesi iki şekilde te'vil edilebilmektedir. Burada kasıt, İblis'in onlara زَلَّ (hata, yanlış) yaptırması veya onların ayağını kaydırması (زَلَّ :kaydı) olabilir.²¹⁶

Hamza, Hasan ve Ebi Recâ bu kelimeyi, فَازْلَهُمَا (o ikisini yok etti) şeklinde okumuştur. Bu kıraat, “Hz. Âdem'in yanlış, onların ortadan yok olmalarına sebep olmuştur” anlamına gelmektedir.²¹⁷

²¹³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 127.

²¹⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 127.

²¹⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 128.

²¹⁶ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, *Mu'cemü'l-Vesît*, c. 1, s. 398; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, c. 11, s.

306

²¹⁷ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, c. 11, s. 313; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 128.

Hız. Âdem'e bu hatayı yaptıranın İblis olduğuna dair bir ihtilaf yoktur ancak İblis'in bu hatayı onlara yaptıırma keyfiyeti ile ilgili değişik görüşler mevcuttur. İbn Atıyye, burada güçlü veya zayıf birçok görüşten bahsetmektedir. Biz burada öne çıkan görüşlerle iktifa etmeye çalışacağız.

İbn Abbâs, İbn Mes'ûd ve cumhuru ulemâya göre bunu sözleriyle onlara yaptırtmıştır. Buna delili olarak da وقاسمهما²¹⁸ (yemin etti) ifadesi gösterilmektedir. Çünkü yemin etme eylemi ancak şifahî olarak yapılabilmektedir. Bazı âlimlere göre İblis, Hız. Âdem'in yanına gidip "Durumunuz ne kadar da güzel! Keşke burası ebedî olsaydı. Size sonsuzluk ağacını göstereyim mi?" deyip onları kandırmanın bir yolunu bulmuştur. İbn Atıyye, bu konu ile alakalı "bazıları şöyle demektedir" ifadesiyle uzun uzadıya İblis'in bir yılanın ağzının içinde cennete girerek önce Hız. Havvâ'yı daha sonra Hız. Âdem'i kandırarak yasaklanmış ağaçtan yemesine sebep olduğunu yorum yapmadan İsrâîlî bir rivayeti aktarmaktadır.²¹⁹ Taberî tefsirine baktığımızda orada Vehb b. Münebbih, İbn Abbas ve başkalarından da bu veya buna benzer nakledilen bazı rivayetlerin detaylıca anlatıldığını görmekteyiz.²²⁰ Taberî, İbn İshâk'tan yapılan bir rivayete göre Tevrat ehlinin buna benzer rivayetleri söylediklerini belirtmektedir.²²¹ Zemahşerî'nin tefsirinde de çok kısa da olsa böyle bir rivayetten bahsedilmektedir.²²²

İbn Atıyye, İblis'in cennetten kovulduktan sonra bir daha oraya giremediği ve Allah'ın ona izin verdiği ölçüde şeytanlıkları ve vesveseleri ile Hız. Âdem ve Hız. Havvâ'yı kandırıp onlara bu hatayı yaptırdığı ile ilgili bir görüşün de olduğunu ifade etmektedir. Bu görüş sahipleri mesnet olarak Hız. Peygamber'in (sav) "Şüphesiz Şeytan, Âdemoğullarının kan damarlarının içine sızmaktadır."²²³ sözünü göstermektedirler.²²⁴

Müfessir, âyette geçen هبوط kavramının "yüksek bir yerden alçak bir yere inmek" manasına geldiğini ve اِهْبُطُوا emrine (çoğul kipi) kimlerin muhatap olduğu ile

²¹⁸ A'raf 7/21.

²¹⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 128.

²²⁰ Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi-l-Kur'an*, c. 1, s. 526

²²¹ Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi-l-Kur'an*, c. 1, s. 530

²²² Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavamidi't-Tenzil*, c. 1, s. 128

²²³ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, c. 9, s. 70

²²⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 129.

ilgili değişik görüşlerin olduğunu açıklamaktadır. Ona göre buradaki ihtilaf, Âdem ve Havvâ'yla beraber cennetten kimlerin indirildiği sorusuna verilen cevaplardadır. Süddî ve diğer bazı âlimlere göre Âdem, Havvâ, İblis ve yılan; Hasan'a göre Âdem, Havvâ ve vesvese; diğer bir âlime göre ise Âdem, Havvâ ve yilandır. Çünkü İblis, daha önceden cennetten kovulmuştu.²²⁵

c) Tâhâ Sûresi 20/ 115-117. Âyetler

وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ قَنَسِيٍّ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا (115) وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ (116) فَقُلْنَا يَا آدَمُ إِنَّ هَذَا عَدُوٌّ لَكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكَمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَىٰ (117)

(Biz daha önce Âdem'den söz almıştık, fakat o unuttu; biz onda yeterli bir kararlılık görmedik. Meleklerle “Âdem’e secde edin” dedik, onlar da secde ettiler, sadece İblis direndi. Bunun üzerine “Ey Âdem!” dedik, “Bil ki bu senin de eşinin de düşmanıdır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın, yoksa mutluluğunu yitirirsin!”)

İbn Atiyye, Taberî'nin bu âyetleri ele alırken “Ey Muhammed! Bu kâfirler senden yüz çevirirler ve resûllerime muhalefet edip İblis'e itaat ederlerse, bil ki daha önce babaları Âdem de bunu yaptı.”²²⁶ şeklinde tefsir ettiğini ifade etmektedir. Ona göre bu şekildeki bir yorum zayıftır. Çünkü burada Hz. Âdem'in Allah'ı inkâr eden kâfirlere benzetilmesi söz konusu olmaktadır. Bu da uygun olmayan bir benzetmedir. Müfessire göre bu âyet ya mâkabli ile bağlantısı olmayan müstakil bir konuyu ele almaktadır ya da bir önceki âyette²²⁷ Hz. Muhammed'in (sav) vahiy daha bitmeden âyetleri okumada acele etmemesi gerektiği tavsiyesinin Hz. Âdem'e benzetilmesi durumu söz konusudur. Yani Allah (cc) âyette Hz. Peygamber'e, “Hz. Âdem'in tavsiyemizi unutması gibi sen de bu tavsiyemizi unutma!” demek istemektedir.²²⁸

İbn Atiyye'ye göre buradaki عهد kelimesi tavsiye, نسي kelimesi ise terk etmek anlamlarına gelmektedir. عزم kelimesi ise itikat edilen şeyde devamlılıktır. Hz. Âdem ağaçtan yememeye söz verdi fakat İblis ona vesvese verince sözünde sebat

²²⁵ İbn Atiyye, el-Muharrerü'l-Vecîz, c. 1, s. 129.

²²⁶ Taberî, Camiu'l-Beyan an Te'vili Âyi-l-Kur'an, c.18, s. 383.

²²⁷ Tâhâ 20/114

²²⁸ İbn Atiyye, el-Muharrerü'l-Vecîz, c. 4, s. 66.

gösteremedi. Ona göre müfessirler buradaki “azm” kelimesinin “sabır ve unutmama” manalarını taşıdığını ifade etmektedirler.²²⁹

2.4.1.6. Hz. Âdem’in Allah’tan Tövbe Yöntemini Öğrenmesi

Âlimler arasında ihtilafların mevcut olduğu bir diğer konu da Hz. Âdem’in Allah’tan (cc) aldığı (telekkâ) kelimelerin neler olduğu ile ilgilidir. Zannımca Hz. Âdem’in ilk insan olması ve insanlar tarafından yapılan ilk hatanın yasaklanmış ağaçtan yenilen meyve olması sebebiyle Hz. Âdem, bu yaptığı hatayı nasıl telafi edeceğini bilememiştir. Bu yüzden Allah (cc), Hz. Âdem’e tevbenin nasıl yapılacağını tâlim etmiştir.

Bu konuyla alakalı başlıca âyetler şunlardır: Bakara Sûresi 2/37, Tâhâ Sûresi 20/122 ve A’râf Sûresi 7/23. âyetleridir. İbn Atıyye bu âyetlerin tefsirlerini özetle şöyle yapmaktadır:

a) Bakara Sûresi 2/37. Âyet

فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

(Bunun üzerine Âdem rabbinden bazı kelimeler aldı (bunlarla tövbe etti); rabbi de onun tövbesini kabul buyurdu. Şüphesiz O, tövbeleri kabul buyuran ve rahmeti sınırsız olandır.)

İbn Atıyye’ye göre âyetin özet manası şu şekildedir: “Hz. Âdem Allah (cc) tarafından kendisine ulaşan bu kelimeleri söyledi, bunun üzerine de Allah (cc) onu affetti.” Âyette geçen تَلَقَّى ifadesi, Hz. Âdem’in kelimeleri kabul edip anlaması demektir. Mekki’ye göre bu kelimler ona ilhâm edildi ve o da, onlardan yararlandı.²³⁰

Müfessir, ehl-i te’vilin bu kelimelerin neler olduğu ile ilgili ihtilafa düştüklerini beyan etmektedir. Bu görüşleri şöyle sıralayabiliriz:

1) Hasan b. Ebi’l-Hasan’a göre bu kelimeler A’raf Sûresi’nin 23. âyetidir (Dediler ki: “Ey rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz, bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz!”). Mücâhid, Hz. Âdem’in bu âyete

²²⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 66.

²³⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 130.

anlamca benzeyen bir duayı okuduğunu ifade etmektedir.²³¹ Zemahşerî de bu görüşte olduğunu ifade etmektedir.²³²

2) İbn Abbâs'a göre ise bu kelimeler şunlardır: Hz. Âdem'in, "Ey rabbim! Sen beni yaratmadın mı?" sorusuna Allah (cc) "Evet" demiş. Hz. Âdem'in "Bana ruhundan üflemedin mi?" sorusuna da Allah (cc) yine "Evet" demiş. Hz. Âdem'in, "Beni cennete koymadın mı?" sorusuna yine Allah (cc) "Evet" demiş. Son olarak ise "Eğer tövbe edip itaat edersem tekrar beni cennete koyar mısınız?" sorusuna Allah (cc) yine "Evet" demiştir. Ubeyd b. Umeyr ve Katâde de buna benzer rivayetler aktarmışlardır.²³³

3) Bazı âlimlere göre Hz. Âdem istiğfardan başka bir şey yapmamıştır. Bunlara göre bu kelimelerden maksat pişmanlığı, istiğfârı ve hüznüdür. "Kelimeler" şeklinde isimlendirilmesi mecazîdir.²³⁴

Müfessire göre âyette geçen فَتَابَ kelimesi "döndü" manasına gelmektedir. Allah'ın tövbesi, "kuluna rahmeti ve tevfiğiyle dönmesi"; kulun tövbesi ise "pişmanlıkla beraber yaptığı günahı terk edip rabbine yönelerek ilticâ etmesi" demektir. Ona göre her ne kadar müfret kipi kullanılsa da tövbe eyleminde icmâ ile Hz. Havvâ da bulunmaktadır. Allah'ın (cc) daha önceki âyetlerde Hz. Âdem ve eşini birlikte zikredip burada müfret kipini kullanmasının sebebi, kıssanın başındaki اسْكُنْ ifadesinin de müfret olmasıdır. Böylece kıssa uyumlu hale gelmektedir. Yine ona göre kadınların mahrem ve örtülü olması sebebiyle hem hata işlenişinde²³⁵ (وَعَصَىٰ أَمُّ) hem de tövbede Allah (cc) onları setretmiş, açıkça anmamıştır.²³⁶

b) Tâhâ Sûresi 20/122. ve A'râf Sûresi 7/23. Âyetler

ثُمَّ اجْتَبَيْهِ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَىٰ

(Sonra rabbi onu seçkin kıldı, tövbesini kabul etti ve doğru yola yöneltti.)

قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ

²³¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 130.

²³² Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavamidi't-Tenzil*, c. 1, s. 128.

²³³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 130.

²³⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 130, 131.

²³⁵ Tâhâ 20/121.

²³⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 131.

(Dediler ki: “Ey rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz, bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz!”)

İbn Atiyye’ye göre buradaki الْجَنِّية ifadesi “seçmek, tercih etmek” manasına gelmektedir. Beğâvî de aynı görüştedir.²³⁷ Hz. Âdem, ma’siyet halinden nedâmet haline dönmüştür. Allah da onu doğru söz ve amele iletmıştır.²³⁸ Zemahşerî’ye göre ise “kabul etmek, yakınlaştırmak” manasındadır.²³⁹

Müfessire göre A’râf Sûresi 7/23. âyet, Âdem ve Havvâ için itiraf niteliğindedir. Onlar, rahmetiyle Allah’ın mağfiret etmesini ve hatalarını örtmesini talep etmiştir. Hz. Âdem tövbeyi, İblis ise intizârı tercih etmiştir.²⁴⁰ Dahhâk’a göre Hz. Âdem’in Allah’tan aldığı kelimeler A’râf Sûresi 23. âyettir.²⁴¹

2.4.2. Hz. Nûh Kıssası

Hz. Nûh, Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde en çok bahsi geçen ve “ülû’l-azm” olarak adlandırılan beş büyük peygamberden biridir. Kur’ân-ı Kerîm’de yirmi sekiz yerde hakkında bilgi verilen, kırk üç yerde ismen zikredilen ve Hz. Âdem’den sonra insanlığın ikinci atası olarak kabul edilen bir peygamberdir. Kur’ân-ı Kerîm’in yetmiş birinci sûresi de onun adını taşımaktadır.²⁴²

Hz. Nûh, Kur’ân-ı Kerim’de bahsi geçen en gizemli ve insanların dikkatini üzerine en çok çeken peygamberlerin başında yer almaktadır. İlk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem’e yakın bir zamanda gelmesi, kendisine has gemi inşaaası, dokuz yüz elli sene gibi uzun bir müddet tebliğ yapması ve büyük tûfan olayı vb. gibi sebeplerle üzerinde en çok konuşulan, kitaplar yazılan hatta filmlere konu olan bir peygamberdir. Ayrıca Hz. Nûh, doğru-yanlış İsrâiliyat türü bilgilerle çokça tartışılmaktadır.

Biz burada Kur’ân-ı Kerim’de geçen ve ihtilafların gündeme geldiği tûfan olayı, Hz. Nûh’un ömrü, gemiye binmeyi reddeden oğlu ile aralarında geçen diyalog ve olayları kısaca ele almaya çalışacağız.

²³⁷ Beğavî, *Meâlimü’t-Tenzîl fî Tefsiri’l-Kur’ân*, c. 5, s. 300.

²³⁸ İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 4, s. 67.

²³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavamidi’t-Tenzil*, c. 3, s. 94.

²⁴⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 2, s. 387.

²⁴¹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, 1971, c. 2, s. 387.

²⁴² Ömer Faruk Harman, “Nuh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, c. 33, s. 224-227.

2.4.2.1. Nûh Tûfanı Bölgesel mi Evrensel mi?

Hız. Nûh Tûfanı'nın bölgesel veya evrensel olması ile alakalı insanın aklına gelebilecek sorular belki hiçbir zaman dünyada kesin olarak cevaplanamayacaktır. Ancak İbn Atıyye'nin bu konu ile alakalı âyetleri tefsir ederken her iki görüşle alakalı yorumları özetlemesi ve mantık çerçevesinde bunları karşılaştırarak kendine yakın olan görüşü belirtmesi, tefsirdeki metodu açısından önemli bir unsurdur.

Bu konuyla alakalı Ankebût Sûresi 29/14 ile 15, Yunus Sûresi 10/73, İsrâ Sûresi 17/3 ve Hûd Sûresi 11/25. âyetlerin tefsirinde İbn Atıyye bu meseleyi ele almakta ve çeşitli yorumlar yapmaktadır.

İbn Atıyye'ye göre Tûfan olayının bölgesel veya umûmî olduğu ile ilgili ihtilaflar mevcuttur. Bir fırkaya göre bu olay sadece Nûh kavminin başına gelmiştir. Nûh kavmi hâricinde o zamanda yaşayan diğer insanların başına böyle bir olay meydana gelmemiştir. Cumhura ait olan diğer görüşe göre ise Tûfan, umûmî olarak dünyadaki tüm insanların başına gelmiştir.²⁴³

Tûfan olayının belli bir bölgede münhasıran meydana geldiğini iddia edenlerin dayandıkları delillerin ortak noktası, Hız. Nûh'un da diğer peygamberler gibi belli bir kavme has olarak gönderilmesidir. Bu görüşlerine dayanak olarak gösterilen hadiste özet olarak Hız. Peygamber (sav) şöyle buyurmaktadır: *“Benden önce hiç kimseye verilmeyen beş şey bana verilmiştir.”*. Bu ifadelerinde Hız. Peygamber (sav) bu beş şeyi sayarken *“Diğer nebiler, sadece kendi kavimlerine has olarak gönderilmiştir. Ben ise bütün insanlara gönderildim.”* maddesini de saymaktadır.²⁴⁴ Hûd Sûresi'nde 11/25. âyetteki *وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ* (Gerçek şu ki biz Nûh'u kavmine elçi olarak gönderdik.) ifadesi de bu görüşü savunanları teyit etmektedir.²⁴⁵

İbn Atıyye Hûd Sûresi 11/25. âyeti tefsir ederken kaynak belirtmeden bir rivayete yer vermektedir. Buna göre ilk resûl olarak gönderilen peygamber, Hız. Nûh'tur. İdris de âdemoğullarından bir nebî idi ancak o, resûl değildi. Hız. Nûh da diğer peygamberler gibi sadece kendi kavmine (yukarıda yer verdiğimiz âyetten de

²⁴³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 310.

²⁴⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 133; Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, c. 1, s. 74.

²⁴⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 162.

anlaşılacağı üzere) gönderilmiştir. Bu görüşe göre bütün insanlara umûmî olarak gönderilen tek peygamber sadece Hz. Muhammed'dir (sav).²⁴⁶

İbn Atıyye'ye göre zâhir olan görüş, Tûfan'ın umûmî olmasıdır. Zira Hz. Nûh'un gemiyi yapması, gemisine kuşları da alması, sonra suyun çekilmesini beklemeleri ve diğer başka deliller Tûfan'ın umûmî bir afet olduğuna delalet etmektedir.²⁴⁷ Yunus Sûresi 11/73. âyette geçen *وَأَعْرَفْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا* (*Allah'ın âyetlerini yalanlayanların hepsini suda boğduk.*) ifadesi de bu görüşü desteklemektedir.²⁴⁸ Ancak burada şöyle bir soru akla gelmektedir: Nebilerin risâleti bir kavme has olduğu halde Tûfan olayı nasıl bütün insanları etkileyebilmektedir? İbn Atıyye bu soruya da şöyle cevap vermektedir: Bir Nebi'nin belirli bir kavme has olarak gönderilmesi, o nebinin kavmi hâricindeki insanları hidâyete ve tevhide davet edemeyeceği anlamını taşımamaktadır. Bilindiği gibi Hz. Nûh, çok uzun bir süre insanları İslâm'a davet etmiş ve bu sırada etrafındaki insanlar hâlâ putlara tapmaya devam etmişlerdir. Hz. Âdem ile Hz. Nûh arasında kısa bir zamanın geçtiğini de varsaydığımızda bu kadar az insanın yaşadığı bir dünyada çok uzun süre tebliğ vazifesi yapan Hz. Nûh'un Allah'ın (cc) dinine davetinin her yere ulaşmaması mümkün görünmemektedir. Bu yüzden bu insanların daveti reddetmeleri ve bu konuda ısrarcı olmaları Tûfan'a tutulmalarına sebebiyet vermiştir.²⁴⁹

İbn Atıyye'ye göre bazı tefsir kitaplarında Hz. Nûh ile gemiye binenlerin sayısının kırk kişi olduğu şeklinde birtakım rivayetler geçmektedir. Bir görüşe göre seksen, diğer bir görüşe göre ise on kişidir. Bunların arasında Hz. Nûh'un çocuklarından Yâfes, Sâm ve Hâm'ın olduğu da rivayet edilmektedir. Tirmizî'nin rivayetine ve birçok hadis kitabında geçen rivayetlere göre şu an yaşayan tüm insanlar Hz. Nûh'un soyundan gelmişlerdir.²⁵⁰ Müfessire göre rivayetten anlaşıldığı gibi eğer şu an yaşayan insanların tümü Hz. Nûh'un soyundan geliyorsa bu, Tûfan'ın umûmî bir afet olduğu tezini teyit etmektedir.²⁵¹

²⁴⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 162.

²⁴⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 310.

²⁴⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 133.

²⁴⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 310.

²⁵⁰ Muhammed b. İsa b. Sevret et-Tirmizî, *Süneni't-Tirmizî*, Darü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, c. 6, s. 213.

²⁵¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 416.

Tefsirde yer verilen Taberî'nin Katâde ve Mücâhid'den rivayet ettiği görüşe göre Hz. Nûh ile gemiye binenlerin hepsi onun soyundan gelen çocukları idi. Soyları devam edenler de bunlardı. Gemiye binenlerin içinde başka soydan olanlar mevcut olsalar bile bunların soyları devam etmemiştir. Çünkü Hz. Nûh, küçük Âdem olarak bilinmektedir.²⁵²

2.4.2.2. Hz. Nûh'un Yaşı ve Tebliğ Süresi

Kur'ân-ı Kerim'de bahsi geçen peygamberlerden Hz. Nûh ile alakalı ihtilaflı ve meşhur bir diğer mevzu da Nûh peygamberin dünyada kaç yıl yaşadığı meselesidir. Kur'ân-ı Kerim'de sarîh olarak geçen 950²⁵³ seneden kastın genellikle risâlet süresi, toplam yaşı ya da kavminin içindeki ikâmet süresi olduğu ile ilgili değişik görüşler mevcuttur. Burada kesin olup da âyette geçen ve üzerinde ittifâk edilen nokta Hz. Nûh'un en az 950 yıl dünyada ömür yaşadığıdır.²⁵⁴

Bu konuyla alakalı Ankebût Sûresi 29/14 ve 15. âyetlerin İbni Atıyye tarafından yapılan tefsirlerini özet bir şekilde ele almaya çalışacağız.

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَهُمْ ظَالِمُونَ (14) فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ وَجَعَلْنَاهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ

(Vaktiyle biz Nûh'u kendi kavmine resul olarak göndermiştik. Nûh, bin yıldan elli yıl daha az bir süreyle onların arasında kaldı. Sonunda zulûmlerini sürdürürlerken onları tûfan yakaladı. Fakat biz Nûh'u ve gemidekileri kurtardık ve bunu bütün insanlık için bir ibret yaptık.)

İbn Atıyye'ye göre âyette geçen أَرْسَلْنَا (resûl olarak göndermiştik.) ifadesinden sonra فَلَبِثَ (kaldı, ikâmet etti) fiilinin bu ifadeye ma'tûf olarak gelmesi, anlamca bu iki kelimenin bağlantılı olduğunu göstermektedir. Yani bu âyetteki “bin yıldan elli yıl az bir süre” ifadesiyle Hz. Nûh'un risâlet süresinin kastedildiğini ifade etmektedir.²⁵⁵

Zemâhşerî'ye göre Hz. Nûh 40 yaşında risâletle görevlendirilmiş, 950 sene kavminin içinde kalmış ve Tûfan'dan sonra da 60 yaş olmak üzere toplam 1050 sene

²⁵² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 437.

²⁵³ Ankebût 29/14.

²⁵⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 310.

²⁵⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 310.

yaşamıştır.²⁵⁶ Razî ise Hz. Nûh'un kaç yıl yaşadığından ziyade âyette bahsedilen 950 senenin hikmeti üzerinde durmaktadır.²⁵⁷

Müfessire göre Kur'ân-ı Kerim'de belirtilen “bin yıldan elli yıl az bir süre” ile Hz. Nûh'un, kavminin içindeki ikâmet süresinin de kastedilmiş olabileceği ihtimali mevcuttur. Yani bu süre “Hz. Nûh'un doğumu ile tûfan olayı” arasındaki zaman dilimidir.²⁵⁸

İbn Atiyye, kendisine göre muhtemel olan bu iki görüş haricinde Hz.Nuh'un yaşı ile ilgili şu görüşlere de yer vermektedir:

a) Bir rivayete göre Hz. Nûh, tûfan olayından sonra üç yüz elli sene yaşamıştır. Risalet öncesi de üç yüz elli yaş yaşadığı varsayılırsa toplam “bin altı yüz elli” sene yaşadığı tahmin edilmektedir.²⁵⁹

b) İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre Hz. Nûh kırk yaşındayken risâletle görevlendirilmiştir.²⁶⁰

c) Vehb b. Münebbih'e göre Hz. Nûh dört yüz yaşında iken risâletle görevlendirilmiştir.

d) Bir görüşe göre üç yüz yaşında iken, başka bir görüşe göre ise elli yaşındayken risâlet görevine başlamıştır.

e) Bir rivayete göre de Hz. Nûh bin altı yüz yaşında iken tûfan olayı meydana gelmiştir.²⁶¹

2.4.2.3. Hz. Nûh'un Oğlu Hakkındaki “O Senin Ehlinden Değil” İfadesi

Bu ifadenin geçtiği âyet Hûd Sûresi 11/46. âyettir. Gemiye binmeyen oğlunun Tûfan'da boğulmasına üzülen ve rabbine nida ederek “*Ey rabbim! Şüphesiz oğlum da ailemdendir. Senin vaadin elbette haktır. Sen hâkimlerin en âdilisin*” diyen Hz. Nûh'a Allah, “*Ey Nûh! O senin ailenden değildir.*” şeklinde cevap vermiştir. Bu ifadenin tam olarak ne manaya geldiği ihtilaflı bir konudur. Âyetin metni şöyledir:

²⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavamidi 't-Tenzil*, c. 3, s. 445.

²⁵⁷ Razî, *Mefâtihü'l-Gayb*, c. 25, s. 36, 37.

²⁵⁸ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 310.

²⁵⁹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 310.

²⁶⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 416.

²⁶¹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 416.

وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَأَنْتَ أَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ (45) قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْأَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعِظُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ

(Nûh rabbine şöyle seslendi: “Ey rabbim! Şüphesiz oğlum da ailemdendir. Senin vaadin elbette haktır. Sen hâkimlerin en âdilisin” dedi. Allah buyurdu ki: “Ey Nûh! O senin ailenden değildir. Çünkü onun yaptığı iyi olmayan bir iştir. Sakın hakkında bilgi sahibi olmadığın bir şeyi benden isteme! Ben cahillerden olmayasın diye sana öğüt veriyorum.”)

İbn Atıyye’ye göre yukarıdaki âyetlerde Hz. Nûh ile rabbi (cc) arasında geçen diyalog, Hz. Nûh’un gemiye bineceği sırada geçmiştir. Taberî’ye göre ise bu diyalog, Hz. Nûh ve beraberindekiler gemiye binip oğlu boğulduktan sonra meydana gelmiştir. Müfessire göre ikinci görüş de muhtemeldir ancak birinci görüş daha isabetlidir.²⁶²

İbn Atıyye âyette geçen “Ey Nûh! O senin ailenden değildir. Çünkü onun yaptığı iyi olmayan bir iştir.” ifadesi ile ilgili altı farklı görüşten bahsetmektedir:

a) Hasan-ı Basrî, İbn Sirin ve Ubeyd b. Umeyr’e göre “O senin ailenden değildir.” ifadesine göre Hz. Nûh’un bu oğlu, onun gerçek oğlu değildir. Kâfir olan eşinin gayrı meşrû oğludur. إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ ifadesi, “O, salih olmayan bir amelin sonucudur” manasına gelmektedir.²⁶³

b) Dahhâk ve İkrime’ye göre ise Hz. Nûh’un bu oğlu, onun gerçek oğludur. Buna delil olarak Hûd Sûresi 11/42. âyette, Hz. Nûh’un oğluna hitaben söylediği, “Haydi yavrum gel, sen de bizimle birlikte gemiye bin, kâfirlerle beraber olma!” ifadesini göstermektedirler. Bunlara göre âyetin kastettiği mana “Ey Nûh! Her ne kadar bu oğlun senin kanından olsa da, iman etmediği için senin ehlinden olamaz.” şeklindedir. Bu görüşü destekleyenler bu ifadeyi, Kisaî dışındaki altı imamın إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ şeklindeki kıraatini benimsemişlerdir. Burada onun oğluna raci olan zamirin mastar bir sıfatla nitelendirilmesi cümleye mübâlağa anlamı katmaktadır.²⁶⁴

c) Bazı fırkalar âyeti Kisaî’nin de kıraati olan إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ (O, salih olmayan amel işlemiştir.) şeklinde okumaktadır. Bu kıraati Ümmü Seleme ve Hz.

²⁶² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 176.

²⁶³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 176.

²⁶⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 176, 177.

Âişe, Hz. Peygamber'den (sav) rivayet etmişlerdir. Ebû Hâtim de bunu tercih etmektedir. Ayrıca Hz. Ali, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'in kıraati de bu şekildedir. Taberî, bu kıraati zayıf olarak nitelemektedir. Hatta bazıları *إنه عمل عملا غير صالح* şeklinde de okumuşlardır.²⁶⁵

d) Bir fırkaya göre *إنه عمل غير صالح* ifadesinin başındaki zamirle oğlu değil, Hz. Nûh'un oğlunun affını istemesi davranışı kastedilmektedir. Yani Allah (cc), Hz. Nûh'a "Senin bu isteğin salih olmayan bir ameldir." demiştir. Zaten âyetin devamındaki "Sakın hakkında bilgi sahibi olmadığın bir şeyi benden isteme!" ifadesi de bunu tefsir etmektedir. İbn Mes'ûd'un mushafındaki *إنه عمل غير صالح أن تسألني ما ليس لك به علم* şeklindeki kıraat ta bu görüşü desteklemektedir.²⁶⁶

e) Diğer bir görüşe göre *إنه عمل غير صالح* ifadesindeki zamirle, "Hz. Nûh'un oğlunun gemiye binmesi" kastedilmektedir. Yani Allah (cc) "Ey Nûh! Senin oğlunun gemiye binmesi salih olmayan bir ameldir." diye buyurmaktadır.²⁶⁷

f) Diğer başka bir görüşe göre âyetten kastedilen mana "Ey Nûh! Senin gemiye binmeyip kâfirlerle uğraşman salih olmayan bir ameldir." şeklindedir. İbn Atiyye'ye göre böyle bir te'vil mana açısından uygun düşmemektedir.²⁶⁸

İbn Atiyye'ye göre Hz. Nûh'un oğlunun gayrı meşrû olduğu ile ilgili görüşleri reddeden tüm fırkalar, bu görüşü iddia edenlerin açık bir hata içinde olduklarını ifade etmektedirler. Müfessire göre bu görüşlerini dayandırdıkları "*Nebilerin eşleri asla zina yapmamıştır*" rivayeti hadis olmayıp İbn Abbâs'ın kelâmıdır. Ancak nübüvvetin şerefi ve yüceliği de bu sözü desteklemektedir. Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Nûh ve Hz. Hûd'un eşlerinin kastedildiği "Kocalarının davasına hıyanet ettiler."²⁶⁹ ifadesine göre birisi kocasına "deli" demiş, diğeri de evlerine gelen gizli misafirleri kâfir toplumuna haber vermiştir. İbn Atiyye'ye göre bunun hâricinde peygamber kadınları ile ilgili

²⁶⁵ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 177.

²⁶⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 177.

²⁶⁷ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 177.

²⁶⁸ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 177.

²⁶⁹ Tahrîm 66/10.

başka çirkin şeyler bulunmamaktadır. İnsanların cumhuru da bu görüştedirler. Taberî ve Râzî de tefsirlerinde İbn Atıyye'nin bu görüşünü desteklemektedir.²⁷⁰

İbn Atıyye'ye göre âyette geçen “*Sakın hakkında bilgi sahibi olmadığın bir şeyi benden isteme!*” ifadesiyle Allah'ın Hz. Nûh'a; “Ben sana ehlinde olanları kurtaracağım sözünü verdim ve sözümde asla cayma olmaz ancak oğlunun gemiye bindirilmediğini gördüğünde sâkin ol ve onun bunu hak ettiğini bil!” demek istediği muhtemeldir. İbn Atıyye'ye göre diğer bir deyişle Allah (cc), Hz. Nûh'a “İlme'l-yakîn maslahatını bilmediğin bir şeyi benden isteme!” diye buyurmaktadır. Ebû Ali el-Farîsî'de (ö.h. 377) âyeti bu yönde tefsir etmiştir.²⁷¹

Müfessire göre Hz. Nûh'un nübüvvet şefkati ve beşerî rahmeti ona galebe çalarak yapmaması gerekeni yaptığı için Allah'ın îtabına maruz kalmış ve Allah (cc) onu “Ben cahillerden olmayasın diye sana öğüt veriyorum.” diye taltif ederek uyarmıştır. Taberî'nin İbn Zeyd'ten rivayet ettiğine göre bu âyetin manası; Allah (cc) Hz. Nûh'a: “Söz verdiğim bir şey için sözümü tutmayacağımı düşünen cahillerden olmaman için seni uyarıyorum!” şeklindedir.²⁷² İbn Atıyye'ye göre böyle bir te'vil, çirkin bir te'vildir. Hz. Nûh için böyle bir şey düşünmek asla mümkün değildir.²⁷³

2.4.3. Hz. İbrâhim Kıssası

Hz. İbrâhim, semâvî dinler olarak kabul edilen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm dininde en büyük ata ve referans merkezi olarak kabul edilmiş büyük peygamberlerdendir. Hz. İbrâhim, Yahudi dinî kaynaklarında, Hristiyan kültürü ve İslâm literatüründe diğer peygamberlere nispetle hakkında en çok malûmât olan peygamberlerin başında gelmektedir.²⁷⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de de kendisinden en çok bahsedilen ûlû'l-azm peygamberlerden biridir. Genellikle kronolojik değil de farklı sûrelerde münasebet oldukça Hz. İbrâhim'in inanç tarihindeki yeri; öğretisinin ana hatları ile özellikleri;

²⁷⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 177; Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vîli Âyi-l-Kur'ân*, c. 15, s. 344; Râzî, *Mefâtîhü'l-Ğayb*, c. 18, s. 357.

²⁷¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 177, 178.

²⁷² Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vîli Âyi-l-Kur'ân*, c. 15, s. 350

²⁷³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 177, 178.

²⁷⁴ Ömer Faruk Harman, “İbrâhim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c. 21, s. 272, 273.

tebliğ faaliyetleri ve metotları; kişiliğinin dinî, ahlâkî, içtimaî ve ailevî boyutları tanıtılmış; bu konularla alakalı hayatından da bazı bölümler verilmiştir.²⁷⁵

Hanîf dini olan İslâm kültüründe Hz. İbrâhim’le özdeşleşmiş birçok konu mevcuttur. İstikrâ (tümevarım)²⁷⁶ yöntemiyle Allah’ın varlığını ispat etmesi, putperest kavminin putlarını kırarak adeta tevhit inancının sembolü oluşu, rüyasıyla imtihana tutulup biricik oğlunu kurban etme girişimi ve bu zor imtihanı başarıyla kazanması bunlara örnek olarak verilebilir. Ayrıca misafirperver özelliğiyle nam salması, İslâm dininin sembollerinden olan Beytullah’ın bânisi olması, zâlim Nemrut’la olan mücadelesi sonucunda ateşe atılması ve bunun gibi birçok konuda tüm insanlığa örnek teşkil etmiştir.

Biz de burada Hz. İbrâhim ile ilgili Kur’ân-ı Kerim’de öne çıkan ve âlimler tarafından en çok tartışılan bazı konular ile ilgili müfessirimiz İbn Atıyye’nin görüş ve düşüncelerini ele almaya çalışacağız.

2.4.3.1. Hz. İbrâhim’in Yıldız, Ay ve Güneş’e Yönelişi

Burada bu konuyla alakalı En’am Sûresi 75-79. âyetlerin İbn Atıyye tarafından nasıl tefsir edildiği üzerinde duracağız.

وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ (75) فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْإِفْلِينَ (76) فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَيْسَ لِي لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ (77) فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِعَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ (78) إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ (79)

(Aynı şekilde biz İbrâhim’e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun. Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. “rabbim budur” dedi. Yıldız batınca da “Batanları sevmem” dedi. Ayı doğarken görünce, “rabbim budur” dedi. O da batınca, “rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum” dedi. Güneşi doğarken görünce, “rabbim budur; zira bu daha büyük” dedi. O da batınca dedi ki: “Ey kavmim! ben, sizin (Allah’a) ortak koştüğunuz şeylerden uzağım.” “Ben, O’nun

²⁷⁵ Harman, “İbrâhim”, c. 21, s. 272, 273.

²⁷⁶ Tikel (cüzî) önermelerden tümel (küllî) bir sonuca ulaşılmasını sağlayan akıl yürütme yöntemi. (Kaynak: Abdulkuddüs Bingöl, “istikrâ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2001, c. 23, s. 358, 359).

birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim.”)

İbn Atıyye'ye göre Hz. İbrâhim'in zaten hidâyete ulaşmış olduğu daha önceki âyetlerden anlaşılmaktadır. Buradaki ilk âyetteki işaret zamiri de bunu göstermektedir. Yani “Daha önce Hz. İbrâhim'i nasıl hidâyete erdirdiysek, arz ve semânın melekûtunu da ona gösterdik” anlamını içermektedir.²⁷⁷

Müfessire göre âyette geçen نُرِّيْ (gösteriyoruz) kelimesiyle neyin kast edildiği hususunda birkaç farklı görüş mevcuttur. Bir görüşe göre bu kelime, normal olarak “gözün görmesi” anlamını taşımaktadır. Buna göre Allah (cc), arz ve semânın kapılarını Hz. İbrâhim'e açmış ve Hz. İbrâhim, aşağı ile yukarıdaki melekûtu gözleriyle görmüştür. Eğer bu görüş doğruysa, bu olay Hz. İbrâhim'e münhasıran gerçekleşmiş; ondan önce ve sonra hiç kimseye nasip olmamıştır. Mücâhid, Said b. Cübeyr ve Selman-ı Farisî'de bu görüştedir. Mücâhide göre arz ile semâ Hz. İbrâhim'e açılmış ve o cennetteki mekânını görmüştür. Bir başka görüşe göre ise kalbî ve fikrî olarak (hayalen) arz ve semânın melekûtunun Allah (cc) tarafından İbrâhim'e gösterilmesidir. İbn Atıyye'ye göre iki görüş de âyetin manasına uygundur. Çünkü zâhirî veya manevî olarak arz ve semânın melekûtunun Hz. İbrâhim'e gösterilmesi, âyette geçtiği şekliyle onun “mûkininden” yani kesin iman sahiplerinden olmasını sağlamıştır. Yine ona göre “mûkin”, içinde şek ve şüphe olmadan bir şeyi hakkıyla bilen anlamına gelmektedir.²⁷⁸

Müfessire göre “melekût” kelimesi mübalağa kipindedir ve “mülk” anlamına gelmektedir. İkrime'ye göre bu kelime Yunanca kökenlidir. Dahhâk ve Mücâhid'e göre burada işaret edilen “melekût”tan kasıt, “Yıldızlar, ay ve güneştir.” İbn Atıyye, bu görüşün daha önce bahsedilen Hz. İbrâhim'in “melekûtu” zâhirî olarak “gözleriyle görmesi” görüşüyle örtüştüğünü belirtmektedir.²⁷⁹

Tefsirde yer verilen İbn Abbâs'ın görüşüne göre Hz. İbrâhim'e gizli-açık mahlûkâtla ilgili her şey gösterilmiştir. Hz. İbrâhim günahkârları gördüğünde onlara

²⁷⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 311.

²⁷⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 311.

²⁷⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 311, 312.

lanet etmeye başlayınca Allah (cc), bunu yapamayacağını ona söylemiş ve bir daha onun amelleri görmesine izin vermemiştir.²⁸⁰

İbn Atiyye'ye göre âyette geçen كَسَا kelimesi “örtmek” manasındadır. Yani “gece onu karanlığıyla örtünce” anlamın ifade etmektedir. Muhtemelen Hz. İbrâhim bulûğa ermeden ve daha çocuk iken başından bu olay geçmiştir. İbn Abbâs da bu görüşü desteklemektedir. Ona göre Hz. İbrâhim yıldızı görünce “Bu benim rabbim.” demiş ve ona ibâdet etmeye başlamıştır. İnsanların çoğuna göre de Hz. İbrâhim bulûğ öncesi daha mükellef olmadan bu olayı yaşamıştır.²⁸¹

Müfessire göre Hz. İbrâhim'in rabbini arayış hadisesinin bulûğ ve mükellefiyet sonrası olması da ihtimal dâhilindedir. Taberî'nin bir fırkadan rivayetine göre Hz. İbrâhim kendi kendine sorarak “Bu benim rabbim midir?” demek istemektedir. Her ne kadar “hemze-i istifhâm” olmasa da Arapçada böyle kullanımlar mevcuttur.²⁸²

İbn Atiyye, Hz. İbrâhim ile ilgili şöyle bir rivayete yer vermektedir:

Bu rivayete göre Nemrut, Hz. İbrâhim zamanında zâlim bir hükümdarmış. Müneccimi bir gün rüyasında bir çocuğun falan senede doğup ve Nemrut'un hükümdarlığını yıkacağını gördüğünü ona söylemiş. Bu sebeple Nemrut, bütün hamile kadınları takip etmesi için bekçiler görevlendirmiş. Bekçiler, kız çocukları doğduğunda onları serbest bırakmış ve erkek çocukları doğduğunda ise onları hükümdara getirip öldürmüşler. Rivâyete göre Hz. İbrâhim'in annesi genç ve güçlü bir kadıymış. Nemrut'tan korunmak için hamileliğini gizlemiş ve doğumu yaklaşıncâ Hz. İbrâhim'in babası olan Tarih'i (Süryanice'deki ismi)²⁸³ sefere göndermiş. Daha sonra onun yanına gitmek için planlar kurmuş ve fırsatı bulunca bir mağaraya gidip orada doğum yapmış. Hz. İbrâhim'in annesi mağaradan herhangi bir iş vesilesiyle dışarı çıkıp her geri dönüşünde Hz. İbrâhim'in parmaklarından bal, yağ ve benzeri yiyeceklerin aktığını ve onları emdiğini görmüş. Bazı görüşlere göre bir melek tarafından bazılarının göre de çocukları öldürülmüş kadınların sütleriyle beslenmiş. Böylece çok iyi beslendiği için kendi yaşıtlarına göre çok daha hızlı büyümüş. Hz.

²⁸⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 312.

²⁸¹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 312.

²⁸² İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 312.

²⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavamidi't-Tenzil*, c. 2, s. 39.

İbrâhim'in veladetini bir şekilde duyan Nemrut, onun getirilmesini şiddetle istemiş ve bu yüzden Hz. İbrâhim on veya on beş yıl mağarada saklanmak zorunda kalmış.²⁸⁴

İbn Atıyye bu rivayet ile ilgili olarak “Bu kıssayı özet şeklinde ve sadece âyetin manasının tamamlanması için buraya aldım.” şeklinde bir ifade kullanmaktadır ve ona göre mağarada böyle bir olayın geçme ihtimali zayıftır. Çünkü âyetin sonunda Hz. İbrâhim'in “*Ey kavmim! Ben, sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım*”²⁸⁵ ifadesini söylerken kavminin içinde olduğu görülmektedir. Müfessire göre âyetteki ifadede Hz. İbrâhim'in kendi nefsiyle bu diyalogu yaptığı şeklinde te'vil edilmesiyle mümkün görünse bile âyetten geçen hitap şekli bu ihtimali zayıflatmaktadır.²⁸⁶

İbn Atıyye'ye göre Hz. İbrâhim'in rabbini arayışı sırasında mağarada olduğunu ileri süren görüş ile ilgili iki vecih ileri sürülebilir. Birincisi, Hz. İbrâhim samimi bir şekilde ve inanarak yıldız, ay ve güneşe “Bu benim rabbimdir.” demiş olabilir. Müfessire göre bu görüşün peygamberler için düşünülmesi uygun görünmemektedir. Zira bir peygamberin, peygamberlik öncesi bile olsa Allah (cc) hârici varlıklar için bu ifadeyi kullanması ve şirke düşmesi kabul edilemez. İkinci veche göre ise Hz. İbrâhim, bu varlıkları akıl ve delil süzgecine arz ederek “Acaba bu parlayan, güzel ve hoş olan varlık benim rabbim midir?” demek istemiş olabilir. Duhâ Sûresi'nde Allah'ın Hz. Peygamber (sav)'e “*Seni yol bilmez halde bulup yol göstermedi mi?*”²⁸⁷ ifadesi de buna benzerlik göstermektedir. Müfessire göre Hz. İbrâhim'in mükellef haldeyken küfre düşerek “Bu benim rabbimdir.” demiş olması şeklindeki görüş, günahlardan münezzeh ve masûm olan peygamberler için hiçbir şekilde söz konusu değildir.²⁸⁸

İbn Atıyye'ye göre Hz. İbrâhim'in kavminde astronomi revaçta olduğu için ilk aklına gelebilecek varlıklar bunlar olmuştur. Yani Hz. İbrâhim kavmine şunu demek istemiştir: “Bazen görünüp bazen kaybolan bu gök cisimleri noksanlıkları yüzünden rab olmayı hak etmemektedir. Ağaç ve taşın ellerinizle yapıp taptığınız ve

²⁸⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 312.

²⁸⁵ En'âm 6/78.

²⁸⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 312.

²⁸⁷ Duhâ 93/7.

²⁸⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 312.

kendilerine bile faydası olamayan bu putlar da diğer gök cisimleri gibi asla rab olamazlar. Benim rabbim ise ancak semâ ile arzın içindeki her şeyi yaratan, bütün mahlûkâtın ihtiyaçlarını gideren ve her şeyi çekip çevirebilen biri olmalıdır.”²⁸⁹

Müfessire göre âyette geçen افل kelimesi “kaybolmak” veya “gitmek” manalarına gelmektedir. Bu fiilin, âyetin devamında çoğul ism-i fâil kipinde gelmesinin sebebi, kavminin çok tanrılı inanca sahip olmasıdır. Bu sebeple bu tanrılar için Hz. İbrâhim “*Batanları sevmem.*” ifadesini kullanmıştır. Yine ona göre Hz. İbrâhim’in “*rabbim bana doğru yolu göstermezse*” ifadesi, olayın küçük yaşta meydana geldiğini savunan görüşü desteklemektedir. Âyetin devamındaki “*yolunu şaşırmış kimselerden*” maksat put ve diğer varlıklara tapanlardır.²⁹⁰

2.4.3.2. Hz. İbrâhim’in Putları Kırması ve Ateşe Atılması

Hız. İbrâhim’in putları kırması ve ardından ateşe verilmesi olaylarını Kur’ân-ı Kerim adım adım anlatmaktadır. Hız. İbrâhim; kavminin taş, ağaç ve benzeri maddelerle elleriyle yaptıkları ilâhlarını sorgulamaya başlamıştır. Tabii ki kavminin bu alışıageldikleri durumlarına olan tepkisi onların öfkelerini celb etmiştir. Her devirde olduğu gibi bu devrin zorbaları, kurulu düzenlerine tehdit olabilecek hiçbir şeye tahammül etmemişlerdir. Bunlar, koltuklarını kaybetmemek ve zulüm üzerine inşa ettikleri kurulu düzenlerinin bozulmaması için akla hayale gelmeyecek eziyetleri yapmaktan asla geri durmamışlardır. Hız. İbrâhim’in elindeki baltayla putlarını kırmaları onlar için bardağı taşıran son damla olmuştur.

Bu konu, Enbiyâ Sûresi 51-70. âyetler arasında geçmektedir. İbn Atıyye’ye göre ²⁹¹ اٰتَيْنَا اِبْرٰهِيْمَ رُشْدَهٗ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهٖ عٰلَمِيْنَ (Biz daha önce İbrâhim’e doğru düşünme yeteneği vermiştik. Biz onu biliyorduk.) âyetinde geçen Hız. İbrâhim’e verilen “rüşd”ten kasıt genel olarak hidâyete ermesidir. Putlara tapmayı reddetmesi; yıldız, ay ve güneş ile devam eden rab arayışında doğruyu bulması ve en üst makam olarak nübüvvete nâil olması da buna dâhil edilebilir. Bazılarına göre Hız. İbrâhim’in

²⁸⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Veciz*, c. 2, s. 313.

²⁹⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Veciz*, c. 2, s. 313.

²⁹¹ Enbiyâ 21/51

küçüklüğünde hayra muvâfık olması kast edilmektedir. İbn Atıyye'ye göre bunların hepsi birbirine yakın ve muhtemel görüşlerdir.²⁹²

Müfessire göre ²⁹³ إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ (O, babasına ve kavmine, “Şu kendilerine tapmakta olduğunuz heykeller de ne oluyor?” diye sormuştu.) âyetinde geçen “تماثيل” kelimesi putlar için kullanılmaktadır. Bu putlar insan sûretinde yapıldıkları için bu ismi almışlardır. “عكوف” kelimesi ise bir şeydeki sebat ve devamlılık anlamındadır.²⁹⁴

İbn Atıyye, Hz. İbrâhim'in putları nasıl kırdığı ile ilgili bir rivayete yer vermektedir. Buna göre bir bayram günü Hz. İbrâhim'in kavminden bir kısım insanlar, onu hem eğlendirmek hem de yaptıkları işleri ona beğendirmek maksadıyla gezmeye götürmüşlerdir. Yolda giderlerken Hz. İbrâhim onlarla gitmekten vazgeçmek istemiş ve bu yüzden oturup hasta rolü yaparak onlara “Ben hastayım.” Demiş ve geride kalmıştır. İnsanlar onu bırakıp gidince kendi kendine “Sizin putlarınıza bir plan yapacağım.” diye kısık bir sesle söylenmiş, kavminin geride kaln zayıf ve yaşlıları bu sözlerini duymuşlardır. Kavminin tümü bayram için gidince Hz. İbrâhim elinde bir baltayla puthaneye girmiştir En büyük put başta olmak üzere bütün diğer putları sırasıyla süzen Hz. İbrâhim, elindeki baltayla büyük put hâricindeki tüm putları şekilleri bozulana kadar parçalamış ve sonra elindeki baltayı büyük putun eline asmıştır. Bayramdan geri dönen insanlar olanları gördüğünde; “Bizim ilâhlarımıza bunu kim yaptı? Şüphesiz bunu kim yaptıysa zâlimlerdendir.” diyerek büyük bir tepki göstermişlerdir. Hz. İbrâhim'in kendi kendine söylendiğini duyan kavminin arkada kalan zayıf ve yaşlıları, “İbrâhim denilen ve putlarımızı hazzetmeyen birini duymuştuk” diye cevap vermişlerdir.²⁹⁵

İbn Atıyye'ye göre ²⁹⁶ فَجَعَلَهُمْ جُدَادًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ (Onlar gidince) İbrâhim putları paramparça etti, belki ona başvururlar diye büyük putu bıraktı.) âyetinde geçen إليه ifadesindeki zamir, zâhir olan görüşe göre Hz. İbrâhim'e dönüktür. Bu görüşe göre âyetin mefhûmu; Hz. İbrâhim, kavminin bütün dikkatlerini

²⁹² İbn Atıyye, el-Muharrerü'l-Vecîz, c. 4, s. 86.

²⁹³ Enbiyâ 21/52.

²⁹⁴ İbn Atıyye, el-Muharrerü'l-Vecîz, c. 4, s. 86.

²⁹⁵ İbn Atıyye, el-Muharrerü'l-Vecîz, c. 4, s. 86.

²⁹⁶ Enbiyâ 21/58.

üzerine çekebilmek için hiç kimsenin yapamayacağı bir şeyi yapmış. Bu olayla beraber kavmine birçok yönden ders verip onların ne kadar batıl ve aptalca ilâhlar edindiklerini göstermek istemiştir. Diğer bir görüşe göre ise bu zamir, Hz. İbrâhim'in sağlam bıraktığı büyük puta dönüktür. Yani kavminin bu büyük puta başvurarak bu olayı kimin yaptığını ona sormalarını istemiştir. Böylece kavminin; işitemeyen, göremeyen ve kendilerine bile faydası olmayan taş veya ağaç parçacıkları karşısında gülünç bir duruma düşmelerini sağlayacaktır. İbn Atıyye'ye göre bu görüş zayıftır ve kelâmdan bu manayı çıkarmak uzak ihtimaldir.²⁹⁷

Müfessire göre Hz. İbrâhim, kavmini ve onların ilâhlarını rezil etmiştir. Kavmi, aşağılık hissinden kafalarını önlerine eğmiştir. Verecek cevapları kalmayınca kaba kuvvetten başka ellerinde bir şey kalmamıştır. Nitekim *“Eğer bir şey yapacaksınız, yakın onu ve böylece tanrılarınıza yardım edin!”*²⁹⁸ diyerek Hz. İbrâhim'i ateşe atmayı kararlaştırmışlardır. Ancak Allah (cc) ateşe: *“İbrâhim için serin ve zararsız ol!”*²⁹⁹ diyerek Hz. İbrâhim'i kavminin ellerinden kurtarmıştır.³⁰⁰

İbn Atıyye, Hz. İbrâhim'in ateşe atılması hakkında senet vermeden ve yorumsuz olarak bir rivayete yer vermiştir. Buna göre kavmi onu yakmaya karar verdiklerinde o zamanın hükümdarı olan Nemrut, odun toplamaları için halkına emir vermiştir. İnsanlar bu işin çok sevaplı olduğunu düşündüklerinden daha fazla odun toplayabilmek için kendilerine adaklar adanmışlardır. Hastalar eğer şifa bulurlarsa daha çok odun toplayacaklarına dair adakta bulunmuşlardır. Bir ay boyunca toplanan odunların yüksekliği adeta bir dağ büyüklüğüne erişmiştir. Odunları ateşe verip Hz. İbrâhim'i içine atmak istediklerinde ateşin tesiri yüzünden ona yaklaşamamışlardır. Bu sırada İblis, yaşlı bir insan sûretinde gelerek onlara Hz. İbrâhim'i bir mancınıkla atmalarını önermiş ve onlara mancınık yapımını da öğretmiştir. Hz. İbrâhim'i mancınığa iple bağlayıp ateşe atmışlardır. Rivâyete göre Hz. İbrâhim havada iken Cebrâil onun yanına gelip *“Bir şeye ihtiyacın var mı?”* diye sormuş, o da *“Sana ihtiyacım yok, ben Allah'ın (cc) dostuyum ve sadece dostumdan yardım isterim. “Elçisine ihtiyacım yok.”* diye cevap vermiştir. Allah (cc) İbrâhim'e *“Sen aramızdaki*

²⁹⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 86.

²⁹⁸ Enbiyâ 21/68.

²⁹⁹ Enbiyâ 21/69.

³⁰⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 88.

vasıtaları kestin, Ben’de (cc) ateşle aramdaki vasıtaları kesiyorum.” diyerek doğrudan ateşe: “*Ey ateş! İbrâhim’e serin ve selametli ol.*” dediğinde sadece onu bağladıkları ip yanmış ve İbrâhim sapasağlam kurtulmuştur.³⁰¹

Müfessir, bazı âlimlerin “Eğer Allah (cc) ateşe emrederken “ve selâmen” ifadesini kullanmasaydı, Hz. İbrâhim ateşin soğuşundan helak olacaktı” dediklerini belirtmektedir.³⁰²

İbn Atıyye, Hz. İbrâhim’in ateşe atılması, ateşte kaldığı müddet ve benzeri konularla ilgili birçok rivayetin olduğunu ve bunların zayıf olmalarından dolayı birçoğuna yer vermediğini ifade etmektedir. Müfessire göre burada sahîh olan; İbrâhim’in ateşe atılması ile Allah’ın ateşi serin ve selametli kılması sayesinde İbrâhim’in sağ-sâlim bir şekilde kurtulması olayıdır. Zaten en büyük mucizeler de bunlardır.³⁰³

Müfessir her ne kadar zayıf ve menkibevî rivayetlerden bazılarını (bazı hayvanların ateşi harlamak için uğraşmaları, bazılarının ise söndürmeye çalışmaları gibi)³⁰⁴ mesnetlerini vermeyerek روي ifadesiyle tefsirine almış olsa bunları kısa kısa geçiştirir gibi anlatması, üzerlerinde hiç durmaması ve yukarıda verdiğimiz yorumlarından da anlaşılacağı üzere kanaatimizce bunlara ehemmiyet vermediğini göstermektedir.

2.4.3.3. Hicreti ve Çocuğunu Kurban Etmekle Sınanması

İbn Atıyye’nin bu konuyla alakalı Enbiyâ Sûresi 21/71, Ankebût Sûresi 29/26 ve Saffât Sûresi 37/99-112. âyetlere dair yorumlarını ele almaya çalışacağız.

İbn Atıyye, inanmayan Nemrud ile kavminin helakından sonra Hz. İbrâhim’in hicreti ile ilgili bir rivayete yer vermektedir. Buna göre Hz. İbrâhim, ona inanan kardeşinin oğlu Hz. Lût ile amcasının kızı olan eşi Sara’yla beraber Irak (Babil) topraklarında bir yer olan Kutha (كوثا)³⁰⁵ denilen bu beldeden hicret etmişlerdir. Bu hicretlerinde eşi Sara’yı alıkoymaya çalışan zâlim bir hükümdarla karşılaşmıştır.³⁰⁶

³⁰¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 88.

³⁰² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 88.

³⁰³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 88.

³⁰⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 88.

³⁰⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 480.

³⁰⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 89.

Rivâyete göre Hz. İbrâhim ve Lût, Nemrut'un memleketi Kutha'dan hicret ettiklerinde takip edilmemeleri için başka yollardan geçmişlerdir. İbn Atiyye, Hz. İbrâhim ile Hz. Lût'un hicret edip sığındıkları mübarek yer ile ilgili ihtilaflar olduğunu belirtmektedir. Bir görüşe göre Şam diyarına geldiklerinde Hz. İbrâhim Seb' adında bir yeri mesken tutmuştur. Burası Filistin topraklarına ait bir ovadır. Lût ise Mü'tefike adında bir yeri mesken edinmiştir.³⁰⁷ İbn Cüreyc'e göre ise Hz. İbrâhim'in mesken edindiği yer Harran'dır.³⁰⁸ Bir grup âlime göre burası Mekke'dir. Buna delil olarak *"Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidâyet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir."*³⁰⁹ âyetini göstermektedirler. Cumhura göre ise burası Şam beldesidir. Bu bölgeyi Allah (cc), hem dünyevî hem de uhrevî olarak mübarek kılmıştır. Dünyevî olarak burası dünyanın en tatlı su kaynaklarına ve en bereketli topraklarına sahiptir. Uhrevî olarak da en çok peygamber ve velinin yaşadığı yerlerdir. Bazılarına göre burası mahşer meydanı olacak ve Hz. İsa buraya inip Deccal'ı burada yok edecektir.³¹⁰

Müfessirin yer verdiği diğer bir rivayete göre bir gün Hz. Peygamber (sav) hutbesinde *"Şam'da İslâm askerleri var, Irak'ta İslâm askerleri var ve Yemen'de de İslâm askerleri var."* deyince bir adam: *"Ya Resulullah! Benim için bir yer seç"* demiştir. Resulullah (sav): *"Sen Şam'ı seç. Çünkü Şam ve ehli için bana kefil olundu. Kim bu dünyada yaşamaya devam ederse gidip oraya katılsın."* diye cevap vermiştir.³¹¹

Bu hadisin benzeri, Sünen-i Ebî Dâvûd (ö.h. 275) ve Camiû Ma'mer b. Râşîd (ö.h. 153) adlı kaynaklarda farklı senetlerle geçmektedir.³¹² Başka bir rivayete göre bir gün Hz. Ömer, Ka'b b. Ahbar'a: *"Medine'ye gidecek misin?"* diye sorduğunda Ka'b b. Ahbar: *"Ey müminlerin emiri! Ben Allah'ın Kitabı'nda Şam'ın Allah'ın"*

³⁰⁷ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 89.

³⁰⁸ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 313.

³⁰⁹ Âl-i İmrân 3/96.

³¹⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 89.

³¹¹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 89.

³¹² Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut ty. c. 3, s. 4; Ma'mer b. Ebî Amr Râşîd, *Camiû Ma'mer b. Râşîd*, Tevziû'l-Mektebi'l-İslâmî, Beyrut h. 1403, c. 11, s. 250

hazinesinden bir yer olduğunu ve orada kullarından hazinelerin olduğunu gördüm.” diye cevap vermiştir.³¹³

İbn Atıyye’nin bahsettiği bir görüşe göre Saffât Sûresi 37/99. âyette geçen, Hz. İbrâhim’in “*Ben rabbime gidiyorum.*” ifadesi, daha ateşe atılmadan önce söylediği ifadelerdir ve Ankebût Sûresi 29/26. âyetteki gibi dünyevî olarak “hicret” anlamında kullanılmamaktadır. Yani Hz. İbrâhim bu ifade ile “Bu amelimle ben rabbime gidiyorum ve o, bana cennetin yolunu gösterecek” demek istemektedir. Katâde de bu görüştedir. İbn Atıyye’ye göre bu görüş âyetin siyâk-sıbâkına göre zayıftır. Çünkü âyetin devamında geçen “*O bana yol gösterecektir.*”³¹⁴ ifadesiyle mana uyumsuzluğu oluşmaktadır. Sonrasındaki âyette de Hz. İbrâhim: “*rabbim! Bana iyilerden olacak bir evlât ver!*”³¹⁵ diye dua etmektedir. Eğer bu ifade ateşe atılmadan önce olsaydı hemen sonrasında Hz. İbrâhim’in bu evlat isteme duasını yapması düşünülemezdi.³¹⁶

Müfessire göre ³¹⁷فَبَشِّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ (Bunun üzerine kendisine akıllı ve edepli bir erkek çocuğu olacağını müjdeledik.) âyetinde Hz. İbrâhim’e müjdelenen ve sonrasında “kurban” imtihanıyla sınanacak çocuğun Hz. İshak mı Hz. İsmâil mi olduğu ile ilgili iki görüş mevcuttur. Bazı âlimlere göre âyette müjdelenen ve daha sonraları kurban edilmesi istenen oğul İshak’tır. Bu görüştekiler arasında Abbâs b. Abdi’l-Mutallib, Ali b. Ebi Tâlib, Abdullah b. Abbâs, İbn Mes’ûd, Ka’b ve Ubeyde b. Amr’ı sayabiliriz. Bir görüşe göre kurban emri Şam’da; Ata ve Mukâtil’e göre Beytü’l-Makdis’te; diğer bir görüşe göre ise Hicaz’da meydana gelmiştir.

Âyette müjdesi verilen ve kurban edilmesinden bahsedilen oğlunun İsmâil olduğu görüşünü savunanlara gelince bunlar: Bir rivayete göre İbn Abbâs, İbn Amr, Şa’bi, Hasan, Mücâhid, Muaviye b. Ebi Süfyan ve Übey b. Ka’b’dır. Bunların delilleri de bir bedevinin Hz. Peygamber (s.a.s.)’e yönelik “Ey iki kurbanlığın oğlu!” sözüyle Hz. Peygamber’in (sav) “*Ben iki kurbanlığın (İsmâil ve Abdullah)*

³¹³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 4, s. 89.

³¹⁴ Saffât 37/99

³¹⁵ Saffât 37/100

³¹⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 4, s. 480.

³¹⁷ Saffât 37/101

oğluyum.” şeklindeki ifadeleridir.³¹⁸ Hadis kaynaklarına baktığımızda bu rivayetin sadece Aclûnî’nin *Keşfü’l-Hafâ*³¹⁹ adlı eserinde geçtiğini görmekteyiz. Kütübü’s-Sitte ve diğer hadis kaynaklarında bu rivayete rastlanmamaktadır. Buradaki rivayete göre bu ifade doğrudan Hz. Peygamber’e (sav) ait olmayıp bedevi bunu Peygamberimiz’in yüzüne söylemiş ve Peygamberimiz de bunu inkâr etmeyip ona tebessüm etmiştir. Bu rivayetin aynısının *el-Keşşaf*’ta da geçtiğini görmekteyiz.³²⁰ Bilindiği üzere Peygamberimiz’in soyu İshak’a değil İsmâil’e dayanmaktadır. Hz. Peygamber (sav)’in bu ifadeye itiraz etmeyip tebessüm ile karşılık vermesi bunu onayladığı şeklinde kabul edilmiştir.³²¹

Müellif Hz. İsmâil’in kurban edilmek istendiğini savunanlardan Übey b. Kab ile İbn Abbâs’ın bu konudaki düşüncelerine yer vermektedir. Muhammed b. Ka’b’ın Übey’den rivayet ettiğine göre âyetin zâhirinden anlaşılan, Allah (cc) önce Hz. İsmâil’i Hz. İbrâhim’e müjdelemekte ve daha sonra Hz. İbrâhim bu oğlunu kurban etmekle sınanmaktadır. Daha sonraki âyette ise İshak ile müjdelenmektedir.³²²

İbn Atıyye bu konuyla ilgili Taberî’nin anlattığı bir rivayete yer vermektedir. Ona göre İbn Abbâs şöyle demiştir: “Kurban edilmek istenen kişi İsmâil’dir. Yahudiler ise İshak olduğunu zannetmektedir. Bu görüşlerinde yalan söylemektedirler.” Yine Taberî’den rivayet edildiğine göre Yahudi iken İslâm’ı kabullenmiş birisi Ömer b. Abdülaziz’e şöyle demektedir: “Kurban edilmek istenen İsmâil’dir. Yahudiler de bunun böyle olduğunu bilmektedirler ancak Araplara olan hasetliklerinden dolayı bunu gizlemektedirler. Böylece sizin babanız için olan bu şerefî inkâr etmek istemektedirler.”³²³

İbn Atıyye’ye göre Hz. İbrâhim bıçağı İsmâil’in boynuna sürdüğünde bıçağın neden kesmediği ile ilgili ihtilaflar mevcuttur. Bir rivayete göre bir demir parçası önüne gelmekte ve bıçağın İsmâil’i kesmesini engellemektedir. İbn Atıyye, bu ve

³¹⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 4, s. 480.

³¹⁹ Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü’l-Hafâ*, el-Mektebetü’l-Asriyye, Mısır h. 1421, s. 226

³²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavamidi’t-Tenzil*, c. 4, s.56

³²¹ Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, s. 226, 227

³²² İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 4, s. 480, 481.

³²³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 4, s. 481.

buna benzer rivayetler çok olmasına rağmen sahîh olmadıklarından dolayı kısa kesip eserine almadığını ifade etmektedir.³²⁴

Müfessire göre âyette geçen Allah'ın Hz. İbrâhim'e yönelik³²⁵ *قَدْ صَدَّقْتَ الرُّيَا* (Tamam, rüyayı gerçekleştirmiş oldun.) ifadesi ya “Sadık bir rüya olduğuna kalbinle inanarak kabul ettin ve elinden geldiğince bu rüyayla amel ettin” anlamına ya da “İsmâil'i hiç çekinmeden kurban etme amelinle bu sadık rüyaya inandığını tasdik ettin ve rüyanın hakkını verdin” anlamına gelmektedir.³²⁶

Hiz. İbrâhim'e verilen koçun cennetten getirildiğı ile ilgili rivayetler de mevcuttur. İbn Atıyye'ye göre bu koç Hiz. İbrâhim'e teslim edildikten sonra Cemerât mevkiinde iken Hiz. İbrâhim onu elinden kaçırmıştır. İbrâhim, koçun peşinden koşarak taşlarla onu kovalamıştır. Böylece burada şeytan taşlama sünneti meydana gelmiştir.³²⁷

İbn Atıyye, Hiz. İbrâhim'in rüya kıssasıyla ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: Ehl-i Sünnet'e göre İbrâhim'in rüyasında oğlu İsmâil'i kurban etmesi ve uyanınca oğlu yerine koçu kurban etmesi olayında “azmedilen fiilin neshedildiğı” görüşü mevcuttur. Mutezile'ye göre ise neshin olabilmesi için fiilin vukû bulması gerekir. Bir görüşe göre ise fiil (kesme işlemi) gerçekleşmiş ve daha sonra Hiz. İsmail'in kafası vücuduna geri yapışmıştır. İbn Atıyye'ye göre bu görüş açık bir yalandır. Başka bir görüşe göre ise İbrâhim, rüyasında sadece bıçağın emaresini görmüş ve kesim işlemini tamamıyla yaptığını zannetmiştir. Uyanınca da sadece rüyasındaki işlemi yapmış ve nesih işlemi meydana gelmiştir.³²⁸

2.4.3.4. Babası İçin İstiğfâr Etmesi

Burada bu konuyla alakalı olarak Tevbe Sûresi 9/114, İbrâhim 14/41, Meryem 19/47 ve 48, Şuarâ 26/86, Mümtehine 60/4. âyetlerin İbn Atıyye tarafından nasıl yorumlandığını irdelemeye çalışacağız.

³²⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 482.

³²⁵ Saffât 37/105

³²⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 482.

³²⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 482.

³²⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 482.

Kur'ân-ı Kerim'de geçtiği üzere Hz. İbrâhim putperest olan babası için dua edip istiğfârda bulunma sözü vermiştir. Ancak bunun dinen uygun olup olmadığı ile ilgili çeşitli görüş ve ihtilaflar mevcuttur. Acaba Hz. İbrâhim gerçekten mümin olmayan babası için istiğfârda bulunmuş mudur? İstiğfârda bulunmuşsa da bunun mâhiyeti nedir?

İbn Atiyye'ye göre Tevbe Sûresi 9/114. âyette وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ (İbrâhim'in, babasının bağışlanması için yaptığı dua ise sırf ona verdiği bir sözden ötüriydü.) şeklinde geçtiği üzere Hz. İbrâhim'in babasına olan duası hiç şüphesiz sadece bir sözden (mev'ide) ötürü idi. Tefsirde yer verilen bir görüşe göre Hz. İbrâhim, babasına istiğfârda bulunacağına söz vermişti. Meryem Sûresi'ndeki سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا³²⁹ (rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim. Çünkü O, bana karşı çok lutufkârdır.) âyeti de bunu desteklemektedir. Diğer bir görüşe göre babası Hz. İbrâhim'e, "Ben müslüman olacağım." diye söz verdiği için Hz. İbrâhim de bu ümitle, babasının küfür üzerine öleceği ona vahyolunana dek onun için Allah (cc)'a dua etmiştir.³³⁰

Müfessir, bu konu ile ilgili olarak Said b. Cübeyr'den nakledilen bir rivayete yer vermektedir. Buna göre Hz. İbrâhim'in babasına duasıyla ilgili burada geçen tüm olaylar kıyâmet günü meydana gelecektir. Buna delil olarak gösterilen bir rivayete geçtiğine göre kıyâmet günü İbrâhim babasıyla karşılaşacak ve onu tanıyacak, o anda "rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim."³³¹ şeklinde sözünü hatırlayacak ve ona "Bugün senin için dua etmeyeceğim, gel benim korumam altına gir." şeklinde bir ifade kullancaktır. Babası da onun koruması altına girecek, beraberce Sırat Köprüsü'ne kadar yürüyeceklerdir. Buraya geldiklerinde babasının onun çirkin bir sırtlana dönüştüğünü görecektir. Bunu gören İbrâhim, babasıyla olan tüm bağlarını koparacaktır. Bu rivayetin benzerlerini Taberî, İbn Ebî Hatim (ö.h 327) ve Yahya b. Selâm'ın (ö.h. 200) tefsirlerinde de görmek mümkündür.³³² Ancak hadis

³²⁹ Meryem 19/48.

³³⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 91.

³³¹ Meryem 19/47.

³³² Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vîli Âyi-l-Kur'ân*, c. 14, s. 521; Yahya b. Selâm b. Ebî Sa'lebe, *Tefsiru Yahya b. Selâm*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1425, c. 2, s. 509; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Razî İbn Ebî Hatem, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Âzîm*, Mektebetü Nezar Mustafa Albaz, Suudi Arabistan h. 1419, c. 8, s. 2782.

kaynaklarında bu rivayete rastlanmamaktadır. İbn Atiyye, “istiğfarın” ahiretle ilişkilendirilmesinin zayıf bir görüş olduğu kanaatindedir.³³³

İbn Atiyye’ye göre âyette geçen “*rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim.*” ifadesinin anlamı, “Seni hidâyete erdirmesi için Allah (cc)’a dua edeceğim ve umulur ki eğer iman edersen seni affedecek.” şeklinde düşünülmesi, “Hz. İbrâhim’in Allah’ın kâfirleri affetmeyeceğini bilmediği” şeklinde te’vil edilmesinden daha uygundur. Hz. İbrâhim’in, kâfirlerin Allah (cc) tarafından affedilmeyeceği vahyini alan ilk peygamber olduğu görüşü de makuldür. Çünkü bu gibi bilgilerin öğrenilmesi ancak vahiy yoluyla gerçekleşebilmektedir. İbrâhim ile babası arasında geçen bu diyalog muhtemelen vahiyden önce gerçekleşmiştir.³³⁴

İbn Atiyye, âyette Hz. İbrâhim’in duası olarak geçen رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ (rabbimiz! Hesap kurulacağı gün beni, anamı, babamı ve müminleri bağışla!) ifadesi ile ilgili birkaç görüş aktarmaktadır. Bir görüşe göre Hz. İbrâhim daha babasının iman edeceğinden ümidini kesmeden ve babasının Allah düşmanı olacağının tam olarak belli olmadığı bir zamanda bu duayı yapmıştır. Bu duada anne ve babasının ikisini de kastetmiştir. Bu görüşe göre annesi iman etmiştir. Başka bir görüşe göre Hz. İbrâhim, burada Hz. Âdem ve Hz. Nûh’u kastetmiştir.³³⁶

Müfessir, وَلِوَالِدَيَّ ifadesinde kıraat farklılıklarına bağlı olarak âyetin manasının değişimi ile ilgili bir kıraata yer vermektedir. Buna göre Zührî ve İbrâhim en-Neha’î bu kelimeyi وَلَوْلَدَيَّ (her iki oğlum) şeklinde okumuşlardır. Asım el-Cahderî bu kıraati reddetmektedir. Sebep olarak da Ubey b. Ka’b’in وَلِأَبَوَيَّ (anne-babamı) şeklindeki kıraatini göstermektedir.³³⁷

Allah (cc), Mümtehin Sûresi 60/4. âyetin başında فَكَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ (İbrâhim’de ve ona uyanlarda size güzel bir örneklik vardır.) ifadesiyle Hz. İbrâhim’in örnek olabilecek vasıflarını saydıktan sonra إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ (Ancak İbrâhim’in, babasına "Hiç şüphelen olmasın bağışlanman için dua edeceğim.) şeklindeki istisna edatıyla Hz. İbrâhim’in bir fiilini hariç tutmaktadır. İbn Atiyye bu

³³³ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 91.

³³⁴ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 235.

³³⁵ İbrâhim 14/41.

³³⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 343.

³³⁷ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 343.

durum ile ilgili Mücâhid, Katâde ve Ata el-Horasanî'nin görüşünü aktarmaktadır. Bu görüşe göre burada geçen istisnâ ile şöyle bir mana kastedilmektedir: “Kuşkusuz İbrâhim ve ona inanıp da onunla beraber olanlarda sizin için güzel örnekler mevcuttur.” Hz. İbrâhim'in babası için “*Bağışlanman için mutlaka dua edeceğim*” ifadesi ise İbrâhim'e has ve onun bu konuda bir illete dayanarak yaptığı bir duadır. Dolayısıyla bu duada Hz. İbrâhim mazûrdur ve bu yaptığı amel insanlar için bir örnek teşkil etmemektedir.”³³⁸

İbn Atıyye'ye göre buradaki istisnânın, İbrâhim'in babasıyla bağlarını kopardığına ve babasının yaptığı kötü amellerden uzak olduğuna işaret olması da muhtemeldir. Yani sanki İbrâhim babasına: “Ben ancak ve sadece sana dua edebilirim. Bunun hâricinde senin için yapabileceğim hiçbir şey yoktur ve aramızda da bu duadan başka hiçbir bağ da yoktur.” şeklinde bir ifadeyi kast etmiştir.³³⁹

2.4.4. Hz. Yûsuf Kıssası

Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Yûsuf kıssası, “ahsenü'l-kasas” (kıssaların en güzeli) tabiriyle, hiçbir peygamber kıssasına nasip olmayan bir şekilde isimlendirilmiştir. Allah (cc) bu tabiri kullanarak bütün dikkatlerimizi bu kıssaya çevirmemizi istemektedir. Zemahşeri'ye göre bu kıssanın “ahsenü'l-kasas” tabiriyle isimlendirmesi “en bedî yolla ve en harika üslûpla” anlatılması sebebiyledir. Yine ona göre Hz. Yûsuf kıssası, tarihte yaşamış geçmiş milletlerin kitaplarında da anlatılmaktadır ancak anlatılış tarzı, kelime seçimi, belagat, akıcılık ve üslûp bakımından Kur'ân-ı Kerim'dekine yaklaşımları dahi asla mümkün değildir.³⁴⁰

Kuran'da diğer peygamber kıssalarının her biri bir bütün olarak değil de bölümler halinde farklı sûrelerde anlatıldığı halde Hz. Yûsuf kıssasının tamamı tek bir sûrede ve ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Tevrat ve Kur'ân-ı Kerim'deki anlatım arasında büyük ölçüde benzerlik bulunmaktadır.³⁴¹

Yûsuf kıssasında öne çıkan ve hakkında bazı farklı görüşler bulunan meseleler şöyledir:

³³⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 5, s. 295.

³³⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 5, s. 295.

³⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamidi't-Tenzil*, c. 2, s. 441.

³⁴¹ Ömer Faruk Harman, “Yûsuf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, c. 44, s. 1-5.

2.4.4.1. Rüyası ve Kuyuya Atılışı

Bu bölümde İbn Atıyye'nin Yûsuf Sûresi 12/4-13. âyetleriyle ilgili yorumlarını ele almaya çalışacağız.

a) Yûsuf Sûresi 12/4 ve 5. Âyetler

إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ (4)
قَالَ يَا بُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُءْيَاكَ عَلَى إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ (5)

(Bir gün Yûsuf, babasına demişti ki: “Babacığım! Ben rüyamda on bir yıldızla güneşi ve ayı gördüm; onları bana secde ederken gördüm.” Babası, “Yavrucuğum” dedi, “Rüyayı sakın kardeşlerine anlatma, sonra sana tuzak kurarlar! Çünkü şeytan insana apaçık bir düşmandır.”)

Müfessire göre Hz. Yûsuf'un kardeşleri, besledikleri bu kin ve düşmanlıklarından da anlaşılabileceği üzere peygamber değildirler. Hâlbuki Taberî'nin İbn Zeyd'ten naklettiğine göre, Yûsuf'un kardeşleri bu kötü fiilleri işlediklerinde de peygamber idiler. İbn Atıyye bu rivayeti ve görüşü kesinkes reddetmektedir. Ona göre “ismet” sıfatıyla muttasıf peygamberlerin dünyevî haset ve düşmanlık yapmaları, anne-babalarının emirlerine muhalif hareketlerde bulunmaları ve kasten bir müminin katline soyunmaları mümkün değildir.³⁴²

b) Yûsuf Sûresi 12/6. Âyet

وَكَذَلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلَىٰ آلِ يَعْقُوبَ كَمَا أَتَمَّهَا عَلَىٰ أَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلُ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (6)

(Anlaşılan böylece rabbın seni seçecek, sana rüyada görülenlerin yorumunu öğretecek ve daha önce ataların İbrâhim ve İshak'a nimetini tamamladığı gibi sana ve Ya'kûb soyuna da nimetini tamamlayacaktır. Kuşkusuz rabbın çok iyi bilendir, hikmet sahibidir.)

İbn Atıyye âyette geçen “te’vili’l-ehâdis”in ne olduğu ile ilgili birkaç görüşten bahsetmektedir. Mücâhid ve Süddî'ye göre bu ifade “rüya tabirleri” manasındadır. Hasan'a göre ise “Yûsuf'un, olayların sonuçlarını bilmesidir.” Diğer bir görüşe göre ise genel olarak “gaybî hadiselerin önceden bilinmesidir.” İbn Atıyye'ye göre âyette

³⁴² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 220.

geçen “nimet”ten kasıt “nübüvvet” ve onunla ilişkili tüm ihsânlardır. Bunlar: Yûsuf’un “zindandan kurtuluşu, masûmiyeti, sahip olacağı tüm mülkler vb.”dir.³⁴³

d) Yûsuf Sûresi 12/9 ve 10. Âyetler

أَقْتُلُوا يُوسُفَ أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ (9) قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَالْقَوْهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ (10)

(Yûsuf’u öldürün veya onu (uzak) bir yere atın ki babanızın teveccühü yalnız size kalsın! Ondan sonra da (tövbe ederek) iyi kimseler olursunuz! Onlardan biri, “Yûsuf’u öldürmeyin, eğer mutlaka yapacaksanız, onu (kör) kuyunun dibine bırakın. Nasıl olsa gelip geçen kervanlardan biri onu bulup alır” dedi.)

Müfessir, Yûsuf’u kuyuya atma fikrinin sahibinin kim olduğu ile ilgili bir kaç görüşten bahsetmektedir. Katâde ve İbn İshak’a göre bu fikir, “Rubil” adındaki en yaşlılarına aittir. Mücâhid’e göre “Şemûn” adındaki en cesur olanları tarafından bu fikir ortaya atılmaktadır. Diğer bir görüşe göre ise en hâlimleri olan “Yahuza” bu görüşün sahibidir.³⁴⁴

e) Yûsuf Sûresi 12/11, 12 ve 13. Âyetler

قَالُوا يَا أَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَى يُوسُفَ وَإِنَّا لَهُ لَنَاصِحُونَ (11) أَرْسِلْهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعْ وَيَلْعَبَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ (12) قَالَ إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ وَأَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ (13)

(Dediler ki: "Ey babamız! Niçin Yûsuf hakkında bize güvenmiyorsun? Oysa biz onun iyiliğini isteyen kimseleriz. Yarın onu bizimle beraber (kıra) gönder de bol bol yesin içsin, oynasın; onu mutlaka koruruz." Babaları, "Doğrusu onu götürmeniz beni endişelendiriyor; farkında olmadığınız bir sırada onu kurt yer diye korkuyorum" dedi.)

İbn Atiyye’ye göre âyetten de anlaşılacağı üzere Hz. Yakûb; diğer çocuklarının, üvey kardeşleri Hz. Yûsuf ile ilgili kötü niyetler beslediklerini bilmektedir. Çocukları da babalarının onlara güvenmediklerini sezmekte ve onu ikna etmek için “Yûsuf’la oyunlar oynayıp eğlendireceklerini ve beraberce piknik yapacaklarını söylemektedirler.” Müfessir, âyette geçen يرتع kelimesi ile ilgili bir kaç görüşe yer vermektedir. Ebû Amr ve Ebû Amir’e göre “verimli bir merada piknik

³⁴³ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 220, 221.

³⁴⁴ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 222.

yapmak” anlamındadır. Mücâhid’e göre “müraat (gözetmek, bekçilik yapmak)” anlamındadır. Yani “Birbirimizi gözetip kollarız.” demektedirler. İbn Kesir ve Nafi’ye göre bu kelime “develere çobanlık yapmak” anlamında kullanılmaktadır. İbn Zeyd’e göre ise “çobanlık ve mal bekçiliği tâlimi” manasına gelmektedir.³⁴⁵

Müfessire göre Hz. Yakûb’un diğer yırtıcı hayvanlar yerine özellikle “kurttan” bahsetmesinin sebebi, bu hayvanın o bölgede yaygın olarak bulunması ve Yûsuf’un yaşça küçük olması sebebiyle kendini bu hayvandan koruyamayacak bir durumda olmasıdır. Bir rivayete göre Hz. Yakûb rüyasında kurdun Hz. Yûsuf’a saldırdığını görmüştür. Bu yüzden özellikle bu hayvandan bahsetmiştir. İbn Atıyye’ye göre bu görüş zayıftır. Eğer böyle bir durum olsaydı mutlaka kurdun Yûsuf’a saldırması gerekirdi. Çünkü peygamberlerin rüyası vahiy niteliğindedir ve bu rüyanın meydana gelmesi gerekirdi.³⁴⁶

İbn Atıyye, bu konuyla ilgili Taberî’nin Süddî’den naklettiği bir rivayete yer vermektedir. Buna göre kardeşleri, Yûsuf’u alıp götürmüşler, çöle vardıklarında Yûsuf’a düşmanlıklarını gösterip onu dövmeye başlamışlardır. Her biri Yûsuf’u dövdüğünde, Yûsuf diğer kardeşinin yanına gidip ondan yardım istemiştir. Fakat bütün kardeşleri onu öldüresiye dövmüşlerdir. Bu sırada Yûsuf: “Ey babacığım, ey Yakûb! İma’nın oğulları senin oğluna neler yapıyorlar?” diye bağırıştır. Bunu duyan kardeşlerinden Yehuza “Onu öldürmeyeceğinize bana söz vermiştiniz.” demiş, sonra onu alıp kuyuya atmaya götürmüşlerdir. Yûsuf’un ellerini bağlayıp gömleğini çıkarmışlar, o da “Gömleğimi bana verin, kuyuda giyeceğim.” demiş, kardeşleri ise “Git güneş, ay ve yıldızlara dua et ki kuyuda sana arkadaşlık etsinler.” demişlerdir. Daha sonra onu kuyuya bırakmışlardır. İçlerinden bazıları Yûsuf’un üzerine taş atmaya yeltenince Yehuza onlara engel olmuş ve fırsat buldukça ona yiyecekler atmıştır.³⁴⁷

Müfessirin aktardığı bir görüşe göre Yûsuf’un atıldığı bu kuyu Beytü’l-Makdis’in yakınındadır. Yûsuf kuyuya atıldığında kuyunun içinde su yoktur. İnsanların su içmek maksadıyla kuyuya gelmelerini sağlamak için sonradan Allah’ın

³⁴⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 3, s. 223, 224.

³⁴⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 3, s. 224.

³⁴⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 3, s. 225.

emriyle kuyuda su kaynamıştır. Diğer bir görüşe göre ise Yûsuf kuyuya atıldığında kuyuda onu boğabilecek miktarda su mevcuttur. Kuyunun dibinden bir taş yükselerek Yûsuf'un üstünde durmasını sağlamış ve boğulmasını önlemiştir. Rivâyete göre oradan geçmekte olan bedevî bir topluluk Yûsuf'u kuyudan çıkarıp götürmüştür.³⁴⁸

2.4.4.2. Züleyhâ ile İmtihanı

Hız. Yûsuf kardeşleriyle olan imtihanından sonra bu sefer Azîz'in eşi olan Züleyhâ ile çok zor bir imtihana tabi tutulmuştur. Örnek teşkil edebilecek şekilde bu zor imtihandan da yüzünün akıyla çıkmıştır.

İbn Atıyye'nin bu konudaki görüş ve düşüncelerini anlayabilmek için Yûsuf Sûresi 12/23-29. âyetlerinin tefsirine göz atalım.

a) Yûsuf Sûresi 12/23 ve 24. Âyetleri

وَرَاوَدْنَاهُ الْيَتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (23) وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ كَذَلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ (24)

(Evinde bulunduğu kadın, onunla ilişkiye girmek istedi. Kapıları iyice kapattı ve "haydi gel!" dedi. O da "Hâşâ, Allah'a sığınırım! Zira kocan benim velînimetimdir, bana iyilik edip evini açtı. Gerçek şu ki zalimler iflah olmaz!" dedi. Kadın onu kesinlikle arzulamıştı; eğer rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadını arzuları. İşte biz, kötülük ve fuhşu ondan uzaklaştırmak için böyle yaptık. Şüphesiz o ihlâslı kullarımızdandı.)

İbn Atıyye'ye göre âyette geçen "râvede" kelimesi, "çarşı-pazarda kibarca bir şeyi istemek" anlamındadır. Bu kelimenin ekser kullanımı kadın-erkek arasında "kur yapma" anlamındadır.³⁴⁹

Müfessire göre âyetin devamında Hz. Yûsuf'un إِنَّهُ رَبِّي (O benim sahibimdir.) ifadesindeki zamir "Allah'a" racidir. Hz. Yûsuf'un sahibi olan "Azîz'e" dönük olması da muhtemeldir. Yani "Bana en güzel şekilde ikram eden sahibim olan Azîz'e hıyanette bulunmam bana yakışmaz." demek istemektedir. Mücâhid, Süddî ve İbn

³⁴⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 223.

³⁴⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 223.

İshak da bu görüştedir. İbn Atıyye'ye göre şüphesiz Hz. Yûsuf'un mecazî sahibi olan Azîz'in ihsânına sadık kalarak bu ifadeyi kullanması çok üstün bir davranıştır. Gerçek sahibi olan rabbinin hakkına riâyet etmesi ise çok daha evladır.³⁵⁰

İbn Atıyye, bazı müfessirlerin, “Hz. Yûsuf'un, çirkin teklifi sadece معاذ الله (Allah korusun!) diyerek yumuşak bir üslûpla reddetmesi ve bunun yanlış olduğunu Züleyha'ya kibarca ifade etmesi sebebiyle Allah da onun imtihanını zorlaştırmış ve malum sıkıntılar başına gelmiştir” şeklindeki ifadelerine yer vermektedir. Bunlara göre Hz. Yûsuf sert bir şekilde لا حول ولا قوة الا بالله deyip bu münasebetsiz teklifi reddetseydi bu meşakkatli imtihan belki de başına gelmeyecekti.³⁵¹

Müfessire göre âyette هَمَّ (arzuladı, niyetlendi) ifadesi hem Züleyhâ hem de Yûsuf için kullanılmaktadır. Kuşkusuz Züleyhâ, âyette geçtiği üzere tartışmasız bir şekilde Hz. Yûsuf'u arzulamıştı. Acaba Hz. Yûsuf da âyette aynı fiil kipiyle kullanıldığı üzere bu anlama gelebilecek şekilde Züleyhâ'yı arzulamış mıydı? Taberî'nin bir rivayetine göre Hz. Yûsuf da aynı şekilde Züleyhâ'yı arzulamıştı. İbn Atıyye, nebi olan Hz. Yûsuf'un (her ne kadar nebilik makamına yakışmasa da) nefsinin vesvesesine uyarak böyle arzuyu hissetmesinin hikmeti ile ilgili değişik görüşlerin mevcut olduğunu ifade etmektedir. Bir görüşe göre Allah (cc), Hz. Yûsuf'u bu şekilde sınavarak ona, günahlara karşı kendi başına kifâyetinin olmadığını ve Allah'ın inâyeti ve lütfu olmadan masiyâta karşı mukâvemetinin imkânsızlığını göstermek istemektedir. Diğer bir görüşe göre bunun hikmeti, Yûsuf'un başından geçen bu olayın günahkâr insanlar için bir numune ve ümit olmasıdır. Yani Hz. Yûsuf gibi bir nebinin bile başından bu olay geçmişse, diğer insanların da bu gibi durumlarla karşılaşması gâyet olağandır. İbn Abbâs ve seleften bir cemaate göre ise Hz. Yûsuf, Züleyhâ'nın bu uygunsuz teklifini Allah'ın (cc) inâyeti olmasaydı nerdeyse kabul edecekti.³⁵²

Müfessir, Hz. Yûsuf için de kullanılan هَمَّ fiilinden maksadın ne olduğu ile ilgili değişik görüşlerin olduğunu ifade etmektedir. Bir fırkaya göre beşerin kalbine gayri ihtiyârî ve insanın elinde olmadan gelen düşünceler (hatarât) kast edilmektedir. Hz.

³⁵⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 233.

³⁵¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 233.

³⁵² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 233, 234.

Yûsuf, bu düşünceler aklına gelir gelmez hemen bunları kafasından silmiş ve sınırı aşmamıştır. Bir hadiste de geçtiği üzere “*Kim bir günaha niyetlenirse ve bu günahı işlemezse on sevap kazanır.*”³⁵³ kâidesi gereğince Hz. Yûsuf da bu sınıfa girmiştir.

Bir başka fırkaya göre هَمَّ fiili “Onu dövmeye niyetlendi” anlamındadır. İbn Atıyye’ye göre bu görüş zayıftır. Ona göre Hz. Yûsuf’un başına bu olay geldiğinde onun peygamber olduğu ile ilgili görüşler sahîh değildir ve bu konuda herhangi bir rivayet de mevcut değildir. Bu olay başına geldiğinde Hz. Yûsuf’a sadece ilim ve hikmet verilmiştir. Böyle bir kişi için amele dökmeksizin kötü bir fiili içinden geçirmesinde bir sakınca yoktur. İbn Atıyye’ye göre Hz. Yûsuf’un başına bu olay geldiğinde nebi olsaydı dahi “amele dökülmeyen ve insanın elinde olmayan anlık kalbi düşünceler” onun hakkında câiz olurdu. Hz. Yûsuf’un kemerini ve elbisesini soyması veya bu çirkin amele yeltenmesi gibi nübüvvet divanında olan birisinin, sefihlerin amelleriyle tavsîf edildiği rivayetler kesinlikle sahîh değildir. Çünkü nübüvvet makamı, ismet sıfatıyla mücehhezdir.³⁵⁴

İbn Atıyye’ye göre هَمَّ fiili iki anlama gelmektedir. Birincisi, anlık olarak gayri ihtiyârî insanın aklından geçen ve sadece amel edildiğinde günah sayılan fikir ve tahayyüllerdir. Bunlar nebiler de dâhil her insana câiz olan düşüncelerdir. Nitekim bir hadiste “*Allah (cc), amel edilmediği ve konuşulmadığı sürece ümmetimin nefsinde geçen düşünceleri bağışlamıştır*”³⁵⁵ diye geçmektedir. İkincisi, ihtiyârî olarak ve nefsî telezzüzle beraber insanın aklından geçen çirkin hayallerdir. Bunlar câiz olmamakla beraber nebiler için muhâl olan fikriyâtlardır. Ancak bu tür amelsiz hayallerin günah büyüklüğünün ameller kadar olmadığı aşîkârdır. Kur’ân-ı Kerim’de “*Muhakkak bazı zanlar günahıdır.*”³⁵⁶ şeklinde geçtiği gibi ve icmâ olarak kabul edilen görüşe göre masiyâtın hayal edilmesiyle beraber telezzüz duyarak bu hayali idame ettirmek câiz değildir.³⁵⁷

³⁵³ Buhârî, *Sahîhü’l-Buhârî*, c. 8, s. 103; Müslim, Ebû’l-Hasan Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî en-Neysaburî, *Sahîh-i Müslim*, Darû İhyai’l-Kütübî’l-Arabiyye, Kahire ty, c. 1, s. 118; Tirmizî, *Süneni’t-Tirmizî*, c. 5, s. 115.

³⁵⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 3, s. 234.

³⁵⁵ Buhârî, *Sahîhü’l-Buhârî*, c. 8, s. 135; Müslim, *Sahîh-i Müslim*, c. 1, s. 118; Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, c. 2, s. 264; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünen-i İbn Mâce*, Darû İhyai’l-Kütübî’l-Arabiyye, Halep ty, c. 1, s. 658

³⁵⁶ Hucurât 49/12.

³⁵⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 3, s. 234.

Âyette geçtiği üzere Hz. Yûsuf, “burhânı” görünce teklif edilen bu çirkin ameli reddetmiştir. İbn Atiyye, bu burhanın ne olduğu ile ilgili çeşitli ihtilaflardan bahsetmektedir.³⁵⁸ Bunlardan öne çıkanları şöyledir:

1) Bir ses duyarak: Burada hangi sesi duyduğu ile ilgili de ihtilaflar mevcuttur. Bir görüşe göre Cebrâil ona, “Ey Yûsuf! Peygamber divanında oturuyorsun ama sefihlerin amelini yapıyorsun?” diye seslenmiştir. Başka bir görüşe göre babası Yakûb ona, “Ey Yûsuf! Günaha girme, eğer isyan edersen tüyleri dökülen kuş gibi yere düşersin.” diye seslenmiştir.³⁵⁹

2) Bir yazı görerek: Bir görüşe göre duvarda, başka bir görüşe göre Züleyhâ'nın gözlerinde, diğer bir görüşe göre ise yer altından çıkan cesetsiz bir elin avucunda yazılı bir yazıyı görmüştür. Hz. Yûsuf'un gördüğü bu yazıda neler yazıldığı ile ilgili de ihtilaflar mevcuttur. Bir görüşe göre Ra'd Sûresi 13/33. âyette geçen “*Herkesi hak ettiğine göre yönetip gözeten Allah, hiç başkalarigibi olur mu?*” âyeti, başka bir görüşe göre ise İsrâ Sûresi 17/32. âyette geçen “*Zinaya yaklaşmayın! Çünkü o hayâsızlıktır, çok kötü bir yoldur.*”³⁶⁰ ifadesi yazılıdır.³⁶¹

3) Babası Hz. Yakûb'u görerek: Bu görüşe göre Hz. Yakûb görünüp, başparmağını veya dudağını ısırarak bu fiili yapmaması konusunda onu uyarmaktadır.³⁶²

4) Cebrâil hızlıca Hz. Yûsuf'a yetişmiş ve şehveti parmaklarından dışarı çıkarmıştır. İbn Atiyye'ye göre bu görüş zayıftır.³⁶³

5) Hz. Yûsuf'un günahlara karşılık Allah'ın azabını ve tehditlerini düşünmesidir.³⁶⁴

Müfessire göre Arap kelâmında “burhân”, kesinlik ve inanmayı gerektiren şey anlamındadır. Kat'î bir haber veya nazarî bir kıyas ile mutlak bir şekilde inanılması gereken kanıtlardır.³⁶⁵

³⁵⁸ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 234.

³⁵⁹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 234.

³⁶⁰ İsrâ 17/32.

³⁶¹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 234.

³⁶² İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 234.

³⁶³ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 234.

³⁶⁴ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 234, 235.

b) Yûsuf Sûresi 12/25, 26 ve 27. Âyetler

وَاسْتَبَقَا الْبَابَ وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ وَأَلْفَيَا سَيِّدَهَا لَدَا الْبَابِ قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلَّا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (25) قَالَ هِيَ رَاوَدْتَنِي عَنْ نَفْسِي وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ فَصَدَقَتْ وَهُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ (26) وَإِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ فَكَذَبَتْ وَهُوَ مِنَ الصَّادِقِينَ (27)

(İkisi de kapıya doğru koştular. Kadın onun gömleğini arkadan yakalayıp yırttı. Kapının yanında kocası ile karşılaştılar. Kadın kocasına dedi ki: “Senin ailene kötülük etmek isteyenin cezası, zindana atılmaktan veya elem verici bir işkenceden başka ne olabilir?” Yûsuf, “Asıl kendisi benimle ilişkiye girmek istedi” dedi. Kadının akrabasından biri şöyle bilirkişilik yaptı: “Eğer gömleği önden yırtılmışsa, kadın doğru söylemiştir; bu ise yalancılardandır. Eğer gömleği arkadan yırtılmışsa, kadın yalan söylemiştir; bu doğru söyleyenlerdendir.”)

İbn Atiyye âyeti şöyle tefsir etmektedir: Yûsuf, çirkin davetten sonra kurtulmak için kapıya doğru kaçmış, Züleyhâ da kendi nefsinin isteklerini Yûsuf’a yaptırmak ve kaçmasını engellemek için onun arkasından koşmuştur. Kur’ân-ı Kerim bu ifadeyi اسْتَبَقَا (yarıştılar) fiiliyle anlatmaktadır. Züleyhâ, Yûsuf’un gömleğinin arka-üst tarafından tutup çekince gömlek, yakasının arka kısmından aşağısına kadar yırtılmıştır. Müfessire göre âyette geçen قَدَّتْ fiili “yırtmak, kesmek” anlamındadır. Genelde uzunlamasına “yırtılma” meydana geldiğinde bu fiil kullanılır. Burada Yûsuf’un gömleğinin boylamasına yırtıldığı anlaşılmaktadır.³⁶⁶

İbn Atiyye; Zeyd b. Sabit ve Mücâhid’e göre âyette geçen “Züleyhâ’nın seyyidi” ifadesinden maksat onun eşi olduğunu belirtmektedir. Süddî’ye göre kapının yanında Azîz ve Züleyhâ’nın akrabalarından bir erkek ile karşılaşmışlardır. Olay ortaya çıkınca Züleyhâ korkudan suçu Hz. Yûsuf’a atmış ve âyette geçtiği üzere “onun cezasının hapis veya şiddetli bir azap olduğunu” söylemiştir. Nevf eş-Şami’ye göre Hz. Yûsuf önce başlarından geçen olayı açıklamamış, ancak Züleyhâ, Hz. Yûsuf’u suçlayınca o da durumun tam tersi olduğunu beyân etmek zorunda kalmıştır.³⁶⁷

³⁶⁵ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 235.

³⁶⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 235.

³⁶⁷ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 235, 236.

İbn Atıyye, âyette geçen şahidin kim olduğu ile ilgili ihtilaflardan bahsetmektedir. Süddî'ye göre gömleğin önden veya arkadan yırtılmasıyla ilgili şahitlik eden kişinin Züleyhâ'nın amcasının oğlu olduğu rivayet edilmektedir. İbn Abbâs'a göre ise Melik'in özel adamlarından birisidir. Mücâhid, Ebû Hüreyre, İbn Cübeyr, Hilal b. Yesaf, Dahhâk ve İbn Abbâs'tan ise şahitlik edenin beşikteki bir çocuk olduğu rivayet edilmektedir.³⁶⁸

İbn Atıyye'ye göre *Sahîhü'l-Buhârî*'de de geçen bir hadis, şahitlik edenin beşikteki bir çocuk olduğu savını zayıflatmaktadır. Bu hadis şöyledir: “Beşikte üç çocuk hariç hiç kimse konuşmamıştır. Bunlar İsâ b. Meryem, Sahib-i Cüreyc ve İbn Sevda ki annesi zâlim ve fâcir bir adam gibi olmasını temenni etmektedir.”³⁶⁹ Bu hadiste, Hz. Yûsuf için şahitlik ettiği iddia edilen çocuktan bahsedilmemektedir. Müfessire göre zaten eğer beşikte olan bir çocuk Hz. Yûsuf için böyle bir şehâdetle bulunmuş olsaydı “gömleğinin nereden yırtıldığı ile ilgili bir delile” ihtiyaç da kalmazdı. Taberî'nin İbn Abbâs'a dayandırdığı başka bir rivayete göre beşikte konuşan çocuk sayısı Hz. Yûsuf'a şahitlik eden çocukla beraber dört kişidir.³⁷⁰ İbn Atıyye bu görüşlerin zayıf olduğunu iddia etmektedir. Ona göre çocuk, şehâdet ehlinden biri olarak tavsîf edilemez. Burada anlaşıldığı kadarıyla İbn Atıyye, âyette geçen “اهلها” ifadesinin anlamını “şehâdet ehlinden” şeklinde te'vil etmektedir. Diğer saydığımız âlimler ise bu ifadedeki zamiri Züleyhâ'ya dönük olarak yorumlamaktadırlar. Yani “Züleyhâ'nın ehlinden” şeklinde bir mana çıkarmaktadırlar.³⁷¹

c) Yûsuf Sûresi 12/28 ve 29. Âyetler

فَلَمَّا رَا قَمِيصَهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ قَالَ إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ (28) يُّوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا وَاسْتَغْفِرِي لِذَنْبِكِ إِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخَاطِئِينَ (29)

(Aziz, Yûsuf'un gömleğinin arkadan yırtılmış olduğunu görünce dedi ki: “Anlaşıyor ki bu iş, siz kadınların tuzağıdır. Sizin tuzağınız gerçekten yamandır. Yûsuf! Sen bunu olmamış say! Hanım! Sen de günahının affını dile; çünkü sen günahkârlardan oldun!”)

³⁶⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 236.

³⁶⁹ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, c. 4, s. 165.

³⁷⁰ Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vîli Âyi-l-Kur'ân*, c. 16, s. 54

³⁷¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 236.

İbn Atiyye, âyette geçen “*Anlaşıyor ki bu iş, siz kadınların tuzağıdır. Sizin tuzağınız gerçekten yamandır.*” ifadesini kimin söylediği ile ilgili ihtilaflardan bahsetmektedir. Taberî’ye göre Azîz tarafından, başka bir görüşe göre ise şâhit tarafından söylenmiştir. Aynı şekilde diğer âyette geçen *يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا* ifadesini kimin söylediği ile ilgili de ihtilaflar mevcuttur. İbn Abbâs’a göre Azîz’in yanındaki şâhit tarafından söylenmiştir. Hz. Yûsuf’a “Yûsuf, bu olayı kimseye söyleme!” ve sonra Züleyhâ’ya dönerek “Sen de seyidin olan kocandan özür dile!” demiştir. İbn Atiyye’ye göre âyette *الْخَاطِئَاتِ* yerine *الْخَاطِئِينَ* ifadesinin “Züleyhâ” için kullanılmasını sebebi, daha şümûllu mana içermesidir.³⁷²

2.4.4.3. Hz. Yûsuf’un Zindan Arkadaşından Yardım İstemesi

Bu konuyla alakalı olarak Yûsuf Sûresi 12/42. âyetin İbn Atiyye tarafından yapılan tefsirini inceleyeceğiz.

وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ فَأَنْسِيَهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ

(*Onlardan, kurtulacağına inandığı kişiye, “Efendinin yanında benden bahset” dedi. Fakat şeytan ona, efendisine Yûsuf’tan söz etmeyi unutturdu. Dolayısıyla Yûsuf birkaç sene daha zindanda kaldı.*)

Hz. Yûsuf zindandaki iki arkadaşının rüyalarını tabir etmiştir. Zindandan kurtulacak olana “*Efendinin yanında benden bahset.*” demiştir. İbn Atiyye’ye göre Hz. Yûsuf, tekrar melikin yanına gideceğini öğrenen sakîden, melikin yanında kendisinden bahsetmesini istemesi iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi, Hz. Yûsuf bir peygamberdi; tebliğini yapabilmesi, ilim ve marifetini yayabilmesi için tanınması gerekmektedir. Bunun için sakînin kendisinden bahsetmesini istemiştir. İkincisi, bilindiği üzere Hz. Yûsuf bir iftiraya uğramış ve haksız yere zindana atılmıştı. Bu haksızlığın giderilmesi ve melikin bu durumdan haberdar olması için sakîden bunu istemiştir. Hz. Yûsuf bu iki durumdan birisini veya ikisini de murat etmiş olabilir.³⁷³

Müfessire göre âyette geçen *انْسَاء*’daki zamirle kimin kastedildiği hakkında da iki görüş mevcuttur: Birincine göre bu zamirle Hz. Yûsuf kastedilmektedir. Yani Hz. Yûsuf, zindandaki malûm zor durumuna dair şekvasını Allah’a (cc) yapmayı

³⁷² İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 236.

³⁷³ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 247.

“unutarak” O’nun yerine fani bir mahlûka arz etmiştir. Rivâyete göre Cebrâil bunun üzerine yanına gelip ona itapta bulunmuştur. Bu yüzden hapis müddeti uzamıştır. Başka bir rivayete göre Allah (cc) ona: “Ey Yûsuf! Benden başkasını mı vekil edindin? Ben de senin hapis müddetini artıracam.” şeklinde vahyetmiştir.³⁷⁴

İkinci görüşe göre bu zamirle “sakî” kastedilmektedir. Yani sakî, melikin yanında Hz. Yûsuf’tan bahsetmeyi “unuttu” denmiştir. Bu görüşe göre ise ربه kelimesi ile “melik” kastedilmektedir.³⁷⁵

2.4.5. Hz. Mûsâ Kıssası

Bilindiği gibi Kur’ân-ı Kerim’de en çok bahsedilen peygamber Hz. Mûsâ’dır. Yaklaşık otuz dört sûrede ve 136 yerde ondan bahsedilmektedir.³⁷⁶ Hz. Mûsâ’nın doğumu ve suya bırakılması, saraya intikali, Mısır’dan kaçarak Medyen’e gitmesi ve orada salih biriyle tanışıp kızıyla evlenmesi, peygamber olarak seçilişi, tekrar Mısır’a gitmesi, Firavun’la mücadelesi, İsrâiloğulları’nı Firavun’un zulmünden kurtarması, Sînâ Dağı’na çıkıp orada ilâhî emirleri alması, İsrâiloğulları’yla yaşadığı olaylar vb. birçok konu Kur’ân-ı Kerîm’de ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.

Mûsâ kıssasının İbn Atıyye tarafından nasıl ele alınıp tefsir edildiği konumuz açısından önem arz etmektedir. Yine burada da en çok ihtilafa konu olmuş bazı bölümleri seçerek İbn Atıyye’nin bu konulardaki görüş ve düşüncelerini tespite çalışacağız.

2.4.5.1. Doğumu ve Suya Bırakılması

Bu konu ile ilgili Tâhâ ve Kasas sûrelerinin konumuzla alakalı bazı âyetlerinin tefsirini ele almaya çalışacağız.

a) Tâhâ Sûresi 20/37-39 Âyetler

وَلَقَدْ مَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً أُخْرَىٰ (37) إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ (38) أَنْ اقْذِفِيهِ فِي التَّابُوتِ فَاقْذِفِيهِ فِي الْيَمِّ فَأُلْقِهِ
الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ لِّي وَعَدُوٌّ لَّهُ وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِّنِّي وَلِتُصْنَعَ عَلَىٰ عَيْنِي (39)
(Zaten sana bir kere daha lutfufla bulunmuştuk. Hani annene şunu vahyetmiştik: Onu sandığa koy ve ırmağa bırak; böylece ırmak onu kıyıya çıkarsın ve benim de

³⁷⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 247.

³⁷⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 247.

³⁷⁶ Harman, “Yûsuf”, c. 31, s. 207-213.

düşmanım, onun da düşmanı olan biri onu alsın. (Ey Mûsâ!) Senin üzerine kendimden bir sevgi bıraktım ki (sevilesin), nezâretim altında büyütülüp yetiştirilesin.)

b) Kasas Sûresi 28/4. Âyet

إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَجَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعًا يَسْتَضِعُّ طَائِفَةً مِنْهُمْ يُدَّبِحُ أَبْنَاءَهُمْ وَيَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ (4)

(Kuşkusuz ülkesinde Firavun ululuk taslamış, (ayırımcılık yaparak) halkını da gruplara ayırmıştı. Gruplardan birini, erkek çocuklarını kıyımdan geçirip kızlarını sağ bırakarak güçsüz düşürmek istiyordu. Hiç kuşkusuz o huzur ve güveni bozanlardandı.)

İbn Atiyye'ye göre Allah (cc) ile Hz. Mûsâ arasında geçen konuşmada ona şöyle buyurmaktadır: “Ey Mûsâ! Daha önce yaptığın duaya mukabil göğsünü ferahlattığımız, işini kolaylaştırdığımız ve dilindeki düğümü çözerek konuşmanı anlaşılır kıldığımız gibi, bir kere daha sana minnette (ihsânda) bulunduk.” Burada Allah (cc), Hz. Mûsâ'ya yönelik minnet ve ihsânlarını zikrederek onun bunları hem hatırlamasını sağlamakta hem de peygamberlik görevinde aşkını, şevkini ve basiretini arttırmaktadır.³⁷⁷

Müfessir, Hz. Mûsâ'nın başından geçen olaylar ile ilgili şu rivayete yer vermiştir: Firavun'un hükümdarlığının yıkılması, İsrâiloğulları'na mensup bir erkek çocuğun elinden olacağı kâhinler tarafından ona anlatılmıştır. Bunun üzerine Firavun, İsrâiloğulları'ndan doğan bütün erkek çocuklarının öldürülmesini emretmiştir. Hz. Mûsâ ise öldürülme senesinde doğunca annesi, Firavun'un onu öldürmesinden korkmuş ve bu sebepten dolayı bir süre Hz. Mûsâ'nın doğduğunu gizlemiştir. Belki de öldürülmesini engellemek için çareler düşünürken Allah (cc), ona neler yapması gerektiği ile ilgili Kur'ân-ı Kerim'de geçtiği üzere vahyetmiştir.³⁷⁸

İbn Atiyye'ye göre âyette geçen “Sana muhabbetimden verdim.” ifadesindeki “muhabbet” ilgili birkaç görüş mevcuttur.³⁷⁹

³⁷⁷ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 43.

³⁷⁸ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 43 ve 276.

³⁷⁹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 44.

1) Bir görüşe göre Allah (cc), bununla Âsiye'nin Hz. Mûsâ'ya olan muhabbetini kastetmektedir. Bu görüşe göre Allah (cc) Hz. Mûsâ'ya, "Sana muhabbetimden vererek Âsiye'nin seni sevmesini sağladım ve böylece senin öldürülmeni engelledim." demek istemektedir.

2) Diğer bir görüşe göre Allah'ın (cc) bu "muhabbetle" kastettiği, yeryüzünde seçkin kullarına verdiği ve insanlar tarafından "Makbul görülme ve sevilme" lütfudur. Kuşkusuz Hz. Mûsâ da bundan bolca nasiplenmiştir.

3) Başka bir görüşe göre Allah (cc) Hz. Mûsâ'ya öyle bir güzellik nasip etmiştir ki ona bakan herkes hayran kalmıştır.

4) Bir fırkaya göre ise Allah (cc) ona göz güzelliği nasip etmiştir.

İbn Atıyye'ye göre bu son iki görüş zayıftır. Ona göre tercihe şayan olan görüş, ikinci görüştür. Yani âyetteki muhabbet, Allah'ın seçkin kullarına ihsân ettiği "makbûliyet" hasletidir.³⁸⁰

c) Kasas Sûresi 28/7. Âyeti

وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خَفَتْ عَلَيْهِ فَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكَ وَجَاعِلُوهُ
مِنَ الْمُرْسَلِينَ

(Mûsâ'nın annesine, "Onu emzir, başına bir şey gelmesinden endişe ettiğinde onu nehre bırak. Korkup kaygılanma. Biz onu sana geri döndüreceğiz ve onu peygamberlerden biri yapacağız" diye vahyettik.)

Müfessir, Hz. Mûsâ'nın annesine yapılan vahyin keyfiyeti ile ilgili değişik görüşlerin olduğunu ifade etmektedir. Bir görüşe göre bir melek tarafından Hz. Mûsâ'nın annesine haber verilmiştir. Bu görüşü ileri sürenlere göre Hz. Mûsâ'nın annesi nebi değildi ve meleklerle vahyin gerçekleşebilmesi için de annesinin peygamber olmasına da gerek yoktur. Onlara göre buna benzer örnekler ve rivayetler İslâm literatüründe mevcuttur. Mesela meşhur kel, abraş (ala hastalığı) ve kör hadisi³⁸¹ ve diğer rivayetlerde geçen meleklerin nebi olmayan insanlarla olan konuşmalarını buna örnek olarak sayabiliriz. Meleklerle vahyin geldiğini savunan bazı

³⁸⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 44.

³⁸¹ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, c. 4, s. 171; Müslim, *Sahîh-i Müslim*, c. 4, s. 2275; İbn Hibbân, *Sahîh-i İbn Hibbân*, c. 14, s. 86

âlimlere göre ise Hz. Mûsâ'nın annesine gelen bu vahiy ile onun nebi olduğu tezi savunulmaktadır. Başka bir görüşe göre bu vahiy, uykuda rüya görmeyle gerçekleşmektedir. İbn Atıyye âlimlerin çoğunluğuna göre Hz. Mûsâ'nın annesinin nebi olmadığını ifade etmektedir.³⁸²

Katâde'nin de aralarında bulunduğu diğer bir görüşe göre ise bu, Allah'ın "arı" ve benzerlerine yaptığı vahiy gibi bu da bir "vahy-i ilhâmî"dir.³⁸³ Bu görüşe göre Allah (cc) Hz. Mûsâ'nın annesine ilhâm ederek onu bir sandığa koymasını emretmiştir. Bunun üzerine annesi Hz. Mûsâ'yı yatağında uyur halde iken bir sandığa koyup Nil nehrinin sularına bırakmıştır.³⁸⁴

d) Kasas Sûresi 8 ve 9. Âyetler

فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا إِنَّ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ (8) وَقَالَتْ امْرِأَتُ فِرْعَوْنَ قُرْتُ عَيْنٍ لِي وَلَئِكَ لَا تَقْتُلُونَهُ عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ (9)

(Böyle de oldu. Firavun ailesi onu bulup aldı. Ama sonunda o kendileri için bir düşman ve tasa sebebi olacaktı. Şüphesiz Firavun, Hâmân ve askerleri yanlış yoldalardı. Firavun'un karısı, "O, senin ve benim göz aydınlığımız, muradımız olsun! Onu öldürmeyin, belki bize faydası dokunur veya onu evlât ediniz" demişti. Onlar işin farkında değillerdi.)

Müfessire göre Firavun'un eşi Âsiye, civarlarından geçen ve su ihtiyaçlarını karşıladıkları kanalda bir sandığın yüzdüğünü görünce hemen hizmetçilerine bu sandığın sudan çıkarılmasını emretmiştir. Sudan çıkarılan bu sandığı açtıklarında içinde bir bebeğin olduğunu görünce çok sevinmiş ve şefkat duyguları kabarmıştır. Âsiye, bu durumu Firavun'a bildirmiş ve aklından geçen evlat edinme fikrini onunla paylaşmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in ifadesiyle Âsiye ona: "O, senin ve benim göz aydınlığımız, muradımız olsun!"³⁸⁵ demiştir. Âsiye bu fikrini açıklayınca Firavun: "Benim için mi? Hayır!" karşılığını vermiştir. Bir hadis rivayetine göre Hz. Peygamber (sav), "Eğer Firavun "Evet" karşılığını verseydi, Mûsâ'ya iman edecekti ve o, onun için de "göz aydınlığı" olacaktı." demiştir. Firavun, çok istemese de eşini

³⁸² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 43 ve 276.

³⁸³ Nahl 16/68

³⁸⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 276.

³⁸⁵ Kasas 28/9

kıramayıp bu teklifi kabul etmiştir. Daha sonra Hz. Mûsâ'yı emzirmek için hangi kadını getirdilerse hiçbirini emmemiştir.³⁸⁶

İbn Atıyye, Hz. Mûsâ'nın annesi ile Mısır melikesi Âsiye arasında geçen olayları âyetler ışığında ve bazı rivayetlerden faydalanarak detaylı bir şekilde anlatmaktadır.

İbn Atıyye'nin yer verdiği rivayetlere göre Hz. Mûsâ, Allah'ın lütfu sayesinde, sütten kesilinceye dek öz annesiyle beraber yaşamıştır. İsrâiloğulları bu emzirme sayesinde büyük bir şeref kazanmışlardır. Hz. Mûsâ, İsrâiloğulları'na mensup olduğunu bilmekte ancak bunu Firavun ve adamlarına sezdirmemeye çalışmaktaydı. İsrâiloğulları'nın belli başlı kimseleri de onun kendilerinden olduğunu bilmekteydiler. Hz. Mûsâ, İsrâiloğulları'na her zaman yardımcı olmakta, sorunlarını çözmekte ve onları korumaya çalışmaktaydı.³⁸⁷

2.4.5.2. Hz. Mûsâ'daki Konuşma Güçlüğü

Hz. Mûsâ'da konuşma güçlüğü'nün var olup olmadığı, varsa keyfiyeti hakkında âlimler arasında ihtilaflar mevcuttur. Bilindiği üzere tebliğ ile muvazzaf bir peygamberin yani işi-gücü insanlara bir şeyler anlatmak olan birinde konuşma güçlüğü'nün varlığı bazı sorunları gündeme getirmektedir. İbn Atıyye de bazı âyetlerin tefsirinde bu mesele üzerinde durmuştur. Bu husustaki bazı âyetler şöyledir:

Tâhâ Sûresi 20/25-31:

قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي (25) وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي (26) وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي (27) يَفْقَهُوا قَوْلِي (28) وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي (29) هَارُونَ أَخِي (30) اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي (31)

(Mûsâ "rabbim!" dedi, "Kalbime genişlik ver. İşimi bana kolaylaştır. Dilimden düşümü çöz ki sözümü iyi anlasınlar. Yakınlarımdan birini bana yardımcı ver. Kardeşim Hârûn'u. Onunla gücümü pekiştir.)

Zuhruf Sûresi 43/52:

³⁸⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 43, 276, 227, 278.

³⁸⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 44.

أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَلَا يَكَادُ يُبِينُ

(Ayrıca ben bu değersiz, neredeyse söylediğini anlatmaktan âciz adamdan daha iyi değil miyim?)

İbn Atıyye, Mûsâ'nın konuşma sorunuyla ilgili olarak birçok tefsirde geçen bir rivayete yer vermektedir. Buna göre bir gün Hz. Mûsâ, Firavun'un sakalını çekerek bir miktar koparmıştır. Buna çok sinirlenen Firavun, onu evlat edinme fikrine karşı çıkmıştır. Âsiye onun daha çok küçük olup ne yaptığını bilmediğini Firavun'a inandırmaya çalışmıştır.³⁸⁸ Düşükleri bu anlaşmazlığı halletmek için Hz. Mûsâ'yı sınamaya karar vermişlerdir. Buna göre bir tepsiye konulan yakut ve kor bir ateş Hz. Mûsâ'nın önüne getirilecektir. Eğer Hz. Mûsâ yakutu eline alırsa akıllı olduğu anlaşılıp öldürülecektir. Şâyet ateşi eline alırsa, kendisinin henüz doğru ve yanlış ayırt edemeyecek yaşta olduğu açığa çıkacaktır. Nitekim Mûsâ da Allah'ın izniyle ateşi eline alıp ağzına götürmüş ve bu dilini yakmıştır. Bu yüzden dilinde ukde (düğüm) meydana gelmiş ve Allah'a dua edip iyileşinceye kadar da konuşmada zorluk yaşamıştır.³⁸⁹

İbn Atıyye'ye göre Allah (cc) Hz. Mûsâ'ya Tur dağında Firavun'a gitmesi için emrettiği zaman o, bunun bir risâlet (peygamberlik) olduğunu ve bunun ne kadar zor, meşakkatli ve ağır bir görev olduğunu bilmekteydi. Bu yüzden Hz. Mûsâ, Allah'tan öncelikle bu tebliği yapabilmesi için hem maddî hem de manevî destek istemiştir. Manevî (psikolojik) destek olarak “Göğsüme genişlik ver” demiş ve bu manevi desteğin yanında “Dilimdeki düğümü çöz ki anlaşılabilirim, işimi kolaylaştır, kardeşim Hz. Hârûn'la beni destekle.” gibi dualarla Allah'tan (cc) maddî sayılabilecek isteklerde de bulunmuştur. Allah (cc) da bu tüm isteklerinin hatta daha fazlalarının Mûsâ'ya verildiğini beyan etmektedir.³⁹⁰

Hz. Mûsâ “anlaşılabilir kadar” dilindeki düğümün çözülmesi için Allah (cc)'a dua etmiştir. İbn Atıyye'ye göre bu duayla beraber dilindeki düğümün tamamen geçtiğini düşünebileceğimiz gibi anlaşılmaya yetecek kadar dilindeki bu ukdenin çözüldüğünü yani düğümünden az bir miktar eser kaldığını da düşünmek

³⁸⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 42.

³⁸⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 42.

³⁹⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 42, 43.

câizdir. Müfessire göre âyette geçen Firavun'un Hz. Mûsâ için “*neredeyse söylediğini anlatmaktan âciz adam*” ifadesi de bu ikinci görüşü desteklemektedir. Yine müfessire göre eğer Hz. Mûsâ'nın yaptığı dua neticesinde dilindeki düğümün tamamen geçtiği görüşünü kabul edersek, âyette geçen Firavun'un bu alaycı ifadesiyle Hz. Mûsâ'nın dilindeki eski ukdesinin kastedildiğini kabul etmek gerekmektedir.³⁹¹

2.4.5.3. Hz. Mûsâ'nın Bir Adamı Öldürmesi

Kuşkusuz bir Peygamber'in başına gelebilecek en zor imtihanlardan birisi anlık bir öfke sâikiyle birisinin ölümüne sebep olmaktır. Hz. Mûsâ da olaydan hemen sonra yaptığı yanlışın farkına vararak tevbe etmiştir.

Konuyla alakalı olarak Kasas 28/15-17. Âyetlerde şu ifadeler geçmektedir:

وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينٍ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَهَذَا مِنْ عَدُوِّهِ فَاسْتَعَاثَ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ فَوَكَرَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ (15) قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي فَغَفَرَ لَهُ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (16) قَالَ رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ (17)

(Mûsâ, ahalisinin farkedemeyeceği bir vakitte şehre girdi. Orada, biri kendi halkından, diğeri düşman taraftan olan iki adamın birbirleriyle kavga ettiğini gördü. Kendi halkından olan kişi, düşman taraftan olana karşı ondan yardım istedi. Bunun üzerine Mûsâ ötekine bir yumruk vurup ölümüne sebep oldu; sonra şöyle dedi: “Bu şeytanın işidir; o gerçekten ayartıcı ve apaçık bir düşman! rabbim! Doğrusu kendime zulmettim; beni bağışla!” Allah da onu bağışladı. Çünkü O, gerçekten çok bağışlayıcı ve çok esirgeyicidir. Mûsâ, “rabbim! Bana lutfettiğin nimetler hakkı için suçlulara asla arka çıkmayacağım” dedi.)

İbn Atiyye burada Süddî'den yapılan bir rivayete yer vermektedir. Ona göre Hz. Mûsâ, Kiptî'yi öldürme hadisesinden önce Firavun'un himayesinde yaşamıştır. Hatta Mısır halkı tarafından da Mûsâ b. Firavun diye çağrılmıştır. Firavun ve kavmi ile arası bozulan Hz. Mûsâ, onlardan uzunca bir süre uzaklaşarak hicret etmiştir. Birkaç yıl Mısır'dan uzak kaldıktan sonra insanlar bu durumu unutmuştur. Bir gün Firavun, bineğine binerek Mısır şehirlerinden Menf adındaki şehre yolculuk yapmış,

³⁹¹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 42, 59..

bunu duyan Hz. Mûsâ da kılık değiştirerek gizlice bu şehre gitmeye karar vermiştir. Hz. Mûsâ, tutuklanmaktan korktuğu için insanların genelde evlerine çekilip dinlendiği bir gaflet zamanı olan kaylûle vaktinde şehre varmıştır.³⁹²

Hz. Mûsâ'nın adam öldürme hadisesi ile ilgili olarak tefsirde yer verilen rivayete göre Hz. Mûsâ, Menf ya da başka bir görüşe göre Mısır şehrine girdikten sonra orada iki kişinin kavga ettiğini görmüştür. Bunlardan biri kendi kabilesi olan İsrâiloğulları'ndan, diğeri ise Kiptîlerden bir kişidir. İsrâiloğulları'ndan olan şahıs düşmanına karşı Hz. Mûsâ'dan yardım talep edince Hz. Mûsâ, Kiptî olan şahsa tokat veya yumruk atmıştır. Hz. Mûsâ, her ne kadar Kiptî'yi öldürme gayesiyle bu tokadı atmamış olsa bile bununla beraber Kiptî'nin eceli muvafakat etmiştir. Kiptî'nin ölmesiyle beraber Hz. Mûsâ çok üzülmüş ve pişman olmuştur. Olayın üzüntüsüyle Allah'a ilticâ ederek istiğfârda bulunmuştur. Allah (cc), yaptığı hatadan dönerek istiğfârda bulunmasından dolayı Hz. Mûsâ'yı affetmiştir. İbn Atıyye'ye göre Hz. Mûsâ her ne kadar Allah (cc) tarafından affedildiğini bilse de o, kendi nefsinin yaptığı bu hatadan dolayı asla affetmemiştir.³⁹³

Taberî'ye göre Hz. Mûsâ âyette geçen رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ ifadesiyle Allah'ın nimeti üzerine yemin etmektedir. İbn Atıyye'ye göre âyetin devamında kasemin cevabı olarak kabul edilen ifadenin لَنْ edatıyla gelmiş olması cümlemin "kasem cümlesi" olmasını zayıflatmaktadır. Taberî, cümlemin "kasem cümlesi" olduğuna delil olarak bir kıraatte (Abdullah'ın kıraatinde) âyetin فَلا تَجْعَلْنِي ظَهِيرًا şeklinde olmasını ileri sürmektedir.³⁹⁴

İbn Atıyye'ye göre Mûsâ'nın âyette geçen "Suçlulara asla arka çıkmayacağım." ifadesini bazı âlimler sadece "mücrimin cürmüne yardım" şeklinde tevیل etmektedirler. Yani herhangi bir zâlimin zulmüne yardım etmek dışında geri kalan diğer hizmetlerinin yapılmasında beis olmadığını ifade etmektedirler.³⁹⁵

³⁹² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 280.

³⁹³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 280, 281.

³⁹⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 281.

³⁹⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 281.

2.4.5.4. Nübüvvetle Görevlendirme Anı ve Şekli

Bu konuyla alakalı olarak Tâhâ Sûresi 20/9-13. âyetlerinin İbn Atıyye tarafından yapılan tefsirini ele alacağız.

وَهَلْ أَتَيْكَ حَدِيثُ مُوسَى (9) إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجْدُ عَلَى النَّارِ هُدًى (10) فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ يَا مُوسَى (11) إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى (12) وَأَنَا اخْتَرْتُكَ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَى (13)

(Mûsâ ile ilgili bilgi sana erişti mi? Hani o bir ateş görmüş ve ailesine şöyle demişti: “Siz bekleyin, (şu uzakta) bir ateş bulunduğunu farkettim; belki ondan size bir kor parçası getiririm veya ateşin başında bir kılavuz bulurum.” Onun yanına geldiğinde kendisine “ey Mûsâ!” diye seslenildi. “İyi bil ki ben, evet yalnız ben senin rabbinim; artık pabuçlarını çıkar, çünkü şu anda kutsal vadide, Tuvâ’dasın. Ben seni seçtim, şimdi vahyedilecek olana kulak ver.)

İbn Atıyye'ye göre âyetin başındaki istifhâm edatı, bahsedilecek konuya dikkati ve merakı çekmek için kullanılmaktadır. Sorulan soruya herhangi bir cevabın aranması amaçlanmamaktadır.³⁹⁶ Müfessir, bu âyetlerin tefsirine başlamadan önce olayın öncesine de yer vererek kıssanın bir bütün halinde anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bilindiği gibi Hz. Mûsâ, Kiptî'yi öldürdükten sonra Mısır'dan kaçmış ve uzunca bir süre Medyen'de yaşamını sürdürmüştür. Hz. Şuayb Peygamber'in kızıyla evlenen Hz. Mûsâ, şart koşulan süreyi tamamlayarak şehirden ayrılmaya karar verince tekrar Mısır'a doğru hicret etmek için eşiyle beraber yola çıkmıştır. Uzunca bir süre Medyen'de kaldığı için Mısır'da işlediği cinâyetin belki de unutulmuş olabileceğini ümit etmiştir.³⁹⁷

Müfessire göre Hz. Mûsâ'nın yaşadığı zamanda namusuna düşkün olan erkekler aileleriyle bir yere gitmeleri gerektiğinde genelde gündüz yerine geceleri yolculuğa çıkmayı tercih etmektedirler. Hz. Mûsâ da ailesiyle beraber gece vakti Mısır'a gitmek için bu şekilde yola koyulurlar. Rivâyete göre karanlık, yağmurlu ve soğuk bir gecede yolculuk yaparlarken hâsıl olan su ihtiyaçları için arama yapan Mûsâ ve ailesi yolda kaybolur. Bu hengâmede Hz. Mûsâ bir yerde ateş görünce

³⁹⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 38.

³⁹⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 38.

ailesine “Burada kalın, bir ateş gördüm, belki size oradan bir haber yahut ısınmanız için bir ateş getiririm” der. Ateşin yanına giden Mûsâ, olgun ve yeşil bir ağaç parçasına tutuşturulmuş ateşi görür. Mûsâ ateşe yaklaşıncâ, ateş yürüyerek ondan uzaklaşır ve geriye dönüp ateşten uzaklaşıncâ ateşin onu takip ettiğini fark eder. Bu durumu gören Mûsâ, bunun Allah (cc) tarafından meydana getirilen harikulade olaylardan bir olay olduğuna kanaat getirir.³⁹⁸

İbn Atıyye’ye göre cumhur ve hak olan görüşe göre Hz. Mûsâ’nın başından geçen bu olayın tamamı bu gecede meydana gelmiştir. Yine ona göre Nakkâş’ın İbn Abbâs’tan rivayet ettiğine göre yaşanan bu olayın bir senede meydana geldiği ve Mûsâ’nın ailesinin de bu süre zarfında orada onu beklediği ile ilgili rivayetler zayıftır ve gerçekte bir ilgisi yoktur.³⁹⁹

Müfessire göre âyette geçen اُنْسْتُ kelimesi “sezmek, hissetmek” manalarına gelmektedir. Bazı müfessirlere göre ateşin ancak gözlerle görülebileceğine istinaden bu kelime “görmek” anlamında tefsir edilmektedir. Ancak اُنْسْ (sezdi) kelimesi رَاى (gördü) kelimesinden daha kapsamlı bir mana içermektedir. قَبَسْ kelimesi başında veya sapında ateş tutturulmuş tahta parçası manasındadır. Hz. Mûsâ, الهدى kelimesi ile “Umulur ki gideceğimiz yol için bir rehber, mürşit veya bir delil bulurum” demekte ve gerçekten mutlak anlamda bir “yol göstericiye” rast gelmektedir.⁴⁰⁰

İbn Atıyye’ye göre burada Mûsâ’yla beraber ailesinin başından geçen meşakkatler ile tebliğde karşılaştığı zorluklar ve insanların inkârlarının kıssada zikredilmesinin sebebi, Hz. Muhammed (sav) için bir teselli ve temsiliyet teşkil etmesidir.⁴⁰¹

Müfessire göre Allah’ın Hz. Mûsâ’dan ayakkabılarını çıkarmasını istemesinin sebebi hakkında müfessirler ihtilafa düşmüşlerdir. Bir fırkaya göre ayakkabılar eşek derisinden yapılmış olduğundan Allah (cc) bu necâseti çıkarmasını ondan istemektedir. Başka bir görüşe göre ise ayakkabılar inek derisinden yapılmış olmasına rağmen bunların çıkarılması istenerek Hz. Mûsâ’nın ayaklarının mukaddes olan bu vadinin toprağıyla temas etmesi ve bereketinden istifade etmesi istenmiştir.

³⁹⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 38.

³⁹⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 38.

⁴⁰⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 38.

⁴⁰¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 38.

İbn Atıyye'ye göre bu iki görüşten daha makûl ve daha layık olan görüş ise şöyledir: Allah (cc), çok azîm bir hâlette olan Hz. Mûsâ'nın içinde bulunduğu bu durumda tevazu göstermesini istemektedir. Örf ve adetlere göre de insanın bir melikin huzuruna çıktığı zaman ayakkabılarını çıkarması tevazu gereğidir. Sanki Hz. Mûsâ'ya da bu sebeple ayakkabılarının çıkarılması emredilmiştir. Müfessire göre burada Hz. Mûsâ'nın ayakkabılarının meyyit bir hayvana ait olup olmaması bir önem teşkil etmemektedir.⁴⁰²

İbn Atıyye'ye göre âyette geçen “المُقَدَّس” kelimesi “mutahhar” (temiz, temizlenmiş) manasına gelmektedir. طَوَّى kelimesinin manası ile ilgili ihtilaflar mevcuttur. Bunları şöyle sıralayabiliriz:⁴⁰³

1) Bir fırkaya göre “ikişer ikişer” manasındadır. Yani âyetteki ifade, “İkişer ikişer takdis edilmiş (temizlenmiş) vadidesin” manasına gelmektedir.

2) Diğer bir görüşe göre “yolu katetmek” anlamındadır. “Mukaddes vadiyi katettin” denmiştir.

3) Âsım, İbn Amr, Hamza ve Kisaî tenvinle (ismi mekân) okumuşlardı ve bir mekân ismi olarak kabul etmişler.

İbn Atıyye'nin babasından duyduğuna göre Ebü'l-Fadl b. Cevherî şöyle demiştir: Mûsâ'ya فاستمع (kulak ver, dinle!) dendiğinde Mûsâ bir taşın üzerinde durup bir taşa da dayanarak sağ elini sol elinin üstüne koymuş ve çenesini de göğsüne dayayarak pür dikkat dinlemiştir.⁴⁰⁴

2.4.5.5. Hz. Mûsâ'ya Verilen Mûcizeler

Kur'ân-ı Kerim'in birçok yerinde Hz. Mûsâ'ya verilen mûcizeler veya başından geçen olağanüstü olaylar hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Bu mûcizelerin en meşhurları kuşkusuz “yılana dönüşen asâsı” ve “yed-i beyza” mûcizeleridir. Kur'ân-ı Kerim'de de açık bir şekilde anlatılan bu iki mûcize

⁴⁰² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 38.

⁴⁰³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 38.

⁴⁰⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 38.

hâricinde iki yerde de “dokuz âyet”ten bahsedilmektedir.⁴⁰⁵ İbn Atiyye’ye göre bu dokuz âyetin ne olduğu ile ilgili birçok ihtilaf mevcuttur.

Biz de bu bölümde özellikle Hz. Mûsâ’ya verilen bu “dokuz âyet” ile ilgili İbn Atiyye’nin tefsir ettiği Neml Sûresi 10-12, İsrâ Sûresi 101 ve 102 ile A’râf Sûresi 133. âyetlerini inceleyeceğiz.

a) Neml Sûresi 27/10-12. Âyetler

وَلَقَدْ عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسَى لَا تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ
(10) إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلْ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ فَإِنِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ (11) وَأَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخَرُّجْ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ
سُوءٍ فِي تِسْعِ آيَاتٍ إِلَى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ (12)

(Asânı yere at! Mûsâ atıp da onu yılan gibi kıvıldanır görünce arkasına bakmadan dönüp kaçtı. (Allah buyurdu ki:) “Ey Mûsâ! Korkma, benim huzurunda peygamberler korkmaz; Ancak haksızlığa sapan korkar; o da işlediği bir kötülük yerine bir iyilik ederse bilsin ki ben çok bağışlayıcıyım, çok merhametliyim. Şimdi elini koynuna sok da kusursuz bembeyaz olarak çıksın. Dokuz mucize ile Firavun ve kavmine git. Çünkü onlar yoldan çıkmış bir kavim oldular.”)

Hz. Mûsâ, Allah’ın emriyle asâsını yere attığında asâ yılana dönüşmüş ve elini cebine koyup çıkardığında da eli de bembeyaz hale gelmiştir. İbn Atiyye’ye göre burada Allah (cc) gerektiğinde tebliğine yardımcı olsun diye adeta Hz. Mûsâ’ya alıştırma yaptırarak bu mucizelerin yapılışını ona öğretmiştir.

Müfessire göre âyette geçen جَانٌّ kelimesi “yılanlar” anlamındadır. Kendilerini gizledikleri için bu ismi almışlardır.⁴⁰⁶ Müfessire göre burada asânın bütün aslî ve ârizî sıfatları değişerek canlı bir yılana dönüşme mucizesi gerçekleşmiştir.⁴⁰⁷

b) İsrâ Sûresi 17/101 ve A’raf Sûresi 7/133. Âyetler

وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَمَسَّ بِتَيْبَاتٍ إِسْرَءِيلَ إِذْ جَاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا مُوسَى مَسْحُورًا
(101)

⁴⁰⁵ İsrâ 17/101, Neml 27/12.

⁴⁰⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 251.

⁴⁰⁷ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 251.

(Andolsun biz Mûsâ'ya açık seçik dokuz âyet verdik. Haydi, İsrâiloğulları'na sor; Mûsâ onlara geldiğinde Firavun ona, “Ey Mûsâ” demişti, “Senin büyülenmiş olduğunu düşünüyorum!”)

فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالْدَّمَ آيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ (133) (Biz de açık seçik mûcizeler olmak üzere onların üzerine tûfan, çekirge, haşarat, kurbağalar ve kan gönderdik. Yine de büyüklük tasladılar ve günahkâr bir kavim olmakta direndiler.)

İbn Atiyye'ye göre “dokuz mûcize” hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Râvîler ve müfessirler bu dokuz âyet ile ilgili A'raf Sûresi 7/133. âyette geçen beş tanesi hakkında ittifâk etmişlerdir. Bunlar, tûfan, çekirge, haşerât, kurbağa ve kandır. Bu âyetlerin tafsilâtları ile ilgili şu görüşler mevcuttur:

İbn Atiyye'ye göre “tufan” kelimesi Araplar arasında daha çok “aşırı su ve şiddetli yağmur basması” için kullanılmaktadır. Âyette geçen tûfanın keyfiyeti ile ilgili birçok rivayet mevcuttur. İbn Abbâs, Mücâhid ve Dahhâk'a göre âyette bahsedilen “tûfan”, şiddetli yağmur sebebiyle Firavun ve kavminin sular altında kalarak evlerinin yıkılması ve zor durumda kalmalarını ifade etmektedir. Bir görüşe göre Nil sularının taşması sebebiyle sular altında kalmalarıdır.⁴⁰⁸

Burada geçen ikinci âyet ise “çekirge” istilasıdır. Rivâyete göre Firavun ve kavminin başına tûfan felaketi gelince her yer su altında kalmış ve ekinleri telef olmuştur. Bunun üzerine Hz. Mûsâ'ya gidip bu felaketin kalkması için Allah (cc)'a dua etmesini istemiş ve onları bu zor durumdan kurtardığı takdirde iman edeceklerine dair söz vermişler. Hz. Mûsâ başlarına gelen bu felaketin kalkması için Allah (cc)'a dua etmiştir. Böylece başlarına gelen bu felaket Allah'ın izniyle kalkmış ve toprakları çok güzel mahsuller vermiştir. Firavun ve kavmi zor durumdan kurtulunca tekrar yoldan çıkıp tuğyâna düşmüşlerdir. Bunun üzerine bu sefer başlarına “çekirge istilası” gelmiş ve çekirgeler, topraklarında yetişen bütün mahsullerini yemiştir. Çekirge istilasısı sebebiyle neredeyse Firavun ve kavmi helak olmak üzereyken Mûsâ'ya gelip Allah'a (cc) iman ettiklerini söylemiş ve bu cezanın

⁴⁰⁸ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 443, 444.

kalkması için tekrar Allah (cc)’a dua etmesini istemişler. Hz. Mûsâ Allah (cc)’a dua edince üzerlerindeki çekirge istilâsı da kaldırılmıştır.⁴⁰⁹

Firavun ve kavmi üzerlerindeki ceza kaldırılınca tekrar küfürlerine geri dönmüşler. Bu sefer de başlarına “haşerâtlar” musallât edilmiştir. Haşerâtların ne olduğu ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Pire, kene, buğday biti vb. olduğu ile ilgili rivayetler mevcuttur. Yine dayanılmaz bir hal alınca bu azabın kaldırılması için Hz. Mûsâ’dan dua etmesini istemişlerdir. Hz. Mûsâ tekrar Allah (cc)’a dua edince bu azap yine kaldırılmıştır.⁴¹⁰

Tûfan, çekirge ve haşarâttan sonra yine sözlerini tutmayan Firavun ve kavmi bu sefer de “kurbağa” istilâsı ve daha sonra içme sularından “kanların” akması gibi imtihanlarla baş başa kalmışlardır. Ne yazık ki hiçbir zaman sözlerinde durmamışlardır.⁴¹¹

İbn Atiyye’ye göre Firavun ve kavmine gösterilen diğer dört âyetin neler olduğu ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur:⁴¹²

a) İbn Abbâs’a göre elinin parlaması, dilindeki düğümün çözülmesi, asâsı ve denizdir.⁴¹³

b) Muhammed b. Ka’b el-Kurtubî’ye göre deniz, asâ, “tamsa” ve taşdır. Onun dediğine göre bir gün Ömer b. Abdülaziz bu konu hakkında ona soru sormuş ve o da bu mucizeleri saydığını söylemiştir. Ömer b. Abdülaziz, “Peki, “tamsa” nedir?” diye sorunca o da şöyle açıklamıştır: Tamsa, Firavun ve kavminin mallarının taşla dönüştürülmesidir. Ömer b. Abdulaziz yine sormuş: “Peki bu konu hakkında sadece bu bilgi mi var?” diye sorunca o da Abdulazîz b. Mervan’dan kalma ait ilginç bir haritanın getirilmesini emretmiştir. Bu haritanın içinden Firavun ve kavminin mallarından arta kalmış taşlaşmış ceviz, yumurta ve mercimeği çıkartmıştır.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 444.

⁴¹⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 444.

⁴¹¹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 444.

⁴¹² İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 488.

⁴¹³ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 488.

⁴¹⁴ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 488.

c) Dahhâk’a Mûsâ’nın asâsını iki kere yere atması, eli ve dilindeki düğümün çözülmesidir.⁴¹⁵

d) İkrime, Meterü’l Verak, Şa’bi’ye göre bunlar, âsâ, el, kıtlık ve tarım ürünlerinin azalmasıdır⁴¹⁶

e) İbn Abbâs’tan rivayet edilen başka bir görüşe göre bunlar, vadilerinde oluşan kıtlık, köylerinde tarım ürünlerinin azalması, eli ve aşasıdır.⁴¹⁷

f) Bir fırkaya göre dokuz âyetten kastedilen Tevrat’ta geçen emirler ve nehiyler ile ilgili âyetlerdir. Bu konuyla ilgili Safvân b. Asal’ın şöyle bir rivayeti mevcuttur: Bir gün Medine Yahudilerinden bir kısmı bu âyetlerin ne olduğu ile ilgili Hz. Muhammed (sav)’e soru sormuşlar, o da onlara şöyle cevap vermiştir: “Hiçbir şeyi Allah (cc)’a ortak koşturmak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, Allah’ın öldürülmesini haram kıldığı canı öldürmemek, günahsız birisini öldürülmesi için zâlim bir sultana götürmemek, sihir yapmamak, faiz yememek, masûm bir kadına iftira etmemek, cihat günü savaştan kaçmamak ve özellikle siz Yahudilerin cumartesi günü haddi aşmamanız.”⁴¹⁸

2.4.5.6. Buzağıya Tapanlara Verilen Ceza

Hz. Mûsâ ile ilgili âyetlerde geçen bir diğer ihtilaflı bir konu da buzağıya tapan İsrâiloğulları’na verilen ceza hadisesidir. Bu konu hakkında Bakara 2/54, A’râf 7/152 ve 153. âyetlerinin İbn Atıyye tarafından yapılan tefsirlerini ele alacağız.

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ (54)

(Mûsâ kavmine demişti ki: “Ey kavmim! Şüphesiz siz buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize zulmettiniz. Onun için yaratana tövbe edin de nefislerinizi öldürün. Öyle yapmanız yaratıcınızın katında sizin için daha iyidir; böylece Allah tövbenizi kabul etmiş olur. Çünkü acıyıp tövbeleri kabul eden ancak O’dur”.)

⁴¹⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 3, s. 488.

⁴¹⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 3, s. 488.

⁴¹⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 3, s. 488.

⁴¹⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 3, s. 488.

إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَبِيلَهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَذِلَّةٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُفْتَرِينَ (152) وَالَّذِينَ
عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِهَا وَأَمْنُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنَ بَعْدِهَا لَعَفُورٌ رَحِيمٌ (153)

(Allah buyurdu ki:) “Buzağıya tapanlar yok mu, işte onlara mutlaka rablerinden bir gazap ve dünya hayatında bir alçaklık erişecektir.” Biz iftiracıları böyle cezalandırırız. **Kötülükler yaptıktan sonra ardından tövbekâr olup da iman edenlere gelince, şüphesiz ki, o tövbe ve imandan sonra rabbın elbette bağışlayıcı ve esirgeyicidir.**)

İbn Atiyye, bu konuyla alakalı “روي، قيل” gibi ifadelerle birbirinden farklı ve kanaatimizce mesnetleri zayıf birçok İsrâîlî rivayete yorum yapmadan yer vermektedir. Bir rivayete göre Hz. Mûsâ, İsrâîloğulları’yla Mısır’dan çıktığında onlara, “Allah (cc) sizleri Firavun ve kavminden kurtarıp, onlardan borç aldığınız mücevher ve malları sizlere ganimet yapacak” demiştir. Daha sonra Hz. Mûsâ yine onlara “Allah (cc) sizler için içinde helaller, haramlar ve hidâyetin olduğu bir kitabı bana indirecektir” demiştir. Hz. Mûsâ ve İsrâîloğulları denizi geçtiklerinde onlar Hz. Mûsâ’dan, bahsettiği kitabın emirlerinin neler olduğu ile ilgili bilgi talep etmişlerdir.⁴¹⁹

Rivâyetin devamına göre Hz. Mûsâ, Allah’ın vadettiği bu kitabı getirmek için Allah’ın emriyle Sînâ Dağı’na çıkmıştır. Mûsâ kırk gece orada kalacağını kavmine haber vermiş ve İsrâîloğulları, Hz. Mûsâ’ya verdikleri sözü tutmayıp onu sadece yirmi gece bekleyebilmişlerdir. Yirmi geceyle birlikte yirmi gündüzü de saymışlar ve toplamını da kendilerince “kırk gece” kabul etmişlerdir. Böylece daha kırk gecenin dolmasını beklemeden Hz. Mûsâ’ya verdikleri sözü bozmuşlardır.⁴²⁰

İbn Atiyye bu konuda İsrâîlî olma ihtimali yüksek olan birçok rivayete tefsirinde yer vermektedir. Biz burada fazla ayrıntıya girmeden sadece konumuzla alakalı bazı rivayetler ile iktifa edeceğiz.

Tefsirde yer verilen ve âyette de bir kısmı geçen rivayete göre İsrâîloğulları Hz. Mûsâ ile beraber denizi geçtikten sonra putlara tapan bir kavmin yanından geçerken Hz. Mûsâ’ya: “Ey Mûsâ! Onlara ait tanrılar gibi, sen de bizim için bir

⁴¹⁹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 143

⁴²⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c.1, s. 143.

*tanrı yap*⁴²¹ demişlerdir. İsrâiloğulları'nın zaafiyetlerini ve hangi zâviyeden fitneye düşebileceklerini çok iyi bilen Samirî adındaki bir adam burada sanki pusuya yatmış gibi neler yapacağını aklından geçirmiştir. Hz. Mûsâ, Sînâ Dağı'na çıkınca onun yokluğunu fırsat bilen Samirî de bir buzağı heykeli yapıp bir kısım İsrâiloğulları'nın fitneye düşerek bu puta tapmalarını sağlamıştır. Hz. Hârûn ise bu fitneye düşmeyen İsrâiloğulları'nı yanına alarak diğer kısımdan ayrılmıştır. Hz. Mûsâ Sînâ Dağı'ndan inip olanları görünce küplere binmiş, bunlara engel olamadığı için kardeşi Hz. Hârûn'a ve fitnenin başı olan Samirî'ye çok kızmıştır.⁴²²

Allah (cc), İsrâiloğulları'nın yaptıkları bu büyük suçu affedebilmesi için âyette geçen “nefislerini/birbirilerini öldürmeleri” şartını koşturmuştur. İbn Atiyye, burada Allah'ın şart olarak koştığı “öldürmenin” mâhiyetinin nasıl olduğu ile ilgili ihtilaflardan bahsetmektedir.⁴²³ Bu ihtilafları genel olarak iki kısma ayırmak mümkündür:

1) Âyetin zâhirî manasını esas alan görüşe göre fiilî olarak İsrâiloğulları yaptıkları bu büyük suçun affedilebilmesi için gerçekten de silâhlarını alıp birbirlerini öldürmüşlerdir. Bu görüşü destekleyen bir rivayete göre buzağıya tapanlar ve ona tapmayanlar ayırımı olmaksızın İsrâiloğulları silâhlarını kuşanmışlar, karanlık çökünce bazıları bazılarını öldürmüşlerdir (baba, oğlunu; kardeş, kardeşi gibi). Ölenlerin sayısı yetmiş bini geçince Allah (cc) onları âyette de geçtiği üzere (*Sonra sizi affettik*)⁴²⁴ affetmiştir. Ölenler şehit olmuş, kalanlar da affedilmiştir. Bu görüşe göre buzağıya tapmayanların da öldürülmesinin sebebi, tapanları bu konuda uyarmamaları ve engellememeleridir.⁴²⁵

Bir rivayete göre buzağıya tapanlar bir yerde toplanmış, Yuşa' b. Nûn ortaya çıkıp “Hile yapan melûndur!” diye seslenmiş ve buzağıya tapmayanlar, tapanları öldürmüştür. Bu sırada Hz. Mûsâ da kavminin affedilmesi için Allah (cc)'a dua etmiştir.⁴²⁶

⁴²¹ A'raf 7/138.

⁴²² İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c.1, s. 144.

⁴²³ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c.1, s. 144.

⁴²⁴ Bakara 2/52.

⁴²⁵ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c.1, s. 144.

⁴²⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c.1, s. 144.

2) Bazı müfessirlere göre ise âyette geçen “nefislerin öldürülmesi” olayından kasıt, İsrâiloğulları’nı bu büyük suça iten nefsanî hastalıklarını (şehvet, inat, kin vb.) öldürmeleri ve Allah (cc)’a tevbe etmeleridir. Bu görüşü savunanlar, âyette geçen “*nefislerinizi öldürün*” ifadesiyle bir hadiste geçen “*Sarımsak ve soğanın kokusunu pişirerek öldürün*”⁴²⁷ ifadesinin aynı anlama geldiğini iddia etmektedirler. Yani burada kastedilen mana zâhirî değil manevî bir manadır.⁴²⁸

İbn Atıyye’ye göre âyette buzağıya tapanlara cezası olarak geçen “*Buzağıya tapanlar yok mu, işte onlara mutlaka rablerinden bir gazap ve dünya hayatında bir zillet (alçaklık) erişecektir*”⁴²⁹ ifadesindeki “gazap” ile “zillet” in manası, Hz. Mûsâ döneminde gerçekleşen “birbirlerinin öldürmeleri” hadisesidir. Ona göre bu görüş zâhire uygun olan görüştür.

2.5. İbn Atıyye’nin Peygamber Kıssalarını Yorumlama Yöntemi

Yukarıda beş peygamber ve öne çıkan ihtilaflı meseleler özelinde İbn Atıyye’nin peygamber kıssalarını nasıl yorumladığına dair örnekler sunmaya çalıştık. İbn Atıyye’nin *el-Muharrerü’l-Vecîz* peygamber kıssalarını yorumlarken özellikle nelere dikkat ettiği ve nasıl bir usul takip ettiğine dair ipuçlarını bu örneklerde bulmak mümkündür. Şimdi bu örneklerden hareketle onun takip ettiği yöntemi bazı başlıklar halinde verip örneklendirmeye gayret edeceğiz.

2.5.1. Kur’ân’a Bütüncül Yaklaşımı ve İlgili Ayetlerden İstifade Etmesi

İbn Atıyye’nin tefsirde öncelikle bu yöntemi kullandığı görülmektedir. O, Kur’ân-ı Kerîm’i bir bütün olarak ele almaktadır. Âyetleri tefsir ederken mutlaka o âyetlerle ilişkili diğer âyetlerden azamî derecede faydalanmaktadır. Özellikle konumuzla alakalı olan peygamber kıssalarının bir bütün olarak anlaşılmasını sağlamak için bu kıssalarla ilgili diğer âyetlere atıfta bulunmaktadır. Müfessir, ayrıca lügavî açıdan benzerlik gösteren âyetlerin birbiriyle karşılaştırmasını yaparak bunların en doğru şekilde anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bununla ilgili bazı örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

⁴²⁷ Müslim, *Sahih-i Müslim*, c. 1, s. 396; İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, c. 1, s. 324; Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, c. 3, s. 361; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî el-Horasanî, *Süneni’n-Nesâî*, Mektebü’l-Matbûati’l-İslâmiyye, Halep h. 1406, c. 2, s. 43

⁴²⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c.1, s. 146.

⁴²⁹ A’raf 7/152.

İbn Atıyye Bakara Sûresi 2/30. âyetin tefsirini yaparken iki yerde Kur'ân-ı referans alarak tahlil yapmaktadır. İlk olarak قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا لَيْسَ قَوْلُهُ بِالْقَوْلِ (O'nun sözünün önüne geçmezler, sadece O'nun emriyle hareket ederler.)⁴³⁰ âyetiyle meleklerin gaybı asla bilemeyeceklerine referans göstermektedir.⁴³¹ Daha sonra meleklerin Allah'a (cc) hitaben; وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ (İnî حَفِظْتُ عَلَيْهِمْ ⁴³² (Çünkü ben çok iyi korurum ve bu işi bilirim.) ifadesindeki övünmesini delil göstermektedir.⁴³³

Bakara Sûresi 2/34. âyetinin tefsiri yapılırken âyetteki فَسَجَدُوا ifadesinde geçen “meleklerin Hz. Âdem’e secde edişi” hakkındaki ihtilafta “boyun eğme, saygı” görüşünü desteklemektedir. Karşıt görüşe delil olarak gösterilen “Hemen onun için secdeye kapanın.”⁴³⁴ ifadesinin “dizüstü secde” için delil olamayacağını çeşitli delillerle ispat etmeye çalışmaktadır.⁴³⁵

Müfessir, âyette geçen ⁴³⁶إِلَّا إِبْلِيسَ ifadesindeki İblis'in meleklerden ya da cinlerden olduğu ile ilgili ihtilafta onun meleklerden olduğu görüşünü savunmaktadır. İbn Atıyye'ye göre karşıt görüşe delil olarak gösterilen “O cinlerdendi, rabbinin emrinden dışarı çıktı.”⁴³⁷ âyetinden maksat, İblis'in cinlerin amellerini yapmasından dolayı onlardan sayılmasıdır. Yine ona göre meleklerin gözle görülmemesi sebebiyle “cin” tabiriyle isimlendirildiklerini düşünmek mümkündür. Müfessir bu görüşüne destek olarak da وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَسَبًا (Onlar Allah ile görülmez varlık türleri arasında da bir soy birliği yakıştırdılar.)⁴³⁸ âyetini zikretmektedir.⁴³⁹

⁴³⁰ Enbiyâ 21/27.

⁴³¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c.1, s. 118.

⁴³² Yûsuf 12/55.

⁴³³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c.1, s. 118.

⁴³⁴ Hicr 15/29.

⁴³⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 124.

⁴³⁶ Bakara Sûresi 2/34.

⁴³⁷ Kehf 18/50.

⁴³⁸ Saffât 37/158.

⁴³⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 124, 125.

Müfessir âyette geçen ابلّيس ifadesinin mânasına delil olarak فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ (Böylece onlar birden bire bütün ümitlerini yitirdiler.)⁴⁴⁰ âyetini delil getirmekte ve bunu “Hayırdan ümitlerini kestiler, ondan uzaklaştılar.” şeklinde anlamaktadır.⁴⁴¹

2.5.2. Hadislerden İstifade Etmesi

İbn Atıyye tefsirinde genellikle senet ve kaynakları zikretmeden sadece ilk nakleden sahabiye belirterek hadislerle başvurmaktadır. Tefsirinde yer verdiği hadislerin sıhhat durumlarına dikkat etmektedir. Müfessirin peygamber kıssaları özelinde yararlandığı hadisleri araştırdığımızda genellikle sıhhat durumlarında problem teşkil etmeyen hadislerden yararlandığı görülmektedir. Nadir de olsa bazı zayıf hadisleri de tefsirine aldığını söylemek mümkündür.

Bazen lafızların mânasını verirken de hadislerden istiṣhâta bulunmaktadır. Genellikle Buharî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesaî ve İmam Mâlik’ten yararlanmaktadır. Müfessirin tefsirde yararlandığı bazı hadis örnekleri şöyledir:

İbn Atıyye, Bakara Sûresi 2/30. âyetteki الْأَرْضِ kelimesinden maksadın ne olduğu ile ilgili yorum yaparken, senet zikretmeksizin İbn Sabit’in rivayet ettiği bir hadise yer vermektedir. Bu hadisin sıhhat durumu ve kaynağı ile ilgili bilgileri daha önce vermiştik.⁴⁴² Yine Hicr Sûresi 15/28. âyette geçen بَشَر kelimesinin tefsirinde istiṣhat olarak senetsiz merfû bir hadis zikretmektedir.⁴⁴³ Ancak hadis ve tefsir kaynaklarında bu hadise rastlayamadık.

İbn Atıyye, Bakara Sûresi 2/31. âyetin tefsirini yaparken Hz. Âdem’in bu isimle isimlendirilmesinin sebebini bir yerde senet zikretmeden روي عن النبي ibaresi ile başlayan bir hadisle açıklamaktadır. “خلق الله آدم من أديم الأرض” (Allah (cc) Âdem’i arzın yüzeyinden (toprağın dış yüzü) yaratmıştır)⁴⁴⁴ ifadesiyle başlayan bu hadisin sıhhatı ile ilgili araştırma yaptığımızda Kütüb-i Sitte ve diğer hadis kaynaklarında böyle bir rivayete rastlayamadık. Ancak Taberî, Semerkandî (ö.h. 373), Mâverîdî (ö.h. 450), Beğavî (ö.h. 510) ve Zamehşerî’nin tefsirlerinde Hz. Peygamber’e (sav)

⁴⁴⁰ En’am 6/44.

⁴⁴¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 1, s. 125.

⁴⁴² İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c.1, s. 117; Taberî, *Camîu’l-Beyan an Te’vîli Âyi-l-Kur’ân*, c.1, s. 448; İbn Kesîr, *Tefsîr’ül-Kur’ânî’l-Âzim*, c. 1, s. 217; Abdurrahman b. Ebibekir, Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, c. 1, s. 113.

⁴⁴³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c.3, s. 360.

⁴⁴⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, c. 1, s. 119.

isnad edilmeyen ve bazı yerlerde İbn Abbas'ın sözü olarak geçen böyle bir ifade bulunmaktadır.⁴⁴⁵

2.5.3. Sahâbe ve Tâbiîn Görüşlerinden İstifade Etmesi

İbn Atıyye rivayet yönü güçlü olan bu tefsirinde sıklıkla sahâbe ve tâbiîn görüşlerinden de faydalanmaktadır. Bu görüşleri verirken bazen bunlara katıldığı bazen de bu görüşleri tenkit ettiği görülmektedir.

En çok rivayet ettiği sahâbe ve tâbiîn şöyledir: İbn Abbâs (ö.h. 68), İbn Mes'ûd (ö.h. 32), Katâde b. Diame (ö.h. 117), Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö.h. 103), Hasan Basrî (ö.h. 110), Mukâtil b. Süleyman (ö.h. 150), İbn Zeyd (ö.h. 182).

Müfessirin yararlandığı görüşlerin bazı örneklerini şöyle sıralayabiliriz:

İbn Atıyye, Bakara Sûresi 2/30. âyetteki خَلِيفَةً kelimesinin muhtemel mânaları ile ilgili İbn Mes'ûd'un ve Hasan'ın görüşlerine yer verdikten sonra Hasan'ın görüşünü kısaca tahlil etmektedir. Daha sonra İbn Abbâs'ın, Hz. Âdem'den önce dünyada cinlerin varlığı ve burada fesat çıkarmaları ile ilgili görüşünü paylaşmaktadır.⁴⁴⁶

Müfessir, yine aynı âyette geçen أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا (Orada fesat çıkaracak birini mi yaratacaksın?) ifadesindeki meleklerin itirazına karşı Allah'ın yaratacağı halifelerin içinde enbiyâ, evliya ve tâat ehlinin de olacağı ile ilgili Katâde'nin karşı görüşünü paylaşmaktadır.⁴⁴⁷

İbn Atıyye, Bakara Sûresi 2/31. âyetteki الْأَسْمَاء kelimesinin tefsirinde İbn Abbâs, Katâde ve Mücâhid'e göre buradaki maksadın “küçük-büyük her şeyin ismi” olduğunu belirtmektedir. Hamid eş-Şamî, Rebî b. Huseym, Abdurrahman b. Zeyd gibi âlimlerin de teker teker bu konudaki görüşlerini de ele almaktadır.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vîli Âyi-l-Kur'an*, c. 1, s. 480; Ebü'l-Lays Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Bahrü'l-Ülûm*, ty, c. 2, s. 157; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Ûyûn*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ty., c. 1, s. 98; Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl fî Tefsiri'l-Kur'an*, c. 1, s. 79 ; Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavamidi't-Tenzil*, c. 1, s. 125.

⁴⁴⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 117.

⁴⁴⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 119.

⁴⁴⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 119.

Müfessir, yine aynı âyetteki عَلَى الْمَلَائِكَةِ ifadesinde “meleklerle arz edilen şeyin” ne olduğu ile ilgili İbn Mesûd (ve onun gibi düşünenler) ile İbn Abbâs’ın (ve onun gibi düşünenlerin) karşıt görüşte olduğunu beyân etmektedir. İbn Mesûd’a göre arz edilen şey “varlıklar”, İbn Âbbas’a göre ise “isimlerdir”.⁴⁴⁹

Âyetin sonunda tefsirde yer verilen İbn Mesûd, İbn Abbâs ve bazı sahâbilerin görüşlerine göre âyetteki إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ifadesi, meleklerin “Halife, fesat çıkaracak ve kan dökecek” ifadesine bir cevaptır. Hasan ve Katâde’ye göre ise meleklerin “Allah (cc) bizden daha âlim ve daha kıymetli yaratmayacak” düşüncelerine karşı Allah (cc), onlardan daha âlim ve daha kerîm varlığı yaratarak bu vehimlerini çürütmüştür.⁴⁵⁰

Hicr Sûresi 15/26. âyetle İbn Atiyye’nin yer verdiği İbn Abbâs’ın görüşüne göre Hz. Âdem’in “insan” kelimesi ile isimlendirilmesinin sebebi, Allah’a (cc) verdiği sözü unutmasıdır. Ona göre bu yüzden “insan” kelimesi, “nisyandan” türemiştir.⁴⁵¹

Müfessir, âyetin devamındaki مَسْنُون kelimesinin anlamının İbn Abbâs’a göre “yaş, ıslak” anlamlarına geldiğinden bahsetmektedir. Müfessirin bu kelime ile ilgili Âmr b. Âs’ın bir konuşmasından yaptığı alıntıya göre mânasının “düzleştirmek, şekil vermek” olabileceğini ifade etmektedir. Hasan’a göre ise bu kelimenin “yüceltmek” mânasına geldiğinden bahsetmektedir.⁴⁵²

2.5.4. Kıraat Farklılıklarına Değinişmesi

Müellif, varsa müsta’mel veya şâz olsun kıraat farklılıklarının çoğunu ortaya koymaktadır. Kıraatın değışimine paralel olarak mâna değışimini de ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Çalışmamızda karşılaştığımız bazı kıraat farklılıklarını şöyle sıralayabiliriz:

İbn Atiyye, Bakara Sûresi 2/30. âyetle geçen خَلِيفَةً kelimesini Zeyd b. Ali’nin خَلِيقَةً (mahlûk, seçkin)⁴⁵³ olarak okuduğunu ve bu kıraate göre âyetin tefsirinin “Ben yeryüzünde seçkin bir mahlûk yaratacağım” şeklinde olması muhtemel olduğunu

⁴⁴⁹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 120.

⁴⁵⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 121.

⁴⁵¹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 358.

⁴⁵² İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 359.

⁴⁵³ İbrâhim Mustafa ve diğerleri, *Mu'cemü'l-Vesît*, c. 1, s. 252.

ifade etmektedir. يَسْفِكُ kelimesinin harekeleri ile ilgili cumhur, Ebû Hayyân, İbn Âbele, İbn Hürmüz ve Mehdevî arasındaki kıraat farklılıklarına değindikten sonra cumhurun görüşünün (يَسْفِكُ) olduğunu ve bunu daha güzel gördüğü belirtmektedir.⁴⁵⁴

Müfessir, Bakara Sûresi 2/31. âyette geçen وَعَلَّمَ أَدَمَ ifadesinde Yemanî'nin علم fiilini meçhûl kipinde ve أَدَمَ kelimesini ise naib-i fail olarak merfû şekilde okuduğunu aktarmaktadır. Ebü'l-Feth'e göre bu şekildeki kıraat, Yezid el-Berberî'nin kıraatıdır.⁴⁵⁵

Aynı âyette geçen ثُمَّ عَرَضَهُمْ ifadesini Übey b. Kâ'b ثَمَّ عَرَضَهُمْ olarak, İbn Mesûd ise عَرَضَهُمْ şeklinde okumuştur.⁴⁵⁶ İbn Atiyye'ye göre الأسماء 'dan maksat "umumi her şey" ise kıraat عَرَضَهُمْ التسميات (isimlendirme) kastedildiğinde ise kıraat عَرَضَهُمْ عَرْضِهَا kastedildiğinde ise kıraat عَرَضَهُمْ عَرْضِهَا şeklinde kabul edilmelidir.⁴⁵⁷

Bakara Sûresi 2/35. âyette geçen رَعَا ifadesinin cumhura göre kıraatiyle İbn Vesab ve Nehaî'nin ihtilafından bahsetmektedir. Âyetin devamında geçen هَذِهِ ism-i işaretinin Muheysin tarafında هَذِي şeklinde okunduğu ve Hârûn el-A'ver'in bazı âlimlerden yaptığı rivayetinde الشَّجَرَةَ kelimesinin de farklı bir kıraati olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁸

2.5.5. Dilsel Tahliller Yapması

İbn Atiyye'nin uzun uzadıya ve yoğun olarak başvurduğu yöntemlerden birisi de lügavi tahlilleridir. Hatta bu yöntem, tefsirinin en karakteristik özelliğini teşkil etmektedir. Tefsirinde bu metodu çok kullandığı için tefsirinin dirâyet yönünün de güçlenmesini sağlamıştır. Müfessir, Arapça dil kuralları ve edebî delillerden yararlanarak âyetlerin muhtemel ve mantıkî mânaları ile ilgili çıkarımlarda bulunmaktadır. Adeta dilbilimsel kâideleri ve delilleri, âyetlerin tefsirinin anlaşılmasına birer "hakem" kılmaktadır.

İbn Atiyye gerekli gördüğünde özellikle müşkil lafızları teker teker ele almaktadır. Bu lafızların lügavî manaları ile bu konudaki otoriter âlimlerin görüşlerini mantıkî çıkarımlarla irdelemektedir. Kelimelerin köklerine inerek anlam

⁴⁵⁴ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 117, 118.

⁴⁵⁵ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 119.

⁴⁵⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 120.

⁴⁵⁷ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 120.

⁴⁵⁸ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 128.

bağlantılarını en ince ayrıntısına kadar açığa çıkarmaktadır. Müfessir bunun yanı sıra nahvî çıkarımları bol bol yapmaktadır. Aşağıda vereceğimiz muhtelif örneklerden de anlaşılacağı üzere İbn Âtiyye'nin Arap diline son derece vâkîf ve bu konularda ileri derecede ihtisâs sahibi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bu konularda genellikle Halil (ö.h. 175), Sîbeveyhi (ö.h. 180) ve Ferrâ'dan (ö.h. 144) yararlanmaktadır. İlgili bazı örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

İbn Atıyye, Bakara Sûresi 2/30. âyetin tefsirini yaparken dilbilimsel tahlillere çokça yer vermektedir. Âyetin başındaki اِنْ 'in Ma'mer b. Musenna tarafından zaide olduğu yönündeki görüşünü ve Ebû İshak ez-Zeccâc ile cumhûr ulemânın bunun reddine ilişkin görüşlerini ele almaktadır.⁴⁵⁹ Yine müfessir, âyetin başındaki لِلْمَلِكَةِ kelimesinin kökü ve hangi mânalara geldiği ile ilgili İbn Keysan ve Ebû Ubeyde'nin görüşlerine yer vermektedir.

Müfessir, âyetin sonunda geçen اِنِّيْ اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ifadesinde güçlü olan görüşe göre اَعْلَمُ kelimesinin müzari fiil ve مَا harfinin de mansûb mahallinde olduğunu belirtmektedir. Bir görüşe göre de اَعْلَمُ'nun isim ve مَا'nın da izafeden dolayı mecrûr olduğunu belirtmektedir. İkinci görüş dikkate alındığında اَعْلَمُ'nun ism-i tafdil olduğunu ve gayri munsarif olduğunu eklemektedir. Bu bağlamda ism-i tafdillerin hangi durumlarda munsarif ve hangi durumlarda gayri munsarif olduğu ile ilgili Sîbeveyhi, Halil ve Ahfeş'in ihtilaflarına değinmektedir.⁴⁶⁰

Müfessir, Bakara Sûresi 2/31. âyette geçen اَدْمَ kelimesinin افعَل vezninde, ادمه kökünden türediğini ve “siyaha yakın kırmızı” mânasında olduğunu belirtmektedir. Başka bir görüşe göre ise افعَل vezninde ve اديم الارض'den müştâk olduğunu açıklamaktadır.⁴⁶¹ Âyette geçen كُنْتُمْ kelimesinin şart edatıyla meczûm olduğunu ve Sîbeveyhi'ye göre cevabının mâkabli olduğunu, Müberred'e göre ise cevabının mahzûf olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶²

İbn Atıyye, Hicr Sûresi 15/28. âyetin tefsirine başlarken âyetle ilgili bazı nahvî tahliller yaptıktan sonra بَشَر kelimesi üzerinde epeyce durmaktadır. Ona göre “beşer (insan)” ile “beşaret (müjde)” kelimeleri, “beşeretün (cilt, deri)” kelimesinin

⁴⁵⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c.1, s. 116.

⁴⁶⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 118, 119.

⁴⁶¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 119.

⁴⁶² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 121.

kökünden türemiştir. Buna delil olarak iki kavramın da mânalarını zâhirlerinden aldıklarını belirtmektedir.⁴⁶³

2.5.6. Şiirle İstişhatta Bulunması

İbn Atiyye, âyetlerdeki ifadelerin muhtemel manalarının anlaşılmasında yeri geldiğinde kadîm Arap şiirlerinden de sık sık istifade etmektedir. Bu şiir örneklerinden birkaç tanesini şöyle sıralayabiliriz:

Müfessir Bakara Sûresi 2/30. âyetinin başındaki لِّلْمَلٰٓئِكَةِ kelimesinin kökü ve hangi mânalara geldiği ile ilgili Adî b. Zeyd'e⁴⁶⁴ ait olan şu şiiri delil olarak vermektedir:

أبلغ النعمان عني مألكا ... أنه قد طال حبسي وانتظاري

Benden Nu'mana bir mektup ulaştı mı? Hapsim ve bekleyişim uzadı diye.

Bu şiir, ملك ifadesinin kökünün مألک olduğunu savunan görüş için istişhâd olarak verilmektedir. İbn Atiyye'ye göre bu ifadenin anlamı “risale, mektup” şeklindedir.

İbn Atiyye, Bakara Sûresi 2/34. âyette geçen اسْجُدُوا ifadesindeki secdenin şekli hakkında Zeyd el-Halîl'den⁴⁶⁵ bu şiiri nakletmektedir:

ترى الأكم فيه سجدا للحوافر

Tepelerin, toynaklara boyun eğdiğini görürsün.

Burada Araplar'ın bu kelimeyi “boyun eğme, saygı” anlamlarında da kullandığı görülmektedir.⁴⁶⁶

İblis'in cin ya da melek olduğu tartışmasında meleklerin de “cin (görünmez)” ifadesi ile adlandırılabilceğine istişhâd olarak A'sa'nın (ö.h. 7)⁴⁶⁷ Hz. Süleyman ile ilgili bir şiiri vermektedir:⁴⁶⁸

وسخر من جن الملائك تسعة ... قياما لديه يعملون بلا أجر

⁴⁶³ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 360.

⁴⁶⁴ Câhiliye devri Hristiyan Arap şairi. (Kaynak: Özcanoglu, Muzaffer, “Adî b. Zeyd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, c. 1, s. 382).

⁴⁶⁵ Tam ismi Zeyd b. Muhelhel b. Zeyd'tir. Farislere mensup ve müellefe-i kulûb'tan bir sahâbedir. (Kaynak: Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, c. 2, s. 176).

⁴⁶⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 124.

⁴⁶⁷ Tam ismi Meymûn b. Kays el-A'sa'dır. Cahiliyye devri şairlerindendir. (Kaynak: Süleyman Tülücü, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, c. 3, s. 544).

⁴⁶⁸ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 125.

Dokuz görünmez melek emrine girdi; Kiyama durarak karşılıksız ona iş yapıyorlar.

Bir görüşe göre Bakara Sûresi 2/32. âyette geçen الْحَكِيم kelimesi “fesadı men eden” anlamına gelmektedir. İbn Atiyye bu görüşe istişhad olarak Cerîr’in (ö.h. 110)⁴⁶⁹ bir şiirini nakletmektedir.⁴⁷⁰

أَبْنِي حَنِيفَةً أَحْكُمُوا سَفَهَاءَكُمْ ... إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ أَنْ أَغْضِبَا

Ey Hanife Oğulları, sefihlerinize sahip çıkın! Size kızmaktan korkuyorum.

Görüldüğü üzere burada ح-ك-م kökü “sahip çıkma, mukayyet olma, fesada (yanlış) düşmelerine mani olma” gibi manalara gelmektedir. Aslında bu mana ile “hükmetme” anlamı aynı mana çerçevesinde değerlendirilebilir. Çünkü bir şeye hükmetmenin bir gayesi de onun fesada düşmesine mani olmaktır.

2.5.7. Sahibini Zikretmeden Bazı Görüşleri Nakletmesi

İbn Âtiyye, isim vermeden قَالَ الْمُحَقَّقُونَ, قَالَ بَعْضُهُمْ, قِيلَ, قَالَ آخَرُونَ, قَالَ قَوْمٌ gibi ifadeler kullanarak birçok yerde alıntılar yapmaktadır. İbn Atiyye’nin tefsirinde bu kadar çok yerde meçhûl ifadelerle alıntı yapmasını, kuşkusuz müfessirin yaşadığı dönemle ilişkilendirebiliriz. Teknolojinin olmadığı, ulaşım şartlarının çok zor olduğu, meydana gelen savaş ve kargaşaların fazla olması ile kitap ve kaynak temininin ne denli zor olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda bu durumun mâkul karşılanması gerektiği düşüncesindeyiz. Hem de bu dönemlerde kitabî ilim tahsili kadar semâî ilimlerin de revaçta olduğunu unutmamak gerekmektedir. Böyle olunca bu kadar olumsuz durum ve imkânsızlıklar ile beraber nisyân ile mâ’lûl insanın her duyduğu ilmin kaynağını tam olarak aklında tutmasını beklemenin imkânsızlığı kuşkusuz ortadadır. Bunun muhtemel sebeplerinden birisi de müfessirin kaynağı belirtmeye ihtiyaç duymaması olabilir. Bu tür alıntılara örnek olarak şunları vermek mümkündür:

Bakara Sûresi 2/31. âyette geçen وَعَلَّمَ ifadesinde Allah’ın (cc) Hz. Âdem’e ta’lîminin mâhiyeti, bir kavme göre ya melek vasıtasıyla ya da Hz. Âdem’in yeryüzüne inmeden önce direkt Allah (cc) ile konuşmasıyla gerçekleşmiştir.⁴⁷¹

⁴⁶⁹ Cerîr b. Atiyye: Emevî döneminde bir hiciv şairi. (Kaynak: Zülfikar Tüccar, “Cerîr b. Atiyye”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1993, c. 7, s. 412).

⁴⁷⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 122.

Aynı âyetin devamında geçen الاسماء kelimesinden maksadın ne olduğu ile ilgili birkaç görüşten bahsedilmektedir. Bir görüşe göre bu kelimeden maksat, “cins isimler” yani dağlar, atlar, vadiler vb. isimlerdir. Diğer bir görüşe göre maksat tek bir dildeki tüm isimlerdir. Daha sonra Hz. Âdem’in zürriyetinin çoğalmasıya beraber farklı kelimeler oluşmuştur. Bir diğer görüşe göre ise Hz. Âdem’e öğretilen isimler, bütün zürriyetinin konuştuğu tüm dilleri kapsamaktadır.⁴⁷²

Yine aynı âyetteki أَنِيُونِي ifadesinde bir kavme göre meleklerle “teklifi mâ lâ yutâk” (Allah’ın kuluna kaldıramayacağı bir yükü yüklemesi) vardır. Çünkü Allah, meleklerin bunu bilemeyeceklerini bilmektedir. Bu yüzden “teklifi mâ lâ yutâk” câizdir. Diğer bir kavme göre ise burada “teklifi mâ lâ yutâk” yoktur. Allah (cc), bu isteğiyle, O’na itiraz eden melekleri cevap veremeyecek durumda bırakmak istemiştir.⁴⁷³

2.5.8. Diğer Müfessirlerin Görüşlerinden İstifade Etmesi

İbn Atıyye’nin, sahâbe ile tabiîn dönemi âlimlerinden sonra gelen ve ondan iki asır önce yaşamış olan meşhur müfessir İbn Cerîr et-Taberî’nin (ö.h. 310) görüşlerinden sık sık faydalandığı hemen göze çarpmaktadır. İbn Atıyye, gerek gördüğü her yerde onun görüşlerine başvurmadan kaçınmamaktadır. Onun yanında Taberî’nin özel bir yeri vardır. Bazen Taberî’nin görüşlerini eleştirdiği de görülmektedir. Taberî dışında Zeccâc, (ö.h. 311), Nakkâş (ö.h. 351), Mekkî (ö.h. 437) ve Mehdevî’nin (ö.h. 440) de tefsirlerinden sık sık istifade etmektedir.

İbn Atıyye’nin müfessirlerden naklettiği bazı görüşleri şöyle sıralayabiliriz:

Taberî’ye göre Bakara Sûresi 2/31. âyette geçen الاسماء kelimesinden maksat “Hz. Âdem’in zürriyetinin isimleri ile meleklerin isimleridir.” Taberî bu görüşü tercih etmektedir. Bu görüşüne dayanak olarak عَلَى الْمَلَائِكَةِ âyetini göstermektedir.⁴⁷⁴

Taberî’ye göre âyette geçen اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ifadesinin bazı müfessirlere göre mânasının اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ olarak düşünülmesi hatadır. Nakkâş’a göre eğer Allah (cc) اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

⁴⁷¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 119.

⁴⁷² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 120.

⁴⁷³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 120.

⁴⁷⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 120.

ifadesinde meleklerle bu şartı koşmasaydı, meleklerin ictihâd etmeleri câiz olacaktı ama bu şarttan dolayı burada meleklerin ictihâd etmeleri câiz değildir.⁴⁷⁵

İbn Atıyye, Bakara Sûresi 2/34. âyetinde İblis'in "melek" ya da "cin" olduğu tartışmasında Taberî'nin, "İblis'in meleklerden olduğu" görüşünü tercih ettiğini ifade etmektedir. Taberî'ye göre İblis'in ateşten yaratılması hatta şehvet ve nesle sahip olması da "melek" olmasına engel teşkil etmemektedir.⁴⁷⁶

Mehdevî'nin bir fırkadan rivayet ettiğine göre âyetin devamında geçen *وكان من الكافرين* ifadesinin anlamı, *وصار من الكافرين* (kâfirlerden oldu) şeklindedir.⁴⁷⁷

Bakara Sûresi 2/35. âyetinin tefsirinde İbn Atıyye Hz. Âdem ve eşi Havvâ'nın cennette iken meyvesini yedikleri ağaçtan bahsederken Taberî'nin Ya'kûb b. Utbe'den yaptığı rivayete yer vermektedir. Bu rivayete göre ebedî yaşamak için meleklerin bu ağaca sürtündüğü ifade edilmektedir. İbn Atıyye bu rivayetin zayıf olduğunu belirtmektedir.⁴⁷⁸

Hicr Sûresi 15/26. âyetinde geçen *مسنون* kelimesinin "üst üste dökülmüş" anlamında olduğuyla ilgili Zeccâc'ın görüşlerine yer vermektedir.⁴⁷⁹

2.5.9. Kelamî ve Fıkhî Tahliller Yapması

İtikatta Eşarî olan İbn Atıyye genellikle Mâtürîdî (ö.h. 333), Bâkılânî (ö.h. 403) ve Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî'den (ö.h. 478) faydalanmıştır. Ahkâm âyetlerinde detaylı bir şekilde mezhep farklılıklarını ve delillerini ele almaktadır. Amelde Mâlikî olan müfessir, genellikle Mâlikî âlimlerden yararlanmıştır. Kitap olarak en çok el-Muvatta'dan nakillerde bulunmaktadır. Kelamî ve Fıkhî görüşlerini açıkladığı bazı örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

İbn Atıyye'ye göre Bakara Sûresi 2/35. âyetinde geçen *وَلَا تُقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ* ifadesi "sedd-i zerâi"ye bir misal teşkil etmektedir. Yine âyetin devamında "zülüm"den bahsedilirken bunun mertebelerden oluştuğunu belirtmektedir. Zulmün en üst

⁴⁷⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 121.

⁴⁷⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 124.

⁴⁷⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 125.

⁴⁷⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 128.

⁴⁷⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 358, 359.

mertebesinin şirk olduğunu ve günahları işlemenin de zulmün bir mertebesi olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸⁰

Bakara Sûresi 2/30. âyette geçen *قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا* ifadesinde meleklerin Allah’a itirazlarında, meleklerin kesinlikle gaybı bilemeyecekleri ve bu kâidenin tüm melekleri kapsadığı ile ilgili Ehl-i Sünnet’in temel görüşünü dile getirmektedir. Bu konu ile ilgili *لايسبقونه بالقول*⁴⁸¹ âyetini de delil olarak göstermektedir. Bu konu ile ilgili Kadı Ebûbekir b. Tayyib, İbn Zeyd, Ahmed b. Yahya Sa’leb ve diğer bazı âlimlerin görüşlerini de paylaşmaktadır.⁴⁸²

İbn Atıyye, Hz. İbrâhim’in rüya kıssasıyla ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: Ehl-i Sünnet’e göre onun rüyasında oğlu İsmâil’i kurban etmesi ve uyanınca oğlu yerine koçu kurban etmesi olayında “azmedilen fiilin nesh edildiği” görüşü mevcuttur. Mutezile’de ise neshin olabilmesi için fiilin vukû bulması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁸³

Kur’ân-ı Kerim’de geçen “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar”⁴⁸⁴ ifadesi hem tevbe edenleri hem de günahlarında ısrar edenleri kapsayarak Allah’ın dileği insanları affedeceğini vurgulamaktadır. Mutezile’de ise Allah’ın affedebilmesi için günahkârın “tevbesinin” zorunluluğu şartı ileri sürülmektedir. İbn Atıyye’ye göre âyetin lafzında böyle bir şart yoktur ve bu görüş merdûttur. Çünkü âyette müşrikler ile diğer günahkârlar arasındaki ayırım tafsîlî bir şekilde beyan edilmektedir.⁴⁸⁵

Bakara Sûresi 2/31. âyetteki *أَنْبِئُونِي* ifadesinde bir kavme göre meleklerle yönelik “teklif-i mâ lâ yutâk” vardır. Çünkü Allah, meleklerin bunu bilemeyeceklerini bilmektedir. Bu yüzden “teklif-i mâ lâ yutâk” câizdir. Diğer bir kavme göre ise burada “teklif-i mâ lâ yutâk” yoktur. Allah (cc) bu isteğiyle, itiraz eden melekleri cevap veremeyecek durumda bırakmayı murad etmiştir.⁴⁸⁶

⁴⁸⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 128.

⁴⁸¹ Enbiyâ 21/27.

⁴⁸² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 118.

⁴⁸³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 482.

⁴⁸⁴ Nisâ 4/48.

⁴⁸⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 251.

⁴⁸⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 120.

Nakkâş'a göre eğer Allah (cc), aynı âyette geçen كُنْتُمْ صَادِقِينَ ifadesinde meleklerle bu şartı koşmasaydı, meleklerin ictihâd etmeleri câiz olacaktı ama bu şarttan dolayı burada meleklerin ictihâd etmeleri câiz değildir.⁴⁸⁷

2.5.10. İsrâiliyat Türü Rivâyetlere Yer Vermesi

İbn Atiyye, tefsirinin mukaddimesinde de belirttiği üzere müşkil âyetlerin anlaşılmasında başka malûmâtların olmadığı durumlarda nadir de olsa İsrâilî rivayetlere başvurduğunu belirtmektedir. İbn Atiyye, bazı kıssalarla alakalı âyetlerin tefsirinde “روي، قيل” gibi ifadelerle mesnetleri zayıf bazı İsrâilî rivayetlere yer vermektedir. Müfessirin bu gibi rivayetleri sadece vermekle yetinerek bunlarla ilgili yorum yapmaması, kanaatimizce bu rivayetlere çok itibar etmediğini göstermektedir. Çünkü genelde, beğendiği görüşleri veya rivayetleri bir şekilde kabul ettiğini olumlu ifadelerle hissettirmektedir. Ancak her şeye rağmen müfessirin akla ve mantığa aykırı olan ve senetleri bulunmayan bazı rivayetlere tefsirinde yer vermesini eseri açısından bir nakısa olarak değerlendirebiliriz.

Çalışmamızda karşılaştığımız İsrâilî bilgiler içeren bazı rivayetleri şöyle sıralayabiliriz:

Bir rivayete göre İblis, kovulduğu cennete girebilmek için hayvanlardan yardım istemiştir. Yılan hariç hiçbirine buna yanaşmamıştır. İblis, ona yardım etmeyi kabul eden yılanın ağzına girerek cennete sızmayı başarmıştır. Rivâyete göre bu olaydan önce yılanların dört tane ayakları mevcuttur. Allah'ın lanetine uğrayınca bu dört ayak karınlarının içine geçmiş ve böylece yılanlar ile insanlar arasında hiç bitmeyecek düşmanlık başlamıştır.⁴⁸⁸

Şeytan'ın önce Havvâ'yı kandırıp ona yasak ağacın meyvesinden yedirdiği ve daha sonra Havvâ'nın bu meyveden Hz. Âdem'e yedirmesi; ağacın meyvesini kestiği ve bu sebeple ağacı kanattığı için kadınların adet kanı gördüğü ve doğumda çok acı çektiğine dair bir rivayet de tefsirde yer almaktadır.⁴⁸⁹

Hız. İbrâhim'in ateşe atılma hadisesinde kargaların ateşe odun taşımaları; katır ve fareye benzeyen bir hayvanın ateşi harlamak için ona üflemesi; kurbağa ve yırtıcı

⁴⁸⁷ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 121.

⁴⁸⁸ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 128; Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vili Âyi-l-Kur'ân*, c. 1, s. 530.

⁴⁸⁹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 128.

bir kuşun ateşi söndürmek için su taşımaları gibi rivayetler de tefsirde yer almaktadır.⁴⁹⁰

Buzağıya tapanlara verilen ceza hadisesinde Samirî'nin, Cebrâil'in atının ayağından seken bir toprak parçasını alması, daha sonra elindeki toprak parçasını mücevherlere atarak onlara “buzağıya dönüş” demesi ve mücevherlerin de buzağıya dönüşmesi olayına dair bir rivayeti de aktarmıştır.⁴⁹¹

2.5.11. Rivâyetleri Eleştiriye Tabi Tutması

İbn Atıyye, daha öncede belirttiğimiz gibi İsrâilî ve mantık dışı rivayetlere genellikle tefsirinde çok az yer vermektedir. Diğer tefsir kitaplarında sıkça karşılaşılan bu tür rivayetler bu tefsirde nisbeten daha azdır. Konumuzun “peygamber kıssaları” olması hasebiyle sıklıkla karşılaşılan bu tür rivayetler hakkında İbn Atıyye'nin zaman zaman eleştiri yaptığı ve “bu açık bir yalandır, bu görüş zayıftır, gerçekte ilgisi yoktur vb.” ifadelerle eleştirdiği görülmektedir. Bu tür rivayetlere şunlar örnek verilebilir:

Hiz. İbrâhim'in, oğlu Hiz. İsmâil'i kurban etme girişiminde bir rivayete göre fiil (kesme işlemi) gerçekleşmiş ve daha sonra Hiz. İsmail'in kafası vücuduna geri yapışmıştır. İbn Atıyye bu görüşü sertçe eleştirerek “Bu görüş açık bir yalandır” ifadesiyle reddetmektedir.⁴⁹²

Bir rivayette göre Hiz. Yakûb, rüyasında kurdun Hiz. Yûsuf'a saldırdığını görmüştür. Bu yüzden özellikle bu hayvandan bahsetmiştir. İbn Atıyye'ye göre bu görüş zayıftır. Eğer böyle bir durum olsaydı mutlaka kurdun Yûsuf'a saldırması gerekirdi. Çünkü peygamberlerin rüyası vahiy niteliğindedir ve meydana gelmesi gerekir.⁴⁹³

İbn Atıyye, Hiz. İbrâhim'in doğumundan sonra anne-babası tarafından Nemrut'tan korunmak için bir mağarada saklandığı; burada bal, yağ vb. gıdalarla beslendiği ve rabbini arayış hadisesinin bu sırada başından geçtiği şeklindeki rivayet ile ilgili olarak “Bu rivayeti özet şeklinde ve sadece âyetin manasının tamamlanması

⁴⁹⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 88.

⁴⁹¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c.1, s. 144.

⁴⁹² İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 482.

⁴⁹³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 224.

için buraya aldım” şeklinde bir ifade kullanarak mantıksız olduğunu belirtmektedir. Ona göre olayın mağarada geçme ihtimali zayıftır. Çünkü bu olayla ilgili Enâm Sûresi 6/78. âyetin sonunda, Hz. İbrâhîm’in “*Ey kavmim! Ben, sizin (Allah’a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım*” ifadesini söylerken kavminin içinde olduğu görülmektedir.⁴⁹⁴

Tefsirde yer verilen Hz. Mûsâ’nın nübüvvetle görevlendirilmesi ve bir ateşi görme hadisesiyle ilgili olarak Nakkâş’ın İbn Abbâs’tan rivayet ettiğine göre yaşanan bu olay bir senede meydana gelmiş ve Mûsâ’nın ailesi de bu süre zarfında orada onu beklemiştir. Müfessire göre bu rivayet zayıftır ve gerçekle bir ilgisi yoktur.⁴⁹⁵

Züleyhâ’nın Hz. Yûsuf’u kötü emeline davet etmesine dair bir rivayete göre Cebrâil hızlıca Hz. Yûsuf’a yetişmiş ve şehvetini parmaklarından dışarıya çıkarmıştır. İbn Atıyye’ye göre bu görüş de mesnetsizdir.⁴⁹⁶

2.5.12. Muhtemel Soruları Gündeme Getirmesi ve Cevap Araması

İbn Atıyye, peygamber kıssalarında akla gelebilecek müşkil sorulara temas etmekten çekinmemekte, bunlara verdiği tatminkâr ve mantikî cevaplarla akıllardaki soruların giderilmesine büyük katkılar sağlamaktadır. Bu tür sorulara örnek olarak şunları verebiliriz:

Melekler gerçekten Hz. Âdem’e dizüstü ve yüzleri üzerine kapanarak secde etmişler midir?⁴⁹⁷

Hz. İbrâhîm gerçekten mümin olmayan babası için istiğfar etmiş midir?⁴⁹⁸

Bir peygamber olan Hz. Yûsuf, Züleyha’yı âyette geçtiği gibi arzulamış mıdır? Bu olay başına geldiğinde Hz. Yûsuf’un daha peygamber olmadığı görüşüne binaen peygamberlik öncesi bu tür duygular onlar için uygun mudur?⁴⁹⁹

Cennetten kovulan İblis, cennette bulunan Hz. Âdem ve Hz. Havva’yı nasıl kandırmıştır?⁵⁰⁰

⁴⁹⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 312.

⁴⁹⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 38.

⁴⁹⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 234.

⁴⁹⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 124.

⁴⁹⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 91.

⁴⁹⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 233, 234.

Hz. Âdem'in mesken edindiği cennet bildiğimiz ebedî cennet midir yoksa onlar için dünyada hazırlanmış başka bir bahçe midir?⁵⁰¹

2.5.13. İhtilaflı Konuları ve Farklı Görüşleri Serd Etmesi

İbn Atiyye, çalışmamızdaki peygamber kıssalarında özellikle seçtiğimiz ihtilaflı konuları tefsir etmesinden de anlaşılacağı üzere bu gibi konularla ilgili muhtemel olan görüşleri Kur'ân ve sünnet ışığında serdetmeye çalışmakta ve kendisine yakın olan görüşü ya da kendisine has görüşünü vermeyi ihmal etmemektedir. Bazen yer verdiği görüşleri tenkit etmekte, bazen de bu görüşleri desteklediğini belirtmektedir. Hz. Âdem ile eşinin yaratılışı; Hz. Âdem'e isimlerin öğretilmesi; meleklerin Hz. Âdem'e secdesi; Nûh Tûfanı'nın bölgesel veya evrensel olması; Hz. Nûh'un yaşı ve tebliğ süresi; Hz. Nûh'un, oğluna dair âyette geçen "O senin ehlinden değil" ifadesi; Hz. İbrâhim'in yıldız, ay ve güneşe yönelik hadisesi; Hz. İbrâhim'in putları kırması ve ateşe atılması vb. konuları bu tür ihtilaflı meselelere örnek olarak verilebilir. İbn Atiyye tüm bu ve benzeri meseleler hakkındaki tartışmalara değinmiş, ya mevcut görüşlerden birini tercih etmiş veya kendine has görüşünü serdetmiştir.

2.5.14. Kıssalardan Dersler Çıkarması

İbn Atiyye'nin, peygamber kıssalarını yorumlarken dikkat ettiği bir husus da peygamberlerin birer üsve-i hasene, kıssaların ise ibret vesilesi olduğu bilinciyle hareket etmesi ve bu nedenle ilgili âyetleri tefsir ederken bunlardan çıkarılabilecek ders ve ibretlere de değinmesidir. Bu konuyla ilgili bazı örnekler şöyledir:

İbn Atiyye, Hz. Âdem kıssasıyla ilgili "*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretilip yayan rabbinize itaatsizlikten sakının*" âyetiyle başlayıp devam eden Nisâ Sûresi 4/1. âyette, Allah'ın insanlara seslenerek yaratıcıya ve yaratılışın başlangıcına dikkat kesilmelerini ve bundan ibretler almalarını istediğini ifade etmektedir.⁵⁰²

⁵⁰⁰ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 128.

⁵⁰¹ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 1, s. 126.

⁵⁰² İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 2, s. 3, 4.

İbn Atıyye'ye göre Hz. İbrâhim kıssasında geçen فَجَعَلَهُمْ جُودًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ⁵⁰³ (İbrâhim putları paramparça etti, belki ona başvururlar diye büyük putu bıraktı.) âyetindeki إِلَيْهِ ifadesindeki zamir, zâhir olan görüşe göre Hz. İbrâhim'e racidir. Bu görüşe göre âyette Hz. İbrâhim'in, kavminin bütün dikkatlerini üzerine çekebilmek için hiç kimsenin yapamayacağı bir şeyi yaptığına işaret edilmektedir. Bu olayla beraber kavmine birçok yönden ders verip onların ne kadar batıl ve aptalca ilâhlar edindiklerini göstermek istemiştir.⁵⁰⁴

Müfessire göre Yûsuf Sûresi 12/23. âyette إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَنَآيٍ (Zira kocan benim velinimetimdir, bana iyilik edip evini açtı.) ifadesindeki zamirin Hz. Yûsuf'un sahibi olan "Azîz'e" raci olması muhtemeldir. Yani "Bana en güzel şekilde ikram eden sahibim olan Azîz'e hıyanette bulunmam bana yakışmaz" demek istemektedir. İbn Atıyye'ye göre şüphesiz Hz. Yûsuf'un mecazî sahibi olan Azîz'in ihsânına sadık kalarak bu ifadeyi kullanması çok üstün bir davranıştır. Gerçek sahibi olan rabbinin hakkına riâyet etmesi ise çok daha evladır.⁵⁰⁵

İbn Atıyye'ye göre Tâhâ Sûresi 9-13. âyetlerde, Hz. Mûsâ'yla beraber ailesinin başından geçen meşakkatlerin, tebliğde karşılaştığı zorlukların ve insanların inkârlarının kıssada zikredilmesinin sebebi, Hz. Muhammed (sav)'e teselli vermek ve ona bu konuda Hz. Mûsâ'yı örnek göstermektir.⁵⁰⁶

⁵⁰³ Enbiyâ 21/58.

⁵⁰⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 86.

⁵⁰⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 3, s. 233.

⁵⁰⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, c. 4, s. 38.

SONUÇ

İslâm âlimleri genel olarak İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz* tefsiri hakkında övgü dolu ifadeler kullanmakta ve tefsir ilminde kendisinden önceki âlimleri geride bıraktığını ileri sürmektedirler. Onun, bu eserde selef-i sâlihînin Kur'ân'ı anlama ve yorumlama metodunu takip ettiği rahatlıkla söylenebilir. Ahkâm âyetlerinin tefsirini yaparken Mâlikî mezhebini esas alan İbn Atıyye, bazen bu görüşleri diğer mezheplerin görüşleriyle mukayese etmekte, bazen kelâmî yorumlara yer vermekte ve ihtilaflara değinmektedir. Tefsirin mukaddimesinde de geçtiği üzere bu tefsir "rivayet" ağırlıklı bir tefsirdir. Naklettiği hadislerin senetlerini zikretmemekte ve sadece rivayeti yapan sahâbenin ismi ile iktifâ etmektedir.

İbn Atıyye'nin Kur'ân, sünnet, sahâbe ve tâbiîn kavli sonrasında görüşlerine önem verdiği ve çokça nakillerinden faydalandığı âlim ise Taberî'dir. Genellikle Taberî'nin görüşlerini makûl bulmakta, nadiren eleştirmekte ve reddetmektedir. İbn Atıyye, peygamber kıssaları ile ilgili âyetleri tefsir ederken mutlaka Kur'ân'ın değişik yerlerinde geçen ilgili âyetleri bir bütün şeklinde ele alarak kıssaların eksiksiz ve istenilen gayeye muvafık olarak okunmasına azamî derecede gayret göstermektedir. Bu kıssaların insanlar için bir üsve-i hasene hükmünde oldukları bilincindedir. Bunun için bunlarla ilgili âyetleri tefsir ederken çıkarılabilecek ders ve ibretlere de mutlaka değinmektedir. Müfessir, Kur'ân'da geçen bir kıssaya başlamadan önce direkt âyetin başıyla başlamamaktadır. Eğer kıssanın tamamı ardışık âyetlerde geçmiyorsa mutlaka kıssanın öncesi ve sonrasıyla ilgili olan âyetlerin bağlantısına da değinerek kıssanın bir bütün olarak anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. İbn Atıyye, eğer varsa kıssanın geçtiği âyetle alakalı sebab-i nüzûl rivayetlerine de yer vermektedir. Özellikle Ehl-i Kitabın Hz. Peygamber'i zor durumda bırakmak veya onu denemek için geçmiş peygamberler hakkında sordukları sorular üzerine nâzil olan âyetlerin bu gibi nüzul sebeplerine detaylıca yer vermektedir. Müfessir, gerek müsta'mel gerek şâz olsun kıraatlerin çoğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Kıraatlerin, âyetlerin tefsirine dair muhtemel yansımalarını da ortaya koymaktadır.

İbn Atıyye'nin tefsirinde ele aldığımız peygamber kıssalarında dikkat çeken bir yön de isim vermeden قال اخرون , قال بعضهم , قال قوم , قال المحققون , قال فرقة ve قيل gibi söyleyeni meçhûl ifadelerle alıntılar yapmasıdır. Bunun muhtemel sebepleri olarak o tarihlerde kaynak temininin ve kitâbetin zorluğu, kayıt altına alınamayan bilgilerin unutulması, müfessirin yaşadığı yer ve şartların ilmin kaynağını bulmaya müsait olmaması veya müfessirin kaynağı belirtmeye ihtiyaç duymaması gibi hususlar zikredilebilir.

İbn Atıyye, peygamber kıssalarının tefsirinde genellikle İsrâiliyattan uzak durmaktadır. Ancak tefsirinin mukaddimesinde de belirttiği üzere bazı kapalı hususların anlaşılmasında başka kaynağın olmadığı durumlarda nadir de olsa İsrâîlî rivayetlere başvurduğunu belirtmektedir. Bizim de birkaç yerde tespit ettiğimiz gibi, bazı kıssalarla alakalı âyetlerin tefsirinde “روي, قيل” gibi ifadelerle diğer tefsir kitaplarında yer verilen bazı İsrâîlî rivayetleri nakletmektedir. Bazen kıssa ile ilgili birçok rivayeti zayıf oldukları için tefsirine almadığını belirtmekte ya da rivayetin mantıksız veya zayıf olduğunu “bu açık bir yalandır” gibi bazı açıklamalarla reddetmektedir. Bazen de hiçbir yorum katmadan rivayeti vermekle yetinmektedir. Ancak akla ve mantığa aykırı olan bazı İsrâîlî rivayetlere yer vermiş olması İbn Atıyye'yi her hâlükârda eleştiriye açık hale getirmektedir.

İbn Atıyye, peygamber kıssalarını anlatırken nadir de olsa bazen senetleri zayıf hadislere yer vermiştir. Vermiş olduğu bazı rivayetler Kütübî's-Sitte veya diğer meşhur hadis kaynaklarında bulunmamaktadır. Bu tür rivayetler ancak diğer tefsir kaynaklarında bazen sahabe kavli bazen de söyleyeni meçhul bir görüş olarak bulunabilmektedir.

Müfessir, Kur'ân-ı Kerim'de geçen peygamber kıssalarını ele alırken mümkün mertebe âyetlerde geçtiği şekliyle bu kıssaları vermiştir. Tafsilsiz özet şeklinde geçen ya da hadiselerin sadece bir bölümü verilen kıssalarda mübhem veya eksik kalan kısımlar da genellikle çeşitli rivayetlerle tamamlanmaya çalışılmıştır.

Peygamber kıssaları özelinde yaptığımız çalışmada İbn Atıyye'nin tefsirinin “dirâyet” yönünün de azımsanamayak düzeyde olduğu hemen göze çarpmaktadır. Tefsir ettiği âyetlerin manalarının tevcihlerine karşılık gelebilecek bütün ihtimalleri

mantık süzgecinden geçirerek değerlendirmektedir. Bu değerlendirmeleri yaparken bu konularda önemli gördüğü müfessirlerin ve diğer âlimlerin görüşlerine de başvurmaktadır.

İbn Atıyye ve *el-Muharrerü'l-Vecîz* tefsiri denince ilk akla gelen, âyetlerin tefsirinde onun “olmazsa olmazı” sayılan ve en çok başvurduğu yöntem ise dilbilimsel tahliller ile şiirle istişhâttir. İbn Atıyye Arapça dil kuralları ve edebî delillerden yararlanarak âyetlerin muhtemel ve mantikî manaları ile ilgili çıkarımlarda bulunmaktadır. Adeta dilbilimsel kâideleri ve delilleri, âyetlerin anlaşılmasına birer “hakem” kılmaktadır. Bu yöntem tefsirin “dirâyet” yönünün de “rivayet” yönü kadar güçlü olmasını sağlamıştır. *El-Muharrerü'l-Vecîz* tefsiri ile alakalı çalışmalara baktığımızda ağırlıklı olarak tefsirin bu yönü üzerinde araştırmaların yoğunlaştığı görülmektedir.

Müfessir, tefsirinde önce âyet veya âyetleri zikretmektedir. Uzun sûreleri âyetlere bölmekte, bazen bir âyeti bazen de bir âyet grubun ele alıp tefsir etmektedir. Bu âyet gruplarını oluştururken âyetler arasındaki ilişkiye ve konu bütünlüğüne dikkat etmektedir. Daha sonra kolay, akıcı ve kapalılıktan uzak tatlı bir üslûp ile âyetlerin tefsirini yapmaktadır. Eserinde daha önce ele aldığı âyetlerin tefsirinde detaya girmekten kaçınmakta ve bunlara atıf yapmakla iktifa etmektedir.

Her ne kadar İbn Hacer el-Heytemî ve Şevkanî gibi âlimler İbn Atıyye'yi Mutezile ile ilişkilendirmiş olsalar da bu konu ile ilgili araştırmalar yapan Abdülvehhâb Fâйд ve Yâsin Câsim el-Muheymid, bunun böyle olmadığını delilleriyle ortaya koymuşlardır.

Çalışmamızı, İbn Atıyye'nin şu veciz sözleriyle noktalamak istiyoruz: “Allah'ın kitabından bir lafız çıkarılıp onun yerine başka bir lafız koymak için bütün Arap lisânı alt üst edilse, o kelimedenden daha güzel ve daha uygun bir kelime bulmak asla mümkün olamaz.”

KAYNAKÇA

- Âlimoğlu, Amannisa, *İbn Atıyye el-Endelüsî'nin Tefsirde İbn Cerîr et-Taberî'ye Yönelttiği Eleştirileri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi 2016.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Mısır h. 1421.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s. 312, 313.
- Beğavî, Mühyî's-Sünne, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd, *Meâlimü't-Tenzîl fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Darû Tayyibe h. 1417.
- Bingöl, Abdulkuddüs, “istikrâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001.
- Birişik, Abdulhamit , “İbn Atıyye el-Endelüsî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Âdem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988.
- Buharî, Muhammed b. İsmâil, *Sahihü'l-Buharî*, Darû Tavki'n-Necât, Dimaşk h. 1422.
- Cerrahoğlu, İsmâil, *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 2017.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *Müntahab min Sihâhi'l-Cevherî*, el-Mektebetü's-Şâmile (Basılmamış).
- Çelik, Ömer, *Tefsir Usûlü ve Tarihî*, Erkam Yayınları, İstanbul 2015.
- Dabbî, Ebû Cafer Ahmed b. Yahya el-Endülüsî, *Buğyetü'l-Mültemis fi Tarihî Ricali Ehli'l-Endelüs*, Darü'l-Katibü'l-Arabiyye, Kahire 1967.
- Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mâlikî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, M. Ü. İFAV Yayınları, İstanbul 2017.
- Durmuş, İsmâil, “mesel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut ty.

- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahrü'l-Muhît*, Darü'l-Fikr, Beyrut h. 1420.
- Ekin, Yunus, *Endülü's Tefsir Geleneği*, Sakarya Üniversitesi ilâhiyat Fakültesi Dergisi, 3/ 2001.
- Erdem, İdris, *İbn Atıyye'nin "el-Muharrerü'l- Vecîz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz Adlı Eserinin Dil Özellikleri"*, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi 2014.
- Fâyid, Abdulvehhab Abdulvehhab, *Menhecü İbn Atıyye fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Heyetü'l-Âmme li Şuûni'l-Mutabiî'l-Emiriyye, Kahire, 1393/1973
- Gırnatî, Muhammed b. Abdullah b. Said es-Salmani el-Lavş el-Asl, *el-İhâta fî Ahbari Gırnata*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut h. 1424
- Harman, Ömer Faruk, "Hâbil ve Kâbil ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996.
- Harman, Ömer Faruk, "İbrâhim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000.
- Harman, Ömer Faruk, "Nûh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2007.
- Harman, Ömer Faruk, "Yûsuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2013.
- Hatîb, Abdülkerîm, *el-Kasasü'l-Kur'ânî fî Mantûkîhî ve Mefhûmîhî*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1395/1975.
- Heytemî, İbn Hacer (ö.h. 974), *el-Fetâvâ'l-Hadisiyye*, Darü'l-Fikr, Beyrut ty.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğalib, el-Muharibî, *Fihrisu İbn Atıyye*, Darü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1983.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğalib, el-Muharibî, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Darü İbn Hazm, Mukaddimetü Mecd Mekkî, Beyrut ty.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğalib, el -Muharibî, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- İbn Ebî Hatem, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Razî, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Âzîm*, Mektebetü Nezar Mustafa Albaz, Suudi Arabistan h. 1419.
- İbn Ferhûn, İbrâhim b. Ali b. Muhammed, Burhaneddin el-Ya'meri, *Ed-Dîbâcû'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.

- İbn Hâkân, Ebû Nasr el-Feth, *Kalâidü'l-İkyân*, Matbaatü'l-Emiriyye, Kahire 1284/1866.
- İbn Hibban, Muhammed, b. Ahmed et-Temimî, *Sahih-i İbn Hibban*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut ty.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer, *Tefsir'ül-Kur'âni'l-Âzim*, Daru Tayyibe, Riyat h. 1420.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mukrim, Cemalüddin, *Lisanü'l-Arab*, Darü's-Sadr, Beyrut, h. 1414.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünen-i İbn Mâce*, Dârû İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Haleb ty.
- İbn Selâm, Yahya, b. Ebî Sa'lebe, *Tefsiru Yahya b. Selâm*, Dârû'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1425.
- İbn Teymiye, Takyuddin Ebü'l-Abbas, *Mukaddimetu fi Usûli't-Tefsir*, Daru Mektebetü'l-Hayat, Beyrut 1980.
- İbrâhim Mustafa, Ahmed Ziyat, Hamid A. Kâdîr, Muhammed Neccar, *Mu'cemü'l-Vesît*, Darü'd-Da've, Kahire ty.
- İsfahânî, Râgıb, Ebü'l-Kasım b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Darü'l-Kalem, Beyrut h. 1412.
- Kattân, Mennâ Halîl, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1981.
- Kara, Mustafa, *Kur'ân Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz*, İslâmi İlimler Dergisi, Çorum Çağrı Eğitim Vakfı, Bahar 2014.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Mü'ellifin*, Mektebetü'l-Musenna, Beyrut ty.
- Kutub, Muhammed, *Menhecü'l-Fenni'l-İslâmî*, Darü's-Şurûk, Beyrut 1983.
- Mâlik, İbn Enes b. Mâlik b. Âmir el-Medenî, *el-Müdevvene*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, h. 1415.
- Ma'mer, b. Ebî Amr Râşîd, *Camiû Ma'mer b. Râşîd*, Tevziî'l-Mektebû'l-İslâmî, Beyrut h. 1403.

- Maverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-Ûyûn*, Darû'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ty.
- Mısırî, Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Mektebü'l-Hânicî, Kâhire h. 1417.
- Muhaymid, Yâsîn Câsim, *ed-Dirâsâtü'n-Nahviyye fî Tefsiri İbn Atıyye*, Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.
- Muşinî, Mustafa İbrâhim, *Medresetü't-Tefsir fi'l-Endelüs*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.
- Mutçalı, Serdar, *el-Mu'cemü'l-Arabiyyü'd-Dirasiyyü*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 2012.
- Müslim, Ebû'l-Hasan Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî en-Neysaburî, *Sahih-i Müslim*, darû İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire ty.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horasanî, *Süneni'n-Nesâî*, Mektebü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Haleb h. 1406.
- Nübâhî, Ebû'l-Hasan Ali b. Abdillâh, *Târîhu Kudâti'l-Endelüs*, Dârü'l-Afâki'l-Endelüs, Beyrut 1983.
- Öğmüş, Harun, *İbn Atıyye'nin Tefsirinin Şiirle İstişhâd Yöntemi Açısından Değeri*, Sakarya Üniversitesi ilâhiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 20 (2009/2).
- Özdemir, Mehmet (Editör), İrfan Aycan, Nahide Bozkurt, Hasan Kurt, İbrâhim Sarıçam, *İslâm Tarihi I*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2012.
- Özdemir, Mehmet, “Endülüs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995.
- Özcanoglu, Muzaffer, “Adî b. Zeyd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'ân Kıssalarının Mâhiyeti*, Kuramer, İstanbul 2017.
- Razî, Zeneddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekir el-Hanefî, *Muhtarü's-Sihâh*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1999.
- Smerkandî, Ebû'l-Lays Nasr b. Muhammed, *Bahrü'l-Ûlûm*, ty.

- Subkî, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Muhammed Abdullatif, *el-Muhtar min Sihâhi'l-Lüğat*, el-Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübra, Mısır ty.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebibekir, Celâleddîn, *Tabakatü'l-Müfessirîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire h. 1392.
- Suyûtî (ö.h. 911), Abdurrahman b. Ebibekir, Celâleddîn, *Buğyetü'l-Vu'ât*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Lübnan ty.
- Suyûtî (ö.h. 911), Abdurrahman b. Ebibekir, Celâleddîn, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Darü'l-Fikr, Beyrût ty.
- Şengül, İdris, "Kıssa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c. 25, s. 498-501.
- Şengül, İdris, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, Işık Yayınları, 1994, s. 78-79.
- Şentürk, Mustafa, *İbn Atıyye el-Endelüsî ile Tabresî'nin Kur'ân'a Yaklaşımları*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire h.1415.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Camîu'l-Beyan an Te'vîli Âyi-l-Kur'ân*, Mekke ty.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevret, *Süneni't-Tirmizî*, Darü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût 1998.
- Tüccar, Zülfikar, "Cerîr b. Atıyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993.
- Yavuz, Yûsuf Şevki, "haber", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996.
- Yesûî, Luvîs Ma'lûf, *el-Müncid fî'l-Luğa ve'l-A'lâm*, Beyrut 1986.
- Yiğit, İsmâil, "Murâbitlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006.
- Zebidî, Muhammed b. Muhammed, *Tâcû'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Darü'l-Hidâye, Kuveyt 1965.
- Zehebî, Muhammed Seyyid Huseyin, *Et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, Mektebetu Vehb, Kahire 2000.

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, Muessesetü'r-Risale, Beyrut 1405/1985.

Zemahşerî, Ebû'l-Kasım, Mahmud b. Amr, Cârullah, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavamidi't-Tenzil*, Darü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, h. 1407.

Zürkanî, Muhammed Abdulazîm, *Menahilü'l-İrfan fî Ulumi'l-Kur'ân*, Matbaatü Îsâ el-Babî, Haleb h. 1431.

